

ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Богдан Дражета

Одељење за етнологију
и антропологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ДОСИЈЕ
СТУДИО

МЕАП

Библиотека
Етнoантpопoлoшки прoблeми

МОНОГРАФИЈЕ

Књига двадесет девета

Богдан Дражета

ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА

ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

—
Досије студио

Научна монографија

ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА

ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Богдан Дражета

ORCID: 0000-0002-8772-1841

<https://doi.org/10.46793/6427.402.9.D>

Уреднице

Проф. др Данијела Велимировић

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Невена Милановић Минић, научни сарадник

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Секретар редакције

Др Ања Златовић, научни сарадник

Рецензенти

Проф. др Весна Вучинић-Нешковић,

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. емеритус др Роберт М. Хејден,

Универзитет у Питсбургу

Др Бранко Бановић,

виши научни сарадник Етнографског института САНУ,

Београд

Open Content License

Богдан Дражета

ИДЕНТИТЕТ
СТАНОВНИШТВА
ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Београд, 2026.

Уређивачки одбор

Rodrigo Araya Dujisin (Universidad Católica de Chile, Chile); Мирјана Веселиновић Хофман (Катедра за музикологију, Универзитет уметности у Београду – Факултет музичких уметности); Dejan Dimitrijević (Département de sociologie-ethnologie, Université de Nice – Sophia Antipolis); Јелена Ђорђевић (Одељење за политикологију, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука); Зорица Ивановић (Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду – Филозофски факултет); Зоја Карановић (Одсек за српску књижевност, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет); Сенка Ковач (Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду – Филозофски факултет); Сања Поткоњак (Одсек за етнологију и културну антропологију – Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу); Радмила Радић (Институт за савремену историју Србије); Владимир Рибич (Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду – Филозофски факултет); Војислав Станимировић (Катедра за правну историју, Универзитет у Београду – Правни факултет); Лидија Радуловић (Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду – Филозофски факултет); Гордана Горуновић (Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

*Пројам истраживања Министарства науке, технолошкој
развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања
научноистраживачкој рада на*

*Универзитету у Београду – Филозофском факултету
(број уговора 451-03-33/2026-03/ 200163)*

*Етноантрополошки проблеми – МОНОГРАФИЈЕ
је неформално издање које можете бесплатно да преузмете
у електронској форми на интернет адреси:*

www.anthroserbiabooks.org

САДРЖАЈ

Изрази захвалности	7
Увод.	9
I Теоријско-методолошки оквир истраживања	15
1. Методолошки оквир истраживања	15
1.1. Коришћене методе током теренског истраживања „новог“ града.	15
1.2. Опис истраживачке позиције – „антропологија тазбине“	22
2. Теоријски оквир истраживања	29
2.1. Етнички, регионални и локални идентитет	29
2.2. „Нови“ градови у свету и Европи	38
2.3. Кратак историјат Источног Сарајева	47
2.4. Етнолошка и антрополошка истраживања Источног Сарајева	55
II Постанак и развој града	65
3. Постанак града	65
3.1. Начин, време и простор постанка града	66
3.2. Улога казивача и других становника у настанку града	118
4. Развој града	146
4.1. Развој Источног (Српског) Сарајева након рата.	147
4.2. Развој Источног Сарајева и будућност града.	202

III Идентитет града	255
5. Припадност месту/општини	256
6. Припадност граду	283
7. Припадност регији	329
Завршна разматрања	359
Прилози (илустрације)	369
Литература	385
Извори	394
Извори илустрација	395
Сажетак	397
Summary	401

ИЗРАЗИ ЗАХВАЛНОСТИ

Желим да изразим захвалност рецензентима ове монографије, проф. др Весни Вучинић-Нешковић, проф. емеритусу др Роберту М. Хејдену и др Бранку Бановићу, без чијих коментара и сугестија рукопис не би био исти. Такође, велику захвалност дугујем проф. др Слободану Наумовићу на исцрпним разговорима и вечитој инспирацији. На овом месту желео бих да захвалим својој супрузи Зорани Гуји Дражети, без које никад не бих могао да радим оно што радим – идем на терен, седим, читам и пишем. Уз њу сам почео да учим како је то одмарати се и шта значи живети живот ван радног места. Монографија која је пред вама никад не би угледала светлост дана да није Зоранине и њене, а сада и моје породице – оца Славише, мајке Свјетлане, сестре Иване, пашенога/баће Недељка и његове (такође сад и моје) породице – оца Синише, мајке Недељке и сестре Јелене. Сви они су се трудили да ми помогну током обављања теренског истраживања у сваком смислу те речи. Посебно ми је помогао мој таст/пунац Славиша Гуја Слаја, без чије логистичке подршке, познанстава и утицајности никад не бих пронашао одређене казиваче, заказао и обавио интервјуе с њима, те успео да протумачим многе податке до којих сам дошао, а који ми испрва нису били јасни. Захвалност иде и мојој породици с којом сам одрастао – мајци Данијели, поочиму Драгољубу, брату Младену, сестри Исидори и (одскора новом члану породице) снаји Тамари. Хвала баби Добрили с којом увек могу да разговарам о свему што ме мучи и што ме животно саветује преко три деценије. Захваљујем и другом делу своје породице – стрицу Милану, стрини Весни, сестри Ивани, оцу Лазару, браћи

Душану и Милошу. Желим такође да захвалим Бранку Пјевићу, једином етнологу-антропологу који тренутно живи на подручју Града Источног Сарајева, с којим сам увек могао да разговарам о стручним и животним темама. Захваљујем Неђељку Ковачу, другу без којег никад не бих сазнао за Источно Сарајево. На крају, желим да захвалим свим својим казивачима, људима с којима сам разговарао и становницима Источног Сарајева, како онима који су учествовали у настанку и изградњи овог града тако и онима који данас у њему живе и доприносе му на различите начине.

УВОД

Назив ове монографије упућује на један обичан појам у једном граду. Како странице буду одмицале, међутим, читаоци ће приметити да је у питању врло сложен појам око којег се одвијају вишеструко занимљиви процеси, што захтева једну детаљну и целовиту расправу. Због тога сам решио да се позабавим темом идентитета становништва Источног Сарајева у првој етнолошкој и антрополошкој студији на ту тему. Предмет ове монографије су приказ и анализа идентитета становништва Источног Сарајева кроз причу о настанку и развоју тог града, с нагласком на период од деведесетих година прошлог столећа до данас, односно средине треће деценије XXI века. Тај распон од преко три деценије био је праћен бурним политичким и друштвеним променама у Републици Српској и Босни и Херцеговини. У овој монографији, међутим, фокус ће бити на самом Граду Источном Сарајеву и томе како о њему размишљају његови становници, какав поглед имају на његов развој и какви су им ставови у вези с његовим настанком. Циљ монографије је да утврди на који начин се идентитет становништва Источног Сарајева конструише у односу на град у којем живи, као и регију то јест област (крај) или градску општину/место пребивања. Моја претпоставка је да су етнички, регионални и локални идентитети људи који живе у Источном Сарајеву испреплетани, неодвојиви и нераскидиво повезани, па је анализа постављена тако да обухвата сва три нивоа идентификације. Дакле, изградња идентитета на етничком, регионалном и локалном нивоу читава се у исказима мојих казивача везаним за настанак града, као

и његов прошли и садашњи развој. У овој монографији ће, у том смислу, бити направљен осврт на то како становници Источног Сарајева посматрају територијално-административни, географски, историјски, друштвени, културни и економски контекст града у којем живе.

Значај ове монографије огледа се у томе што представља прву студију о Граду Источном Сарајеву из угла етнологије и антропологије као научне дисциплине. Систематска проучавања овог града започета су у оквиру географије (Мутабџија 1998; Mutabdžija 2016; Лукић Тановић 2023; Drašković, Drešković i Mirić 2016; Lukić Tanović i Marinković 2017; Лукић Тановић и Маринковић 2018). Једнако тако, постоје бројни истраживачи који су у Источном Сарајеву обављали различите видове истраживања, не само из области етнологије и антропологије и етномузикологије (Lofranco 2012, 2015, 2016, 2017; Пјевић 2001, 2008; Jansen 2013, 2015; Гуја 2017; Guja 2021; Дражета и Гуја 2018; Гуја Дражета 2024, 2025; Guja Dražeta 2025; Гуја Дражета и Дражета 2024), већ и социологије (Bassi 2013, 2014, 2015), политикологије (Armakolas 2001; Bădescu 2015, 2017) и историје (Žila 2018, 2019, 2021, 2022a, 2022b, 2023), као и урбаног планирања (Aquilué and Roca 2016).

Када се, на помен Источног Сарајева, започне разговор, обично се неке ко долази у тај град први пут објашњава где се он налази, коју територију обухвата и зашто у свом називу носи префикс везан за једну страну света, то јест географску одредницу. Људима није сасвим јасно докле се Источно Сарајево тачно простире, будући да је у питању разуђено урбано подручје, то јест полицентричан град, као и на који начин је он у вези с Градом Сарајевом. Ова монографија нуди одређене одговоре на постављена питања из научног угла, као и кроз оно што о граду имају да кажу његови житељи.

Сматрам да не постоји тако занимљив и каткад мукотрпан посао као теренско истраживање. На самом почетку, међутим, морам да кажем да се у случају

ове студије тај труд и те како исплатио и дао своје резултате. Откако сам први пут закорачио на тло Босне и Херцеговине, био сам заинтересован за проучавање њених особености, тако да сам рад на овој монографији започео и раније него што сам мислио. Интересовање за Град Источно Сарајево почело је још на докторским студијама на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, односно током истраживања подељених градова у Босни и Херцеговини. Тако је изашла моја прва монографија, која говори о односу етничке идентификације и граница међу становништвом Мостара, Сарајева и Источног Сарајева (Дражета 2021). Уместо да престанем да се бавим нечим што је обележило један период мог школовања, као што то обично бива, наставио сам да проучавам различите културне, друштвене, политичке, а самим тим и идентитетске појаве и процесе на подручју Источног Сарајева у периоду од 2017. до 2025. године, боравећи тамо током свих ових година. Приметио сам да се међу становништвом овог града све више прича о томе како је потребно боље увезати град, како свако од њих сматра своје насеље или место важним у контексту настанка и развоја целокупног града и како многи од њих не могу баш увек једнако да се поистовете с оним што се пласира „одозго“ по питању тог настанка и развоја. С друге стране, приметио сам да управо локални политичари почињу да пласирају наратив о јединству урбаног простора у контексту постанка града и будућем повезивању путем нових инфраструктурних пројеката и осталих подухвата чији је циљ урбанистички развој постојећих градских језгара и рурални развој не тако малих сеоских средина. На основу наведеног, почео сам да се бавим темом Источног Сарајева, настојавши да, путем својих породичних контаката, дођем до људи који су га стварали и који данас учествују у његовом обликовању, сматравши да је потребно попунити научну празнину у бављењу овим

простором и људима чији је идентитет претрпео многе измене од првих етнографских истраживања (Трифковић и Трифковић 1908; Филиповић 1950).

У овој монографији, између увода и завршних разматрања, налазе се три одељка (Теоријско-методолошки оквир истраживања, Постанак и развој града и Идентитет града), која садрже седам поглавља. Први одељак, посвећен теоријско-методолошком оквиру истраживања, садржи прво и друго поглавље. У првом поглављу, које се састоји од два потпоглавља, дати су методолошки оквири истраживања, односно методе коришћене током теренског истраживања, уз посебан осврт на контекст у којем је проучавање рађено. Реч је о специфичној методолошкој, истраживачкој и личној позицији, која досад није детаљније обрађивана у српској етнологији и антропологији. Затим, у другом поглављу је приказан теоријски оквир истраживања. Прво потпоглавље обрађује проблематику етничких, регионалних и локалних идентитета као релевантних теоријских концепата који ће бити коришћени у овој монографији. Друго потпоглавље односи се на појам нових градова, који су настали услед одређених околности као потпуно нови урбани простори у Европи и свету. Треће потпоглавље везано је за кратак историјат Источног Сарајева, а у четвртном је дат осврт на етнологска и антрополошка истраживања тог града.

Други одељак насловљен је као Постанак и развој града и садржи треће и четврто поглавље. У трећем поглављу монографије обрађени су кључни проблеми у вези с настанком града Источног Сарајева на основу теренског истраживања. Тако се прво потпоглавље о постанку града односи на начин, време и простор настанка града, а садржи исказе саговорника у вези с њиховом перцепцијом периода непосредно пред почетак рата 1992–1995. на подручју Сарајева и околине, односно перцепцијом постанка и првобитног уређења Града Српског Сарајева,

почевши од 1993. године. Приче испитаника нису стриктно хронолошки поређане у смислу историјских догађаја, већ представљају сећање на те догађаје у контексту изградње етничког, а затим регионалног и локалног идентитета. У другом потпоглављу обрађена је улога казивача и других становника у настанку града, при чему су испитаници подељени на две групе – „директне учеснике“ и „индиректне учеснике“. У прву групу спадају махом политичари, али и људи других професија који су у периоду од 1993. до 2025. године „стварали“ и „водили“ град, као и техничка лица која су учествовала у постанку и развоју града „одозго“. У другој групи налазе се стручњаци различитих профила и широког спектра занимања који су својим радом, животом, учешћем у ратним сукобима или неком другом активношћу помогли настанак и развој града „одоздо“. Четврто поглавље монографије о развоју града садржи приче казивача о томе како се Источно Сарајево развијало у урбанистичком, политичком, економском, културном и сваком другом смислу, почев од његовог настанка, па све до данашњег дана. Иако је у питању временски распон од 1993. до 2025. године, искази испитаника нису стриктно хронолошки поређани, већ према значају који за испитанике имају одређени развојни токови у оквиру тог временског распона, при чему је појам развоја схваћен у најширем могућем смислу. Дакле, није реч искључиво о урбанизму и изградњи, већ о стварању и обликовању простора важног за идентификацију становништва, због чега је у њиховим исказима било речи о томе шта би се десило с данашњим Источним Сарајевом да је остало у оквиру Сарајева, како се Источно Сарајево развијало након рата, а како се развија данас и како ће се развијати у будућности.

У одељку о идентитету града, које чини одређену синтезу претходног одељка о постанку и развоју града, налазе се детаљни и продубљени искази казивача о томе колико, како и на који начин се поистовећују с Источним

Сарајевом као градом, а колико с појединачним местом/општином становања и регијом. Трећи одељак садржи пето, шесто и седмо поглавље монографије. Етнички идентитети испреплетани су с локалним и регионалним идентитетима у контексту постанка, те прошлог и садашњег развоја града, што је и основна претпоставка истраживања спроведеног за ову монографију. Дакле, у петом поглављу обрађена је припадност месту/општини становања, у шестом припадност граду, а у седмом припадност регији. У овим поглављима је, поред наведених нивоа идентификације, обрађена и припадност српском народу, која се у причама мојих казивача вршила у односу на оно на шта прво помисле када се изговори назив Источно Сарајево, шта одговоре кад их неко пита одакле су, да ли постоји нешто по чему је град постао препознатљив, односно шта чини тај град, шта повезује све становнике Источног Сарајева, постоји ли припадност том граду као целини, којој регији припада Источно Сарајево, да ли је тај град (био) познат људима који живе у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине, Србији, Црној Гори и даље у Европи и свету и како се препознатљивост града може повећати. Сви искази у вези с три поменута нивоа идентификације (етнички, регионални, локални) важни су за моје казиваче, што говори о томе колико су међусобно повезани и нераскидиви. Путем анализе та три нивоа, сматрам да се стиче целовита слика о идентитету становништва Источног Сарајева у периоду од деведесетих година прошлог столећа до данас, односно средине треће деценије XXI века.

I ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1. Методолошки оквир истраживања

1.1. Коришћене методе током теренског истраживања „новог“ града

У оквиру истраживања за ову монографију коришћене су квалитативне методе како би се добили што детаљнији увиди у то како је настало, како се развијало и како се данас развија Источно Сарајево те како о том граду размишљају његови становници у контексту грађења свог етничког, регионалног и локалног идентитета. Дакле, коришћени су опсервација, неформални и формални разговори (интервјуи), посматрање с учествовањем и анкета о демографском и социоекономском профилу казивача. Анкета је коришћена као додатак упитника за формални интервју, а испитаници су је попуњавали током или након интервјуа сниманих диктафоном. Због осетљивости теме, имена казивача ће остати анонимна, тако да ће након исказа бити наведени само пол/род, узрастна доб и градска општина у којој испитаници живе. Све коришћене методе представљају саставни део етнологско-антрополошких теренских истраживања и на основу њих се долази до података, то јест етнографске грађе, која се потом тумачи и анализира (Вучинић-Нешковић 2013).

Свих 83 казивача могу се поделити на две групе – на прву, коју чине „директни учесници“, односно, како их сами испитаници називају, „ствараоци“ града, махом политичари али и људи других професија, те на другу, коју

чине „индиректни учесници“, које казивачи именују као „обични људи“. Прва група од 15 казивача везана је за оне који су „стварали“ и „водили“ град, одређену градску општину или неку институцију у кратком или дужем временском року у периоду од 1993. до 2025. године. У ту групу спадају различити бивши и садашњи (активни) политичари, као и стручна, односно техничка лица која су учествовала у процесу постанка и развоја града. Дакле, у питању су стручњаци и професионални политичари. Међу казивачима из ове групе приметно је познавање различитих политичких и друштвених прилика у оквиру којих је Источно Сарајево настало, нарочито због тога што су многи од њих и сами актери тих процеса и догађаја. Својеврсно „знање о граду“ у идентитетском, односно симболичком смислу, било је присутно међу „директним учесницима“ стварања и обликовања града, припадницима како старије тако и средње генерације, од којих поједини још увек обнашају неку од јавних функција. Разлог за то јесте постојање одређеног политичког идиома којим су се ти испитаници водили у контексту грађења представа о урбаном простору на унутрашњем плану, према становницима, као и на и спољашњем плану, то јест на републичком, државном, регионалном и међународном нивоу.

Друга група од 67 саговорника представља стручњаке различитих профила и широког спектра занимања који су својим радом, животом, учешћем у рату или неком другом активношћу помогли настанак и развој града. У питању су други грађани, које именујем као „индиректне учеснике“, а моји казивачи их називају „обичним људима“, јер не обнашају неку од јавних функција. У питању су лекари, културни посленици (музика, књижевност, драмска уметност), новинари, просветни радници, чланови академске заједнице, физички радници, пољопривредници, административни радници, запослени у јавним предузећима и пензионери. Њихово

знање о постанку града било је знатно другачије у односу на „директне учеснике“, то јест „ствараоце“ града, и то у контексту хронологије одређених догађаја битних за формирање Источног Сарајева, али су њихови искази о данашњем развоју града и начину на који се поистовећују с њим били веома садржајни и разноврсни. На овом месту сматрам да је важно нагласити како је подела казивача на „директне“ и „индиректне учеснике“ условна и одређена спрам истраживачког контекста тако да не одражава вредносне ставове у вези с њиховим знањем. Другим речима, подела испитаника на две групе није извршена како би се они раздвојили, већ да би се читаоцима нагласио значај грађе прикупљене путем интервјуа, будући да су многи људи прихватили да учествују у истраживању након низа година у којем се нису јавно изјашњавали у вези с настанком и развојем Источног Сарајева, односно њиховом личном улогом у оквиру тих процеса. Сви испитаници у одређеној мери јесу ствараоци града, било да је реч о стручњацима/професионалним политичарима или пак другим грађанима, будући да су заправо сви имали директну улогу у постанку „новог“ града. Дакле, без обзира на поделу казивача на „директне“ и „индиректне учеснике“, све њихове приче (наративи) које су ми у форми исказа испричали током обављања теренског истраживања третиране су као део једне целине, односно прикупљена грађа је класификована према тематским областима, а не према вредносним критеријумима, тако да је, у складу с тим, интегрално протумачена и анализирана.

Истраживање је спроведено у Граду Источном Сарајеву у Републици Српској, односно Босни и Херцеговини. Сви казивачи бирани су тако да равномерно одражавају заступљеност становника свих градских општина Источног Сарајева. У питању су Пале, Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа, Соколац, Трново и Источни Стари Град. Тако су интервјуисана 22 казивача с Пала, по 18

из Источног Новог Сарајева и Источне Илиће, 10 са Сокоца, осам из Трнова и седам из Источног Старог Града. Како би се постигли разноврсни одговори, водио сам рачуна и о полу/роду испитаника, тако да је у овом истраживању заступљена како „мушка“ тако и „женска“ перспектива, односно узет је у обзир родни аспект стварања и обликовања Источног Сарајева. Дакле, поред доминантне „мушке“ перспективе, биће речи и о ништа мање битној „женској“ перспективи у процесу постанка и развоја града. Укључивањем жена у истраживање наглашава се њихова улога и тако постаје видљивија. Истраживање за ову монографију истиче улогу мушкараца у постанку и развоју Источног Сарајева, јер су и њихове приче о учешћу у рату и напорима да се „нови“ град одржи у одређеном територијално-политичком и симболичком облику након рата биле разноврсне и вредне научне пажње. У том смислу, интервјуисано је 52 саговорника који су били свесни своје ратне, организационе, логистичке или политичке улоге у постанку и развоју града, као и 31 испитаница, међу којима готово ниједна није сматрала да је кроз обављање послова у вези с функционисањем домаћинства, социјализацијом деце и активностима усмереним ка помагању другим људима из ближег и ширег окружења дала допринос у формирању Источног Сарајева. У истраживању сам такође водио рачуна о узрасној доби казивача, тако да је испитано 11 припадника млађе (до 30 година), 43 припадника средње (између 30 до 60) и 29 припадника старије генерације (преко 60 година). Поред тога, родна и генерацијска распоређеност пратили су општинску, односно територијалну распоређеност, тако да је у оквиру сваке јединице локалне самоуправе интервјуисан одређени удео казивача мушког и женског пола/рода, односно припадника млађе, средње и старије генерације. Трудио сам се да уважим све наведене критеријуме приликом избора саговорника како бих добио различите одговоре путем којих сам могао да класификујем

грађу и установим на који начин су етнички, регионални и локални идентитети међусобно испреpletани у Источном Сарајеву.

Иако су интервјуи обављени у периоду од 2023. до 2025. године, целокупно теренско истраживање започето је и пре него што је настала идеја о писању монографије о идентитету становништва Источног Сарајева. Наиме, током боравка на терену непрекидно сам промишљао теме којима бих се бавио, а у томе су ми помагали стални контакти и разговори са становницима града. Најпре сам 2017. године започео теренско истраживање за докторску дисертацију о подељеним градовима у Босни и Херцеговини (Мостару и Сарајеву), упознавши се тад с Источним Сарајевом. У првој истраживачкој фази, која је трајала до почетка 2019. године, бавио сам се етничком идентификацијом и границама међу припадницима свих етничких заједница – Бошњака, Срба и Хрвата – на подручју Града Мостара, Града Сарајева и Града Источног Сарајева (Дражета 2021). Одмах након одбрањене докторске дисертације крајем 2019. године, опет сам се упutio у Источно Сарајево, започевши другу истраживачку фазу и наставивши да обављам краткорочна и дугорочна повремена теренска истраживања. Током истраживања сам користио метод опсервације и неформалних разговора, све до 13. марта 2023. године. Тада сам, на тридесету годишњицу оснивања Града Источног Сарајева, почео да обављам формалне интервјуе уз упитник.¹ Ту је започета трећа истраживачка фаза, која се наставила током 2024. и завршила у првој половини 2025. године, кад је уједно обављен највећи део формалних интервјуа. У тој фази, испитано је укупно 83 казивача. Иако не могу са сигурношћу да утврдим колико неформалних разговора

1 Након што сам саставио прелиминарну верзију упитника, у изради коначне верзије помогла ми је моја професорка и колегица Весна Вучинић-Нешковић, на чему јој овом приликом захваљујем.

сам обавио током друге истраживачке фазе, на основу евиденције, сматрам да сам разговарао с преко 200 људи. Када се узму у обзир сви теренски боравци побројани у оквиру мојих бележака, онда се запажа да сам у периоду од осам година на сваких месец дана, понекад и на сваке две до три недеље, одлазио у Источно Сарајево, тачније на Пале, боравећи међу становницима како те тако и свих других општина у склопу града. Готово све викенде и годишње одморе проводио сам у Источном Сарајеву, за које сам први пут сазнао на пролеће 2016. године. Тад ми је један друг рекао како је „нови“ град настао и где се налази, тако да је, деценију касније, настала и ова монографија.

Приликом теренског истраживања, углавном сам се кретао личним аутомобилом дуж читаве територије Града Источног Сарајева, која је поприлично велика, јер су градске општине разуђене и каткад поприлично удаљене једна од друге. У том смислу, дешавало се да током једног дана пређем и до 120 километара, при чему је пређена раздаљина током обављања интервјуа износила око 1.500, а укупна цифра током обављања терена преко 70.000 километара. С Пала сам одлазио до осталих градских општина и назад, боравећи дуж у свим деловима града уколико ми је распоред био згуснут. Разлози за то су, разуме се, природа послова мојих казивача, односно њихово радно време, као и друге приватне обавезе, између којих су се трудили да пронађу простор од пола сата до два и по сата за разговор на тему постанка и развоја, односно идентитета града. Истраживање је на махове било напорно управо због војње и кретања дуж читаве градске територије, али је такође било знатно олакшано, првенствено због главног теренског казивача и саветника, који ме је упутио на већину других испитаника. Захваљујући том главном казивачу и саветнику, испитаници су пристајали на интервју, наглашавајући да то никад не би учинили да сам им се којим случајем

јавио директно из Београда ради обављања истраживања. У том смислу, приступ људима био је лишен почетних објашњења о томе на шта се истраживање односи, будући да је тај део посла с великом лакоћом обављао главни казивач и саветник, омогућавајући логистичку и организациону подршку на самом терену. Поред тога, лакоћа заказивања интервјуа огледала се у брзом договарању времена и места налажења, а непосредност је омогућена тиме што сам евентуална додатна објашњења о томе ко сам, шта сам и чиме се бавим могао да дам у ходу, то јест у току самог интервјуа или након завршетка разговора сниманог диктафоном. На тај начин, атмосфера у којој су се интервјуи обављали била је угодна и пријатна, тако да је између мене, као етнолог-истраживача, и казивача постојало међусобно поверење како у контексту гарантовања њихове анонимности због разговора о осетљивим темама тако и због тога што ми је препорука била усмена реч мог главног казивача и саветника. Локације на којима сам интервјуисао саговорнике биле су углавном кафићи и ресторани, затим породични станови и куће, и, напослетку, канцеларије и просторије јавних установа. Најкраћи интервју трајао је 16 минута, а најдужи око два и по сата.

Упитник је садржао 19 питања распоређених у три одељка – Постанак града, Развој града и Идентитет града. У оквиру првог одељка, питања су била везана за то како, када и где је настало Источно Сарајево, да ли испитаници сматрају да су имали одређену улогу у процесу настајања града и шта је било кључно у том процесу – људи, институције или комбинација та два фактора. Други одељак садржао је питања о томе шта би се десило с данашњим Источним Сарајевом да је којим случајем остало у оквиру Сарајева, како се Источно Сарајево развијало након рата, а како се развија данас и да ли се оно развило у добром правцу. Затим је казивачима постављано питање о томе шта мисле да би град још требало

да има и како мисле да ће се Источно Сарајево развијати у будућности. У трећем одељку, интервјуи са саговорницима су се водили на тему онога на шта прво помисле када се изговори назив Источно Сарајево, шта одговоре када их неко пита одакле су, да ли постоји нешто по чему је град постао препознатљив, односно шта чини тај град, шта повезује све становнике Источног Сарајева, постоји ли припадност том граду као целини, којој регији припада Источно Сарајево и да ли је тај град (био) познат људима који живе у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине, Србији, Црној Гори и даље у Европи и свету. Разговори су се обично завршавали казивањима испитаника о томе како се може повећати препознатљивост Источног Сарајева као града.

1.2. *Опис испитаничких позиција – „антиројалија избине“*

Терен на којем сам боравио од 2017. до 2025. године био је научноистраживачки веома занимљив, јер су се теме отварале једна за другом из године у годину (Дражета и Гуја 2018; Дражета 2019, 2021, 2022а, 2022б, 2023, 2025; Гуја Дражета и Дражета 2024). Ипак, у оквиру свих тих тема је провејавало нешто што сам себи у теренским белешкама почео да подвлачим као „идентитет града“. Реч је, дакле, о томе на који начин становништво Источног Сарајева осећа припадност према свом граду, односно како гради идентитет у најширем могућем смислу. Потом сам почео да примећујем да се урбани идентитет не може одвојити од етничког, али и регионалног и локалног, односно припадност граду, оличена у причама о његовом постанку и развоју, садржи међусобно нераскидиве и испреплетане наративе о припадности народу/нацији, регији (области, крају) и месту/општини у којој људи живе. Поред тога, почело је да ме интересује све чешће помињање увезивања људи на простору Града Источног Сарајева на медијском плану, тако да сам почео да вршим опсервацију и водим неформалне разговоре с

људима из ближе, а затим и шире околине. Потом сам, уз помоћ упитника, обавио формалне интервјуе и прикупио грађу за ову монографију, те тиме заокружио теренско истраживање.

Теренски рад обављен међу становницима Источног Сарајева у периоду од осам година био је комплексан, узбудљив и лековит, и утицао је на мене као етнолог-истраживача и човека. Припадници заједнице описивали су себе као искрене, добронамерне и срдачне, што сам имао прилике и да осетим током обављања теренског истраживања. Наиме, био сам у потпуности прихваћен, за шта захвалност дугујем свом тасту/пунцу Славиши Гуји Слаји. Његов ауторитет, односно лична пријатељства и познанства, помогли су ми да обавим интервјуе са широким спектром казивача, тако да сматрам да је ту позицију прихватања важно изнети на страницама ове монографије. Та позиција такође покреће питање о томе колико склапање брака, које је некад повезано с дубинским искуством упознавања различитих културних модела и варијација, утиче на наша теренска истраживања. У том смислу, намеће се промишљање „антропологије тазбине“, концепта о којем ћу нешто више рећи на страницама које следе.

Дакле, осим „стандардних“ истраживачких процеса, у мени су се одвијали лични процеси које сматрам веома битним, јер су утицали не само на избор теме, већ на и шире и јаче повезивање с проучаваном заједницом. Наиме, сматрам да је, у контексту живљења с људима и разговора који се воде с њима, као и сређивања и класификовања прикупљене грађе, писања монографије и свега што чини један етнологско-антрополошки рад, важно сагледати сопствену истраживачку позицију етнолога-истраживача као неодвојиву од личне, животне позиције. Слободан Наумовић, у том смислу, сматра да посматрање себе у оквиру одређеног истраживачког процеса не даје коначне одговоре, већ отвара нова питања.

Анализа се спроводи у односу на континуум, то јест праву на којој се налазе различите позиције истраживача, зависне од тога како он посматра себе у односу на проучавану заједницу, односно да ли припада тој заједници, да ли сматра да је она угрожена и да се налази у потчињеном то јест неравноправном положају, односно да ли је, као такву, заступа или не (Наумовић 1998). У том смислу, Наумовић тврди да егзистенцијални положај научника и историјски уобличени политички, економски и друштвени услови међусобно утичу једни на друге, а не једна идеолошка матрица која диктира целокупан развој и ток науке у одређеном тренутку. Дакле, приступ може бити ситуациони, односно зависан од конкретног истраживачког подухвата с којим се научник суочава. Наумовић, међутим, додатно разрађује и проширује горенаведену праву и ствара нови модел, тако да, осим питања о томе да ли истраживач припада проучаваној заједници, да ли сматра да је она угрожена и да ли се налази у неравноправном положају, односно да ли сматра да ју је потребно заступати или не, уводи и питања која се тичу истраживачеве припадности посебној подгрупи која заступа интересе проучаване заједнице и припадности држави која поробљава и експлоатише проучавану заједницу. Одговори на ова питања могу показати широк дијапазон различитих истраживачких позиција с којих се наука, односно етнологија и антропологија, примењују у складу с тим како истраживач види себе у целом том процесу. Модел, међутим, не нуди коначна и зацементирана гледишта, већ даље разматрање питања позиције истраживача, будући да се стварност често опире смештању у моделе и калупе, што аутор и наглашава (Наумовић 2025).

У том смислу, мој пређени пут од истраживачке и личне позиције као „добровољно неангажоване“, у оквиру које нисам припадао проучаваној заједници али сам с њом делио етничку припадност, све до позиције „дуплог инсајдера“, то јест „двоструког припадника“, у којој

сам почео да припадам заједници коју истражујем и да сматрам да је треба заступати кроз писање, десио се током прве истраживачке фазе у периоду од 2017. до 2019. године (Naumović 1998, 115–116; Наумовић 2025, 40–47; Дражета 2021, 38–39). Тај научни пут наставио је да се развија на личном плану почев од 2019. до 2025. године, током друге и треће истраживачке фазе, односно био је праћен низом личних догађаја који су условили то да постанем припадник проучаване заједнице. Наиме, моја тадашња девојка и њена породица живели су на Палама током прве фазе мог истраживања, тако да сам преко њих почео да упознајем друге суграђане, њихове пријатеље, чланове уже и шире породице, те кумове и родбину из различитих делова Источног Сарајева. Након што смо се девојка и ја верили, а потом и узели, прешли смо да живимо у Београд, али смо непрекидно долазили на Пале, тако да истраживачки континуитет није прекидан у оквиру друге и треће фазе мог истраживања. Моја лична позиција почела је полако да се мења, тако да сам, поред (само)разумевања контекста у којем сам се налазио, све више успевао да разумем позицију проучаване заједнице. Повратни однос заједнице није се огледао искључиво у потпуном прихватању мене као етнолога-истраживача, већ у нечему што је животно било много важније и што се сматра унеколико необичним у српској култури, а то је прихватање зета од стране тазбине. Од „спољног члана“ једне заједнице, постао сам њен члан. Заједница је почела да сматра да је важно да је проучавам из етнолошко-антрополошког угла, пишући радове о различитим културним појавама и процесима на подручју Источног Сарајева, као и ову монографију о идентитету становништва тог града. Стога, долазак до других испитаника није био заснован само на мојим контактима, већ и на личним пријатељствима и познанствима главног казивача и саветника, односно мог таста/пунца, чији су напори у давању логистичке и организационе подршке

били пресудни да истраживање за ову монографију буде обављено успешно и с великом лакоћом.

На основу свега изреченог, синтагма за коју сматрам да описује моју истраживачку и личну позицију, односно мотив за одабир теме и њену научну обраду, јесте „антропологија тазбине“. Наведену синтагму изрекао је први пут мој професор и колега Иван Ковачевић, на чему му искрено захваљујем, будући да ни сам нисам знао како да концептуализујем сложеност читавог теренског истраживања. На размишљање у правцу дубљег сагледавања моје позиције навео ме је професор и колега Слободан Наумовић, који ме је непрекидно подстицао да трагам за новим одговорима и методолошким оквирима. Исто је учинио и професор и колега Роберт М. Хејден, чија је лична и истраживачка позиција у Београду у тадашњој Југославији, а садашњој Србији, утицала на његову перцепцију проучаване заједнице и повратни однос заједнице према њему, која га је такође у потпуности прихватила као зета. Након разговора с колегом Александром С. Павловићем, схватио сам да делим с њим сличне одлике једног етнолог-истраживача, то јест зета којег је проучавана заједница, односно тазбина, у потпуности прихватила (Павловић 2021, 2024). У том смислу, сматрам да је важно да се концепт антропологије тазбине додатно размотри у оквиру српске етнологије и антропологије, јер би могао да покаже да ли су, како и у којој мери, одређене колеге и колегинице, истражујући породице својих супружника, постајали чланови шире породичне, а самим тим и проучаване заједнице. На личном примеру приметио сам да су се ствари много лакше одвијале кад бих поменуо да сам „романијски“, „паљански“, „босански“ зет, односно зет Источног Сарајева и/или Републике Српске. Промене које сам доживео у истраживачком смислу, у смислу позиције, утицале су и на лични преображај, тако да сам, долазећи на Пале и боравећи с људима из тог места/општине и целог Источног Сарајева, све више настојао да

разумем какав је њихов идентитет, односно у каквој су вези етнички, регионални и локални нивои идентификације с постанком и развојем града. Поред тога, породица мог пашенога/баце Недељка Ковачевића пружила ми је оквир разумевања Трнова и Источног Новог Сарајева, као што су разговори с Бранком Пјевићем, јединим етнологом-антропологом на подручју Источног Сарајева, дали дубљи увид у функционисање Источне Илиће и целог Источног Сарајева на различитим идентитетским нивоима. Напослетку, морам да истакнем и да су ме многи казивачи током овог истраживања, након што би сазнали да сам зет њиховог града, у потпуности прихватили („ми смо питоми овако за примање“). Потом су настојали да ме идентитетски одреде као Паљанина, настојавши да ми кроз хумор нагласе како одсад па надаље треба да говорим да сам с Пала, с Романије, из Источног Сарајева или чак целе Републике Српске, водећи се народном пословицом „одакле си, одакле ти је жена“. Тако је један казивач, такође „паљански зет“, навео следеће:

Нема сад, ако то сад не будеш радио, даба ти Беогорад, старо је то правило, одакле си, одакле ти је жена, добро си се увезао јер Пале су здраво мјесто. Ја кад сам дошао у Пале, ја нисам избјегао, ја сам дошао по конкурс, али, искрено, волио сам тада и скијање, па ми је била ту Јахорина, а близу ми био град Сарајево, више нисам много размишљао и остао, ту се оженио, добио дјецу, жена је одавде, па је зато то, не требаш ми ти ништа говорити, све је јасно, ха-ха. (м. 79 година, Пале)

Иако су се често шалили на рачун појма зета коме се, према „неписаном правилу“, не верује много „у почетку“, јер мора да прође одређени временски период „тестирања“ у оквиру заједнице, многи казивачи су позитивно перципирали моја теренска истраживања. У том смислу, честитали су ми и давали подршку у бављењу темом идентитета становништва Источног Сарајева, наводећи

да сам једино као зет могао да „осјетим борбу“ људи који су стварали и обликовали „нови“ град како су желели. Сматрали су такође да ће ова монографија допринети ширем разумевању процеса који су се на том подручју дешавали у периоду од преко три деценије.

Једна суштина приче је битна, не може нико осјетити твоју борбу, осим ако није одавде, не можеш ти сједити у Београду, живјети, ево, сад си дио овога, зет си, долазиш, видиш и већ помало осјетиш ту неку тежину. Не можеш сједити у Београду, не можеш сједити у Бања Луци и, што ми кажемо, машалати 'вако и 'нако, кад се носила борба овдје и кад се овдје стварало Источно Сарајево. (м. 42 године, Источни Стари Град)

Ето, људи попут мене могу да промовишу овај град кроз културу и традицију, а и људи попут тебе, зетова што пишу о овом граду, видиш шта би било да се ниси овде заљубио, то је питање. Људи попут мене, попут тебе и твоје супруге и надам се још таквих људи, институција Града Источно Сарајево, могу да учине нешто. Побољшање је што је Туристичка организација Града почела озбиљно да ради посљедњих година, имају тог промотивног материјала који ја кад идем негдје могу да понесем, да се наш град представи у лијепом свијетлу. (ж. 53 године, Источна Илиџа)

Имамо ми своје те унутрашње подјеле горњи доњи дио града, ал' кад нас неко дира са стране, сви смо једно. Политика нас мало раздваја, али у принципу људи осјећају припадност Граду, широки смо, гостољубиви, ко год дође, ево, мој зет је из Добоја, он је прошао исто то као и ти, имамо докторицу из Београда, удала се за једног нашег друга и прихваћена је, а не би могла опстат у неком другом дијелу Републике Српске, без обзира на све. (м. 51 година, Источна Илиџа)

На основу свега изреченог, сматрам да је антропологија тазбине методолошки оквир који погодно описује моју истраживачку и личну позицију у контексту обављања истраживања за ову монографију. Не претендујући да установим модел који ће послужити свима на исти начин и у истом смислу, сматрам да је сагледавање процеса кроз који сам се развијао и као научник и као човек битно како би се неке ствари предочиле читаоцима и тиме отклониле евентуалне недоумице око избора теме, спровођења истраживања и обраде прикупљене грађе.

2. Теоријски оквир истраживања

2.1. Етнички, реионални и локални идентитети

Људи се готово увек поистовећују с одређеним вредностима, значењима, уверењима, идеалима, пожељним облицима понашања, укратко – нечим што би у најширем смислу могло да се подведе под културу. Етнологија и антропологија као наука проучава културу, али и непрекидно расправља о њој, прилагођавајући сопствене истраживачке и теоријске домете времену у којем проучава дати феномен како би га што боље разумела, објаснила и протумачила (Дражета 2023, 45–47). Пошто се људи поистовећују с културом, али и с многим другим елементима свакодневног живота – дакле, с различитим низом елемената, простором у којем живе и слично – самим тим су упућени једни на друге путем процеса идентификације, то јест изградње идентитета. Наведени процеси могу се одвијати на бројним нивоима, односно на различитим основама и идеологијама: од породице, уже и шире заједнице, преко заједничког места боравка (припадности одређеном месту), етничитета (припадности одређеном народу или нацији), националности (припадности одређеној држави), до регионализма (припадности одређеној области, крају) (Dženkins 2001,

147). Идентификација обухвата социјалне ставове и понашања у вези с различитим облицима и модалитетима припадности (Connor 1996, 69).

Иако се у етнологији и антропологији идентитет одавно не проучава као скуп елемената с којима се различите групе, односно заједнице људи, „природно“ поистовећују (Широкогоров 1998), већ као процес путем којег свака заједница настоји да одреди себе у односу на друге заједнице у одређеном политичком, друштвеном и историјском контексту (Eriksen 2004; Nedeljković 2007; Smit 1998), то не значи да је идентитет непостојећа категорија. Кад је Бенедикт Андерсон навео да је нација „замишљена заједница“ зато што чланови одређене нације никада неће сви упознати једни друге, али ће гајити идеју међусобног заједништва у својим мислима, његово тумачење није било усмерено ка томе да људи „измишљају“ своју припадност, већ да замишљају да су део већег колектива на различите начине (Anderson 1998, 17–18). Истражујући однос мита, језика, религије и етничког/националног идентитета, до сличних закључака дошао је и Саша Недељковић (2007, 18–19). Исто тако, Фредерик Барт није сматрао да су етничке границе непостојеће, јер одржавају етнички идентитет и опстају, али оно што омеђавају може бити промењиво. Другим речима, границе између заједница ће увек постојати, али ће се мењати оно што их разликује, односно културни материјал. Границе се одржавају уз помоћ културних разлика које на припаднике заједнице утичу као друштвене конвенције (Barth 1969, 15–19). Бартов приступ, међутим, показао је одређене слабости, поготово када је реч о томе како настају етнички сукоби и каква је улога културне традиције у изградњи етничких идентитета који су међусобно потпуни другачији, било да је реч о етничким мањинама, етнички организованим политичким заједницама или пак сувереним нацијама (Крел 2014, 24–25).

Оно што пак Бартов приступ чини још увек занимљивим и, на неки начин, актуелним, јесте управо ставка према којој идентитети нису флуидни, односно нестабилни и подложни променама, већ вискозни. Уколико појединац из неке заједнице обавља свакодневне економске и друштвене активности с појединцима из других група, то не значи да његова група нестаје, већ да опстаје. Дакле, нечији идентитет не може бити угрожен путем међуетничке интеракције и комуникације, па самим тим ни границе између различитих етничких идентитета неће бити избрисане већ ће с временом јачати. Обичаји животног циклуса, обележавање значајних празника, религијске праксе, ендогамно (унутаретничко) склапање бракава и други културни елементи (материјали, садржаји, арсенали) могу наставити да постоје упркос томе што појединци усвајају „нове“ идентитете (Hayden and Katić 2023, 123–124). Дакле, концепт флуидности дуго је коришћен у науци ради објашњења несталности идентитета, насупрот фиксираниости (непромењивости), коју су многи претпостављали. Међутим, Роберт М. Хејден и Марио Катић отишли су корак даље од ове дихотомије која, према њиховом мишљењу, наводи на криви траг, увевши концепт вискозности етничких идентитета – не тако фиксираних, али ипак релативно стабилних. Поредиши флуидност с вискозношћу, на основу одређења оба појма која потичу из физике, аутори су дошли до иновативног приступа који унапређује постојеће схватање идентитетских процеса. У физици, „флуидност је променљиво својство течности, од којих су многе вискозне, што је мера отпора флуида протоку“ (Исто, 123). Вискозне течности протичу, али споро, не мешајући се с другим течностима, као што је случај уља и воде. У томе се, према мишљењу Хејдена и Катића, огледа Бартов приступ – појединци из различитих заједница могу међусобно интераговати путем економских и друштвених активности или пак преузимати „нове“ идентитете,

напуштајући своју групу, али то не мења одређења тих заједница и „не брише границу између њих“ (Hayden and Katić 2023, 123–124).

Кад је Томас Хилен Ериксен у центар пажње својих теоријских схватања етницитета, појма којим је настојао да искаже процесни карактер етничког идентитета, поставио релациони карактер међуетничких односа, односно релација између различитих заједница, он заправо није настојао да негира постојање идентитета. Реч је о другачијем читању у односу на дисциплинарне претходнике, при чему је основа Ериксеновог приступа то да људи у оквиру одређене заједнице путем интеракције с припадницима других група позиционирају себе у оквиру друштва путем односа Ми : Они. Тако уређени међуетнички односи нису нужно конфликтног карактера и значајни су не само међу елитама, већ и међу „обичним“ људима, појединцима који сопствени етнички идентитет сматрају битним (Eriksen 2004, 41–66). Кад је посреди први облик идентификације, институционални, мисли се на деловање одређених институција и елита у контексту стварања и преобликовања етничког идентитета зарад остваривања политичких циљева. Када је пак реч о другом облику идентификације, индивидуалном, мисли се на реакцију и прераду онога што званичне институције пропагирају међу појединцима или ужим групама (Nedeljković 2007, 23). Етничке границе и границе уопште нису нешто што је непознаница у етнологији и антропологији, али као појам нису нарочито обрађене у досадашњој историји дисциплине у свету (Wilson and Donnan 2012; Wilson 2023), као и у оквиру домаће науке (Hristić 2009; Радовић 2022; Дражета 2021, 2023, 2025; Dražeta 2024).

Суштина „реформе“ Бартовог и Ериксеновог погледа на етнички идентитет није у откривању нечег револуционарно новог, већ у указивању на актуелност концепта етничког идентитета и његов значај међу припадницима

одређених заједница. У том смислу, сматрам да је поглед Хејдена и Катића од изузетне важности не само за поновно промишљање појма етничког идентитета, већ и за другачије схватање међуетничких односа у Босни и Херцеговини. Замишљени као „хармонични суживот“, с једне, и „древна мржња“, с друге стране, односи између различитих етничких заједница тумачени су у науци искључиво кроз један од два супротна пола. Хејден и Катић су зато ревидирали те релације, и то управо кроз концепт социјалне вискозности – повезаности људи с одређеним културним праксама, обичајима и елементима традиције која ствара и обликује њихове етничке идентитете, промењиве али постојане (Hayden and Katić 2023, 119–134). Наведени приступ наставио сам да развијам у оквиру сопствених теренских истраживања. Настојим да међуетничке односе између Бошњака, Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини посматрам као истовремено „функционалне“ и уређене, то јест као односе у оквиру којих се зна ко припада којој заједници, критикујући, пре свега, медијско извештавање. Наиме, медији представљају релације међу различитим заједницама „од љубави до мржње“, а оне у стварности често изгледају другачије, јер су пуне осцилација, успона и падова и често зависе од историјског, политичког, друштвеног и економског контекста (Дражета 2025, 536–541; 550–552). Етнички идентитети, дакле, нису главни оквири поистовећивања појединаца с одређеним културним материјалом или било каквим другим инвентаром важним за припаднике неке заједнице, али су и даље једна од важних тачака свакодневног живота људи, посебно у Босни и Херцеговини, односно Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине (Дражета и Гуја 2018; Дражета 2021, 2023, 2025).

Тако су, осим етничких, регионални идентитети такође значајни кад је реч о припадности људи одређеној регији, то јест области или крају. Када се пак користи реч регион или регија, често се не говори само о географској перспективи већ и о културној, у смислу да

није у питању нека „природна“, већ људска и друштвена категорија (Paasi 1986, 110). Дакле, самим тим што се не доживљава као датост, већ као нешто што је подложно променама у складу с перцепцијом људи, регион се препознаје као простор с којим се одређене заједнице поистовећују (Paasi 1986, 116–121). У том смислу, регионални идентитет се ствара путем интеракције између друштвених процеса означавања и физичких карактеристика окружења (Egberts 2007, 52). У етнологији и антропологији, регионални идентитети се не проучавају више као јасно омеђене предеоне целине према географским критеријумима, већ као промењиве категорије које су „производ конструкција“ људи (Kovačević i Ilić 2013, 19–21). Другим речима, припадност одређеној области је нешто што може бити више или мање важно некој заједници. Када то јесте случај, онда је потребно истражити начине на које се припадници те заједнице идентификују с неком облашћу. Мислим да су границе регија још увек истраживачки важне, јер показују како и у којој мери људи одређену област могу доживљавати на сасвим другачије начине. Сматра се да регионализам заснива своје политичко и идеолошко деловање на жељама и тежњама за прераспоређивањем државне моћи на ниво регије, а да се регионални идентитети односе на „субнационалне“ идентитете засноване на територији (Vanovac 1996, 280). Регионални ниво идентификације, међутим, често може бити повезан с етничким и не мора га доводити у питање, већ га може допуњавати и ићи уз њега.

Територијална сложеност, регионална разноврсност, односно честе промене граница, облика и карактера различитих области у Босни и Херцеговини током историје, предмет су детаљне и за етнологију и антропологију незаобилазне студије Горана Мутаџије из поља регионалне географије. Анализирајући детаљно природно-географске и друштвено-географске одлике, те историјске прилике и различите покушаје регионализације,

то јест установљавање регија у читавој Босни и Херцеговини, односно Републици Српској, Федерацији Босне и Херцеговине и Брчко дистрикту, аутор на систематичан начин скреће пажњу на то колико је тешко утврдити докле се одређена регија, област или крај простиру, чак и према географским критеријумима који теже да утврде одређене правилности. Аутор се осврће на новија географска виђења процесуалности, настојећи да, према савременим друштвеним и економским токовима, утврди постојање пет „НУЦ“ регија у Републици Српској према европском моделу статистичких регија. Такође, настоји да уважи различите идентитете (природне, економске, правно-политичке, друштвене, културне и сл.) како би свеобухватно и систематски анализирао проблеме регионализације и тиме успоставио иновативан научни поглед на регионалне идентитете у Босни и Херцеговини (Mutabđžija 2018).

Теренска истраживања која активно спроводим дуж читаве Босне и Херцеговине од 2017. године показала су да су регионални идентитети и даље веома значајан ниво идентификације становника у готово свим областима (Дражета и Гуја 2018; Дражета 2021, 2022а, 2022б, 2023; Гуја Дражета и Дражета 2024). Само име државе потиче од назива две највеће регије – Босне и Херцеговине. Посебност истраживања регионалних идентитета у Босни и Херцеговини огледа се у томе што они допуњују доминантне етничке идентитете не доводећи их у питање и чинећи с њима једну целину (Dražeta, Pišev and Milenković 2026). У прошлости је поимање регије, и то не само као географског, већ и као културног простора на којем се сусрећу различите етничке заједнице, уочено од стране различитих истраживача. Дакле, регија је појам који се може означити и под именом културно-географска зона, област или крај, а одликује је „локална географска свест“. То значи да су становници различитих области поседовали економску самодовољност и

поистовећивали се са својим простором живљења (Mrgić 2016, 155–170). Миленко С. Филиповић је приметио да је, осим етничке разноликости, присутна симбиоза различитих заједница у оквиру одређених области, то јест крајева и насеља (Gogunović 2006, 197). То ми је дало повода да дубље истражим тему регионалних идентитета у контексту релација између Бошњака, Срба и Хрвата у свим културно-географским областима Босне и Херцеговине. Наведена проучавања имала су за циљ да покажу на који начин заједнице могу да посматрају своје културне сличности, упркос томе што се научна и стручна јавност труде да их представе као међусобно потпуно различите (Дражета 2023, 330–331).

Ту долазимо и до нивоа идентификације с одређеном локалном средином, било да је реч о самом месту у смислу насеља или општине, или пак граду као већој целини. Локални идентитети су често политички мотивисани, јер њихови „конструктори“, како их Иван Ковачевић и Владимира Илић називају, настоје да их стварају и обликују према личним мотивима и циљевима, нарочито кад је реч о идентитету града. Уколико се ради о идентитету места у руралној средини, онда се изградња локалног начина поистовећивања врши тако што се брендира одређени пољопривредни производ или промовише и на тржишту пласира одређени елемент културе (Kovačević i Ilić 2013, 21–22). Локалне средине, дакле, из културног инвентара бирају елемент који сматрају погодним и довољно репрезентативним тако да он постаје тржишна роба и има свесно одабрану идентитетску улогу. Мотиви, поступци, циљеви и импликације таквих процеса већ су детаљно описани, контекстуализовани и анализирани (Стојановић 2024, 2025). На примеру музике и идентитета примећује се, најпре, двосмерност тог односа, јер се значења музике обликују исто колико и локални идентитет. Тако се путем конкретних показатеља, као што је, на пример, музичка манифестација, уочава каква је

улога музике у поистовећивању становника с градом (Ristivojević 2014).

Пошто је истраживање за ову монографију рађено у градској средини, односно доводи у везу идентитет становништва с простором и границама, неопходно је рећи да етнологија и антропологија од њеног постанка проучава урбане феномене и процесе у оквиру поддисциплине урбане антропологије.² Она се као таква изучава на Филозофском факултету у Београду већ преко две деценије, а у оквиру наставе се, између осталог, проучавају дефинисање урбаности, досељавање и адаптација становника на град, конструкција урбаног простора и међуетнички односи у граду као специфичном просторном и културном ентитету (Вучинић-Нешковић 2020, 14–17). Све наведене теме су од значаја за ову монографију, првенствено усмерену ка разумевању и објашњењу важних историјских догађаја, односно макропроцеса у односу на искуство људи који живе на одређеном простору (Low 2006, 18). Однос простора и идентитета у најширем смислу предмет је истраживања Весне Вучинић-Нешковић, која је у оквиру Старог града у Дубровнику показала како се људи понашају у односу на место становања, увевши термин просторног понашања у домаћу науку како би означила обрасце у вези с кретањем људи кроз град и прелажењем одређених раздаљина. Ауторка је, анализирајући свакодневицу људи, њихово учешће у градској шетњи („одлазак у ћир“) и прославу Светог Влаха, заштитника Дуброника, показала да су људи путем одређених простора активности и простора догађања повезивали сопствени локални идентитет с простором (Вучинић 1999). Однос простора и локалног/етничког идентитета истражен је на примеру назива улица у Београду и у другим градовима бивше Југославије (Radović 2013; Радовић 2014).

2 Урбана антропологија у српској етнологији и антропологији има дугу научну традицију, на шта скрећу пажњу одређени аутори (Вучинић 1995; Вучинић-Нешковић 2020; Радовић 2017, 2020; Богдановић 2019).

2.2. „Нови“ градови у свету и Европи

Градови су током историје непрекидно настајали и нестајали у оквиру различитих државно-политичких, правних и друштвених система. У протеклих неколико векова и деценија, појава „нових“ градова у свету и Европи показала је да је њихов настанак везан не само за шире политичке прекретнице и друштвене догађаје, већ и жељу становника да се у односу на њих одреде као битно другачији наспрам других средина и заједница. У овом поглављу ће стога бити речи о градовима који су својим настанком у различитим деловима света и Европе обезбедили одређеним људима сигурно и безбедно место какво желе да уређују и обликују. Битно је напоменути да концепт „новог“ града није сасвим исто што и појам „новог града“, односно „вртног града“, који означава преображај постојећих урбаних центара у градиће функционалног карактера у контексту запослености, саобраћаја, инфраструктуре и свега што данас представља проблем савремених градова у свету. Ова идеја почела је да се развија након Другог светског рата с циљем растерећења великих метропола, али није заживела у оном облику у којем је то планирано, осим у случају Париза, који је, упркос напорима градских власти, остао централизован, а не полицентричан град, односно урбана целина састављена од низа мањих целина (Јовановић 2014, 97–99). Дакле, постоји разлика између „новог града“, који се прави с намером да растерети један већи град, и „новог“ града, створеног и обликованог другачије у односу на неки постојећи град на симболичком плану, то јест у складу са жељама његових становника који су дотад можда и живели у том постојећем граду. Треба напоменути и разлику између изградње читавих квартава који су настајали као „нови“ у односу на старије делове града, као што је случај с Новим Београдом у Београду (Дражета и Станкић 2020, 142–144) и Новим Загребом у Загребу, државним пројектима стварања „социјалистичког града“

(Gulin Zrnić 2021, 155). С друге стране, сличности између тих нових стамбених насеља и „новог“ града управо су у наративима то јест исказима становника. Они се, на име, не могу тако лако навићи на простор који постаје урбан и не осећају према њему припадност као становници „старијих“ делова града. Због тога у етнолошко-антрополошком истраживању треба повезати друштвено и афективно с непосредним окружењем, то јест околином и пределом (Исто).

Постоји појам „нових градова“ о којем се расправља у последњих неколико година у склопу географске дисциплине. Реч је о урбаним просторима насталим „од нуле“ на простору „глобалног југа“ на којем нису постојали градови, односно у земљама које у последње две деценије настоје да се економски развију тако што стављају нагласак на већем броју зелених површина, трасирању улица без саобраћајне гужве, становању по мери човека и слично. Тачна дефиниција „нових градова“ још увек не постоји, али се под тим појмом сматрају градови који путем свог развоја настоје да се разликују од других светских градова. Постанак градова „од нуле“ представља уобичајену појаву, заступљену током различитих периода људске историје. У том смислу, фактори формирања и обликовања градова били су ширење великих царстава, колонијално досељавање људи, масовна индустријализација, а у савремено доба и неолиберализација економског поретка. То значи да се стамбено питање, имовинско-правни односи и некретнине посматрају искључиво као финансијске, али не и друштвене вредности. Утицај државе опада, тако да примат над развојем „нових градова“ почев од деведесетих година прошлог века преузимају грађевинске компаније и технолошке, односно информатичке организације. Неки од примера су Сино-сингапурски еко-град Тјенђин, град у оквиру града Тјенђина у Кини, Конза Технополис у Кенији, Економски град Краља Абдулаха у Саудијској Арабији, Град знања Јачај у Еквадору и тако даље. Називи

ових градова упућују на оно што желе да развијају као свој идентитет, то јест на оно што градске власти и „директни учесници“ у стварању града настоје да нагласе и с чим би становници требало да се поистовећују. У оквиру наведених „нових градова“, то су најчешће занимања, због којих становници почињу да живе у тим урбаним срединама насталим ни из чега. Многе азијске, афричке и латиноамеричке државе најавиле су изградњу потпуно нових урбаних простора (Moser 2020, 125).

Сара Мозер тврди да су многи „нови градови“ били нада да ће се све грешке у урбаном развоју великих светских метропола предупредити и створити простори погодни за људе, пространих улица и паркова и без великог загађења, приступачни свакоме ко у њима жели да живи од свог рада. У тим урбаним срединама, међутим, десило се супротно: постале су стецишта искључивости, па су у њима почеле да настају стамбене четврти засноване на етничкој, верској и професионалној припадности, као реакција грађана на покушај насилног уједначавања њиховог идентитета. Такозвани градови будућности заправо су показали како ће будућност изгледати уколико се људи не повинују захтевима властодржаца и технократских елита – велики број људи биће избачен из „нових градова“ због одбијања да буде део уједначавања, то јест хомогенизације на друштвеном плану. Питање земљишта искоришћеног за изградњу „нових градова“ такође је важно, будући да су многим домородачким заједницама одузета имања како би се извршила експропријација и створили услови за њихово уклањање с простора на којима су били присутни генерацијама уназад. Због све мањих ингеренција државе и све већих надлежности приватних компанија, наведени проблеми се решавају радикалним методама, тако да се друштвене, етничке и верске поделе између различитих заједница у њима повећавају. Уместо да реше или заобиђу проблеме савремених великих светских градова, „нови градови“ су их само још више продубили и избацили на видело (Moser 2020, 125–126).

У овој монографији биће коришћен концепт „новог“ града како би се избегла замка третирања Источног Сарајева као „новог града“ изграђеног ради битног разликовања од других светских градова. Наиме, постанак овог града, као што ће бити приказано у трећем поглављу ове монографије, није везан за покушај да се људи профилишу према професионалној припадности у потпуно новом урбаном окружењу „изграђеном од нуле“, већ према етничкој и верској припадности, односно покушају да се створи простор на којем ће моћи да испољавају свој идентитет како желе и без икаквих препрека. Оно што, с друге стране, спаја концепт „новог града“ с „новим“ градом, то јест Источним Сарајевом, јесте покушај градских власти, „директних учесника“ у стварању и обликовању града, да усмере оно с чиме ће се други грађани поистовећивати. Дакле, у питању је двосмеран ток, који одозго и одоздо ствара и обликује процесе постанка и развоја града у идентитетском смислу. Дакле, основна разлика између „новог града“ и „новог“ града јесте у томе што у случају првог становници немају много могућности да бирају како ће се изјашњавати, то јест како ће уређивати свој свакодневни живот, док у случају другог концепта имају избор у вези с идентитетским питањима, уз одређена усмерења одозго, али не у заповедном смислу већ у контексту јединственог наступања пред Другима који у том граду не живе. Како би се читаоци додатно упознали с концептом „новог“ града, сматрам да је потребно навести неколико примера одређених урбаних средина из света и Европе које су настале услед специфичних друштвено-политичких околности као Источно Сарајево.

Један од најпознатијих примера „новог“ града јесте Вашингтон, главни град Сједињених Америчких Држава. Овај град представља компромис између северних и јужних делова Сједињених Држава, које су имале дијаметрално супротне визије локације „нове“ престонице државе у повоју, „доступне свим њеним грађанима“

(Desjardins 2025, 53). Полемике око локације новог града на источној обали Атлантског океана нису доводиле у питање његов будући симболички значај у контексту изградње америчког националног идентитета. У наставку Џорџтауна и у близини Александрије, двају лука које су изграђене током XVIII века за потребе трговине с Европом, 1791. године настао је „нови“ град на северној обали реке Потомак, на међи савезних држава Вирџиније и Мериленда – Вашингтон. Престоница је именована по Џорџу Вашингтону, првом председнику Сједињених Америчких Држава и вођи Америчке револуције (1775–1783), који је омогућио њену изградњу потписавши Закон о пребивалишту (енгл. *Residence Act*) 1790. године (Desjardins 2025, 53–56). Град је постао део Округа Колумбија, који није у саставу ниједне савезне државе, већ је под директном јурисдикцијом савезне владе. Урбани простор је најпре требало да покаже раскид с дотадашњом британском империјалном традицијом, а потом да настоји да „одражава изузетну природу новог америчког пројекта“ (Desjardins 2025, 56). Посебност која је наглашавана у процесу постанка и развоја града кроз истицање присуства главних институција Сједињених Држава, утицала је на то да се идентитет Вашингтона поима као идентитет Америке у малом. Другим речима, судбина државе преламала се кроз судбину града, нарочито након његовог разарања од стране Британаца 1814. године (Desjardins 2025, 68–72).

Следећи пример „новог“ града јесте Чандигар у Републици Индији. Након поделе између Индије и Пакистана 1947. године, односно новоуспостављене независности Индије од британске власти 1952. године, некадашња јединствена провинција Панџаб подељена је између Индије и Пакистана. Њен главни град Лахор нашао се у пакистанском делу наведене области, док је индијски део остао без престонице. Млада индијска држава, уз помоћ европских архитеката и урбаних планера под вођством швајцарско-француског архитекте Ле

Корбизјеа, настојала је да изгради „нови“ град на повољном геостратешком и симболички важном месту, одабраном 1948. године. Тако је настао Чандигар. Стварање и обликовање индијског идентитета заснованог на слободи, као и вези између славне прошлости и светле будућности, требало је да буде оличено у постанку и развоју Чандигара. Закон о контроли нове престонице Панџаба, то јест Закон о контроли периферије из 1952. године, означио је почетак изградње нове урбане зоне, ослањајући се на „вртне градове“, који су били популаран концепт развоја градских средина у свету након Другог светског рата. Раскид са старом империјалном и колонијалном британском традицијом требало је да одражава планску изградњу и трасирање будућих стамбених блокова у складу с потребама људи. Те поставке се, међутим, нису поштовале, тако да су околни рурални делови интегрисани великом брзином, чиме су пољопривредне заједнице постајале све угроженије (Chalana 2015, 62–63). Током шездесетих година XX века, индијски део Панџаба дели се на истоимену провинцију, у којој становници углавном говоре панџапским језиком, и Харајану, у којој доминантно живе говорници хинди језика. Чандигар тако постаје главни град обе индијске савезне државе, Панџаба и Харијане, не припадајући ниједној од њих, већ савезној територији под директном јурисдикцијом савезне владе (Chalana 2015, 73).

Изградња Бразилије у Савезној Републици Бразил следећи је пример „новог“ града (Ribeiro 2021). Бразилија је створена да буде нова престоница Бразила, уместо до тадашњег главног града Риа де Жанеира, који је постао пренасељен. Рио је такође јачао обалски део Бразила и, слабећи континентални део земље, стварао неравнотежу у развоју државе. Бразилија је основана 1960. године према пројекту бразилских стручњака, архитекте Оскара Нимејера и урбаног планера Луиса Косте, с циљем одражавања идеје развоја, мира и благостања у Бразилу. Због

тога су је „директни учесници“ („ствараоци“ града) у то доба називали градом наде, који ће ујединити развијену обалу и неразвијену унутрашњост, стварајући простор шире економске и културне интеграције, што је била једна од концепција бразилских политичара још од стицања независности од Португала 1822. године (Madaleno 1996, 273–274). Развој града није пак текао онако како су планирали његови „ствараоци“. Стамбена сегрегација је условила даље поделе између људи на економском плану, чему су такође погодовали аутопутеви изграђени усред урбаног подручја. Продубљивање економских разлика доживело је свој врхунац када за раднике који су радили на изградњи „новог“ града није било места у њему, јер је држава планирала да их измести више од 20 километара западно од престонице. Уместо да одражава идеју једнакости и развоја, зарад превазилажења постојећих подела у бразилском друштву, Бразилија је наставила да их генерише. Бразилија такође исказује моћ државе што се огледа и у административном смислу, јер није део ниједне савезне државе, већ је под директном јурисдикцијом Владе Савезног дистрикта (Madaleno 1996, 274–278).

Пример „новог“ града је и Астана у Републици Казахстан. Астана је 1997. године постала нова престоница земље уместо дотадашњег Алматија. Иако је Астана постојала као град под различитим именима током историје, још од првог помена под називом Акмола, града на јужном ободу Руског царства током четврте деценије XIX века, тек њена каснија (пре)именовања (Акмолинск, Целиноград, Нур Султан) сведоче о томе колико је овај урбани простор симболички и геостратегијски важан. Индустријализација и урбанизација за време Совјетског Савеза учинила је овај град већим административним, образовним и научним центром тадашње Казашке Совјетске Социјалистичке Републике (Gawęcki 2013, 35–39). Након што је 1992. године Казахстан стекао независност од Совјетског Савеза односно Русије, на иницијативу

тадашњег председника Нурсултана Назарбајева, државне и друге важне институције почеле су да се премештају 1994. године из Алматија у Астану. Тај процес је завршен 1997. године, кад овај град постаје казашка престоница. Аргументи за премештај престонице били су мањак простора у оквиру којег би се Алмати даље ширио, сеизмолошки неповољно окружење и потреба да се северни, слабије насељени простори, учине развијенијим у односу на пренасељени, али периферни јужни део земље. Поред тога, „нови“ град је требало да омогући етничко консолидовање Казаха у матичној држави, што сигурно није могао да учини Алмати, у коме је тада живело већинско руско становништво (Gawęcki 2013, 39–44). Астана се у периоду од готово три деценије почела убрзано развијати према пројектима јапанског архитекте Киша Курокаве, што се огледало у изградњи потпуно нових улица, стамбених блокова и државних институција футуристичког изгледа с циљем стварања урбаног простора с којим ће се људи лакше поистовећивати (Gawęcki 2013, 44–56).

Један од примера „новог“ града, који је током друге половине XX века (1945/9–1990) постојао у Немачкој Демократској Републици, односно Источној Немачкој, јесте Источни Берлин. Овај град је настао као резултат поделе Берлина након Другог светског рата од стране међународне заједнице на Западни Берлин, под контролом Сједињених Америчких Држава, Уједињеног Краљевства и Француске, и Источни Берлин, под јурисдикцијом Совјетског Савеза. Ни у једном граду није се постављало питање етничког идентитета, будући да су оба града била немачка. С друге стране, идеје сродства, државе и нације градиле су се попут „одраза у огледалу“, односно идеје намерног погрешног препознавања, то јест непрепознавања и непризнавања између две Немачке, а самим тим и два Берлина, сматра Џон Борнеман. Његово истраживање сродничких односа у два Берлина пружа нам увид у то како се „немаштво“, то јест „германство“, градило у контексту свакодневних живота становника оба града

путем опозиција, што је касније условило и постојање два народа, односно две нације (Borneman 1992, 8–20). Дакле, у Источном Берлину су „директни учесници“ („ствараоци“ града), односно градске власти, а самим тим и државни апарат, градили пожељну идентитетску слику о припадности немачког народа источном свету, док су други грађани гледали према Западном Берлину. Иако је међудржавна сарадња „две Немачке“ расла из године у годину, Западни и Источни Берлин су на мапама међусобно један другог приказивали мањим него што су заиста били (Borneman 1992, 28).

Примери „нових“ градова основаних током аустроугарског и југословенског социјалистичког периода у Босни и Херцеговини сведоче о процесима ширења постојећих („стarih“) урбаних средина или стварања „нових“ у близини постојећих, које су биле намењене „новом“ човеку – раднику индустријалцу. Сви примери везују се географски и културно за простор средње Босне и означавају не само урбанизацију одређених простора и трансформацију друштва, већ и идентитетске промене повезане с тим процесима, што је случај и примера којим се бави ова монографија. Дакле, питање је како процеси настанка и развоја „новог“ града утичу на идентитет његовог становништва. Први пример везује се за Вареш, поред којег за време и под утицајем Аустроугарске настаје Вареш Мајдан. На основу исцрпне анализе рукописа двојице варешких завичајних етнографа и хроничара, дознајемо како су процеси стварања „новог“ града утицали на свакодневницу становника (Katić 2020). Други пример је Зеница, град који је, захваљујући планској изградњи, индустријализацији и стварању институција и пратећих друштвених садржаја током периода социјалистичке Југославије, постао економски, културни и административни центар средње Босне. Утицај стварања „новог“ града на „обичне“ људе детаљно је анализиран (Džananić 2017). Последњи, трећи пример, односи се на Нови Травник, који је основан 1949.

године. Првобитно је назван Касаповићи по оближњем месту, затим Нови Травник по суседном граду Травнику и, коначно, Пуцарево по народном хероју Ђури Пуцару Старом. Након социјалистичког периода, 1992. године град је вратио назив Нови Травник. Изграђен као индустријски град у који су се, попут Зенице, досељавали не само људи из Лашванске долине у средњој Босни, већ и из целе Југославије ради запошљавања у Машинско-металуршком комбинату „Братство“, Нови Травник је одражавао тадашњи социо-политички и економски поредак. Био је то „град младости“, у којем су се људи, без обзира на етничке и верске разлике, борили да живе заједно и слободно. Нажалост, такав развојни пут прекинут је ратом 1992–1995. године, након којег се град поделио на хрватски и бошњачки део. Настанак Новог Травника као „новог“ града анализиран је у контексту свакодневнице Новотравничана (Katić i Bugarin 2016, 9–18).

2.3. Крајњак историјаи Источної Сарајева

Историјат Источног Сарајева формално започиње 1993. године, кад је град настао, али се његова прошлост не може одвојити од прошлости Сарајева, које је у данашњем облику настало током османског периода у другој половини XV века. Оснивач Сарајева био је Иса-бег Исаковић, уједно и задужбинар који подиже значајан број цивилних и верских (исламских) грађевина уз двор (сарај), по коме град добија назив (Скарић 1985, 52–59). На простору данашњег Сарајева постојала су и извесна мања насеља, као што је Бродац, али и градови као што је Врхбосна, чија локација до данас није тачно утврђена (Mandić 1927, 1–14). Поред насеља, на територији данашњег Сарајева и Источног Сарајева била су присутна утврђења Ходидјед, Катера, Десник, Блажуј и Стари Град на саставцима двају Миљацки у оквиру некадашње жупе Врхбосне, према којој носи назив и град за који се не зна где се тачно налазио. Развој наведених насеља и утврђења везивао се за горњи ток реке Босне, одакле

можда потиче назив жупе Врхбосна, која се простира-ла дуж Сарајевског и Височког поља. Стратешки значај ових утврда била је контрола котлине испуњене рекама Босном, Жељезницом и Миљацком, простора који Константин Порфиригенит назива „земљом“ Босном у оквиру „крштене Србије“ (Mrgić 2016, 169).

Док у данашњем географском смислу можемо говорити о регији Босне, у историјском се ради о „земљи“, територијалној јединици која обухвата самодовољно подручје у економском смислу, будући да су се становници могли издржавати од сопствених ресурса и производње (Mrgić-Radojčić 2004, 43–64; Mrgić 2016, 155–170). Дакле, у историјско-географском погледу, наведени простор, у ширем смислу, био је под управом властееоске породице Павловић до XV века, кад прелази у руке других великашких породица и угарских банова, а потом постаје део Османског царства средином истог столећа. У питању је подручје „старе Босне“, чије су границе река Дрина на истоку, река Криваја на северу и њихове котлине, односно градови Добрун и Олово (Mrgić-Radojčić 2004, 43–64; Mrgić 2016, 155–170). Поред тога, у микрогеографском смислу, данашње Сарајево и Источно Сарајево налазе се у оквиру плодног Сарајевског поља, које се везује за ток реке Миљацке и горњи ток реке Босне, плодну долину која се простира до ширег подножја планине Игман (Бељкашић-Хаџидедић 2001, 9–10).

Османски период (1463–1878) обележен је убрзаном урбанизацијом и стварањем посебне исламско-оријенталне културе која је била заступљена међу свим заједницама (православна, католичка, јеврејска) у домену музике, језика, књижевности и других елемената. Данашњи градови у Босни и Херцеговини, између осталог и Сарајево, настајали су из два дела: чаршије (пословни део града) и махале (стамбени део града). Док су се на чаршији налазиле занатске радње и јавне институције (џамије, медресе, хамама, ханови), у махалама, то јест стамбеним четвртима, живеле су верске заједнице, једне поред

других (Hadžibegović 2004, 12–13). Аустроугарска владавина (1878–1918) доприноси зачецима индустријализације и повећању разлика између руралних и урбаних средина, али и формирању слоја модерног грађанског друштва који полако почиње да потискује занатлијски и уздиже трговачки слој. Превоз робе, људи и идеја убрзава се изградњом железнице, што је био један од геостратешких циљева аустроугарске државе у Босни (Hadžibegović 2004, 14–27). У том контексту, српска привредна елита у Сарајеву успева да увећа своје богатство, пре свега захваљујући трговини са све већим бројем трговаца из различитих делова Аустроугарске који долазе да живе у граду на Миљацки. Срби такође учествују у наведеним зачецима индустријализације и практично постају вишњаци модернизације (Dujmović 2015, 29–47).

Иако се током наведеног периода Сарајеву поклањала већа пажња у односу на период након Првог светског рата, односно током постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије (Donia 2006, 83; 157), екстензивни и интензивни развој Сарајева догодио се током социјалистичке Југославије. Тада су убрзана индустријализација и урбанизација допринеле просторном ширењу града и стварању нових урбаних насеља од некадашњих руралних – Кошева, Грбавице, Ченгић виле, Храсног, Швракиног села – односно преображају некада засебних насеља (Илица, Храсница, Вогошћа) у, како наводи Алија Бејтић, „потпуно нова, модерна насеља“ (Bejtić 1973, 7–12). У току социјализма, још од педесетих година прошлог века, Град Сарајево састојао се од шест општина (Стари Град, Центар, Ново Сарајево, Нови Град, Вогошћа и Илица), којима су 1977. године додате четири општине (Хаџићи, Пале, Трново и Илијаш). Даљи развој града био је усмерен ка четири нове општине, чија је рурална територија била три пута већа од шест јаче урбанизованих општина, а свака од њих имала је своје урбано насеље као средиште локалне самоуправе. У тако административно уређеном те географски и територијално

разуђеном Граду Сарајеву, десет општина се борило да осигура свој финансијски и политички значај. Становници мање урбанизоване четири општине сматрале су да су занемарени у односу на њихове суграђане из урбаног језгра. С друге стране, становници четири урбанизоване општине нису одобравали ширење урбане инфраструктуре у рурална подручја (Donia 2006, 261–264). Перцепција простирања града и градског подручја, односно тога да ли је потребно развијати одређена мање урбанизована подручја, опстала је до данас како у Сарајеву тако и у Источном Сарајеву (Дражета 2019, 2021, 2022а, 2022б).

Наведени развој прекинут је ратом 1992–1995. године, који се водио на простору читаве Босне и Херцеговине и у току којег је Сарајево подељено на Сарајево и Српско Сарајево, односно на општине које су имале етничку бошњачку односно српску већину. Ратни сукоби завршени су поделом Босне и Херцеговине на два ентитета – Федерацију Босне и Херцеговине и Републику Српску (Сл. 1). Њихове надлежности утичу на доношење заједничких одлука на државном нивоу, што у пракси значи да централна власт има мању моћ одлучивања од федерацијских и републичких. Ове и друге сличне правно-политичке контрадикторности предмет су посебне студије (Hejden 2003, 146–163). Осим што су градови, као територијално-административне јединице, у веома специфичном, замршеном и подређеном положају у односу на Федерацију Босне и Херцеговине и Републику Српску као ентитете (Sahadžić 2009, 17–27), они су одраз социо-политичког и уставног уређења Босне и Херцеговине као државе „без власти на сопственој територији“ (Hejden 2003, 150).

Источно Сарајево де факто настаје у мају 1992. године, кад је Сарајево подељено на делове које контролишу Армија Републике Босне и Херцеговине и делове који држи Војска Републике Српске. У питању су градска и приградска насеља у којима су Срби чинили етничку

већину, односно Грбавица, Враца, Илица, Нецарићи, Вогошћа, Илијаш и Хаџићи. Званично оснивање града било је 13. марта 1993. године, кад је донесена Статутарна одлука о организацији Српског града Сарајева.³ У саставу Источног Сарајева нашли су се мањи или већи делови предратних сарајевских општина, али су многе од ових локалних самоуправа понеле етнички префикс тек након завршетка ратних дејстава, а не након образовања града. Дакле, у марту 1993. године је, уз присуство локалних челника општина, на Палама конституисан град Сарајево Републике Српске,⁴ односно Српски град Сарајево.⁵ У саставу „новог“ града од марта 1993. године биле су општине Стари Град, Центар, Ново Сарајево, Илица, Вогошћа, Рајловац, Илијаш и Хаџићи, затим се у децембру 1993. године прикључује Трново, након рата 1996. Пале и Соколац, а затим 1997. Рогатица, која излази из састава града 1998. Привремено седиште града од марта 1993. године било је у општини Вогошћа, а након тога у општини Ново Сарајево, почевши од децембра исте године.⁶

Након потписивања Дејтонског споразума 1995. године, већина урбаних делова Града Сарајева припада Федерацији Босне и Херцеговине, а од укупне површине града, укључујући руралне делове, овом ентитету припало је 56,2% територије и 98,5% становништва. Републици Српској припало је 43,8% територије и 1,5% становништва. У литератури се проналазе два податка

3 Види у: Короман, Бранко. 2023. Историјат настанка града Источно Сарајево (интерни документ).

4 Види у: <http://gradistocnosarajevo.net/o-gradu/osnovne-informacije/>.

5 Првонаведени назив, град Сарајево Републике Српске, пронашао сам само на једном месту. Други назив, Српски град Сарајево, користио се у званичним документима. Види у: Короман, Бранко. 2023. Историјат настанка града Источно Сарајево (интерни документ).

6 Види у: Короман, Бранко. 2023. Историјат настанка града Источно Сарајево (интерни документ); Закон о Српском граду Сарајево за време ратног стања или непосредне ратне опасности (Службени гласник Републике Српске 1993); Šehovac n.d.

у вези с поделом територије предратног Сарајева (десет општина). Један наводи да је након рата 61% територије припало Федерацији, док Република Српска добија 39% – предграђа и мањи урбани део, које је током војних сукоба контролисала Војска Републике Српске (Teftedarija 2007, 27). Други податак наводи да 65% територије добија Федерација, а 35% Република Српска (Bollens 2007, 87). Општине Центар, Вогошћа, Хаџићи, Рајловац и Илијаш у потпуности су припале Федерацији Босне и Херцеговине, као и већи делови Илиће (насеља Илића, Блажуј, Раковица) и Новог Сарајева (насеље Грбавица, део Враца). Мањи део Илиће и већи део Новог Сарајева припали су Републици Српској, а потом понели етнички префикс, као општина Српски Стари Град и територија читавог града. Од априла 1996. године званични назив је Град Српско Сарајево и у његовом саставу су Пале, Соколац, Српска Илића, Српско Ново Сарајево, Српски Стари Град и Трново. На захтев Високог представника, Уставни суд Босне и Херцеговине је покренуо процес промене назива града тако што је у марту 2004. године наложио Народној скупштини Републике Српске да усклади чланове Закона о Граду Српско Сарајево с Уставом Босне и Херцеговине. Затим је, у јулу 2005. године, етнички префикс сваке општине замењен придевом источни, као и званични назив града, који је и данас у употреби – Град Источно Сарајево, ког чине општине Пале, Соколац, Источно Ново Сарајево, Источна Илића, Источни Стари Град и Трново.⁷

Додатно усложњавање просторне ситуације након потписивања Дејтонског споразума дешава се у Федерацији Босне и Херцеговине, у којој су заступљени кантони као мање територијално-управне јединице. Тако се у

7 Види у: Короман, Бранко. 2023. Историјат настанка града Источно Сарајево (интерни документ); Закон о измјенама закона о Граду Источно Сарајево (Службени гласник Републике Српске 2005); Закон о Граду Источно Сарајево (Службени гласник Републике Српске 2020).

новооснованом Кантону Сарајево нашао Град Сарајево, који више нема предратних десет, већ послератне четири општине – Стари Град, Центар, Ново Сарајево и Нови Град – уз пет општина предратног Сарајева (без Пала), а то су Илиџа, Вогошћа, Хаџићи, Илијаш и Трново (део). Кантон Сарајево, дакле, обухвата негде око две трећине територије предратног града Сарајева, док је око једне трећине те територије део Града Источног Сарајева, уз једну придружену општину (Соколац) (Сл. 1, 2, 3 и 4). Кантон/Град Сарајево и Град Источно Сарајево дели Међуентитетска линија разграничења (енгл. *The Inter-Entity Boundary Line*). Она није видљива некоме ко у град долази „са стране“, изузев оку пажљивог посматрача који уочава табле поред пута (Сл. 5, 6 и 7). Иако не постоје рампе, контролни пунктови и друге физичке баријере, постоје симболичке границе у главама људи, о чему сам детаљније писао (Дражета 2021, 248–408). Док општине Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа чине урбанизовани део предратног Града Сарајева и у колоквијалном говору се називају „доњи“ део града, општине Источни Стари Град, Пале, Соколац и Трново део су некадашњег ширег градског подручја и у говору становника се називају „горњим“ делом града (Дражета 2021, 345–397). Велики број Бошњака из источне Босне населио се на подручју некадашњег Српског Сарајева, које је припало Федерацији Босне и Херцеговине, док је велики број Срба на свега неколико километара од својих некадашњих домова почео да гради нову урбану целину и тиме удара темеље „новог“ града (Сл. 9). Преостали стамбени блокови насеља Добриња представљају прво језгро из ког се даље развијало Источно Сарајево, док је друго језгро било на Палама (Дражета 2021, 345–397), што ће детаљније бити анализирано у четвртој поглављу ове монографије.

Српско Сарајево представљало је током рата пандан Сарајеву у територијално-управном, административном и политичком смислу, као главном граду тадашње

Републике Босне и Херцеговине (Дражета 2021, 111–113). Члан 9 Устава Републике Српске наводи да је главни град Републике Српске такође Сарајево,⁸ али је на почетку рата из безбедносних разлога престоница измештена из Сарајева на Пале. Тиме се наглашавало политичко, симболично и географско присуство Срба у централној и источној Босни, за разлику од Бања Луке, која је у том тренутку представљала „битан и сигуран град“ (Armakolas 2007, 80). На почетку рата, локални Муслимани одселили су се с Пала у Сарајево, док су Срби из Сарајева дошли да живе на Палама. Неки од сарајевских Срба су разменили викендице с паљанским Муслиманима, други су долазили да живе у својим викенд кућама, а трећи део Срба из Сарајева долазио је код својих рођака и пријатеља на Пале. Други талас доласка сарајевских Срба на Пале десио се након потписивања Дејтонског споразума. Сматра се да је ту у краћем или дужем временском периоду остало да живи између 15.000 и 20.000 људи. Након 2000. године, око 9.700 регистрованих људи из Сарајева живело је на Палама, а сматра се да их је било преко 12.500, јер се многи нису пријавили (Armakolas 2007, 80–81; Дражета 2019, 151; Дражета 2021, 111–113; Дражета 2022а, 214–215). Иако су власти Републике Српске под притиском Београда, односно Савезне Републике Југославије, пристале на то да већински делови Српског Сарајева припадну Федерацији Босне и Херцеговине, око 85.000 становника града изјаснило се на референдуму од 12. децембра 1995, који је организовало руководство Републике Српске, да не жели да живи у муслиманско-хрватској федерацији (Sell 1999, 182–183). Напори цивилних власти и грађана нису пак довели до жељених резултата, тако да је у наредном периоду већина Срба кренула пут источне Босне, Семберије и Србије, одмах иза линије разграничења у Лукавици, Војковићима, Палама и другим преосталим

8 Види у: Устав Републике Српске (Службени гласник Републике Српске 2011).

местима/општинама Српског Сарајева (Žila 2021, 2023). Преломна тачка у даљем развоју Српског Сарајева била је 1998. година, када се већина институција Републике Српске премешта у Бања Луку под утицајем промене политичке власти и оштре поларизације друштва која је убрзо наступила (Сл. 11). Стога, сматра се да је Источно Сарајево под дуплим оптерећењем, јер је потиснуто у односу на Бања Луку на нивоу Републике Српске и Сарајево на нивоу Босне и Херцеговине (Armakolas 2007, 80–81; Bădescu 2015, 35–60; Дражета 2019, 151–159; Дражета 2021, 345–397; Дражета 2022а, 214–215).

2.4. Етнoлошка и антропoлошка исцрaживања Истoчног Сарајева

Етнoлошка и антропoлошка истраживања Истoчног Сарајева су малoбројна, али ипак донекле представљају основу за даља научна проматрања овог града. Део монографије посвећен тим проучавањима показаше како су различити аутори, првенствено из области етнологије и антропологије, али и сродних дисциплина, досад приступили истраживању Истoчног Сарајева као „новог“ града. Заира Тициана Лофранко дoтиче се проблематике утицаја поделе предратног Сарајева на данашњи Град Сарајево и Град Истoчно Сарајево у контексту расељених лица српске националности. У питању су становници насеља Грбавица, које је током рата било део Српског Сарајева и Републике Српске, а затим је у Дејтону припало Федерацији Босне и Херцеговине, односно Сарајеву. Људи с Грбавице су отишли да живе неколико километара даље, у Лукавицу. Некад делови исте општине (Ново Сарајево), данас су оба насеља раздвојена међуентитетском линијом разграничења. Цео тај оквир одражава се на то како становништво перципира ново место у којем живи. Наиме, интерно расељене особе, у потрази за припадношћу „новом“ граду у који су дошле да живе, недалеко од свог „старог“ града, одобравале су преименовање

улица у Лукавици према називима који су постојали у предратном Сарајеву. Иако су становници сматрали да на тај начин одржавају симболичку везу са „старим“ Сарајевом, нису се у потпуности навикли на „нове“ називе улица, као ни на простор у којем су живели. Исто тако, нису могли ни да запамте „нове“ називе улица у послератном Сарајеву. Због свега наведеног, Лофранко сматра да су Сарајлије које данас живе у Источном Сарајеву „културно расељене у свом родном граду“ (Lofranco 2016), будући да се не могу сасвим поистоветити ни с „новим“ градом у којем живе ни са „старим“ који се битно изменио.

Иста ауторка се, у том смислу, дотакла имовинско-правних проблема с којима се суочила популација сарајевских Срба након рата, идентификујући њихову дезоријентисаност у стамбеном смислу како услед напуштања својих домова тако и услед неолиберализације тржишта некретнина у којима је све мање власника, а све више станара (Lofranco 2012). Надовезујући се на претходну тему, ауторка је истражила комшијске односе у Лукавици у контексту „културне дезоријентисаности“ сарајевских Срба у Источном Сарајеву, који су често истицали недостатак урбаних карактеристика њихових сународника пореклом из руралних крајева. Слични су били и наративи становника Грбавице, Бошњака, који су наводили да се осећају као „дошљаци“ у сопственом граду услед доласка великог броја њихових сународника из руралних средина. Границе које су установљене након рата, а самим тим и етничка хомогенизација и консолидација, нису одлучујући фактор у сагледавању нових друштвених и комшијских односа, јер се у том домену преплићу прошлост и садашњост (Lofranco 2017). Још једна од проучаваних тема Заире Тициане Лофранко јесу потрошачке праксе и активности ратом расељених становника Сарајева и Источног Сарајева зарад уређивања својих нових домова у условима неолибералне економије (Lofranco 2015).

Иако се може рећи да је рад ове ауторке једно од првих теренских истраживања из области етнологије и антропологије на подручју Источног Сарајева, не треба испустити из вида дело јединог етнолога-антрополога који тренутно живи у том граду. У питању су систематска и свеобухватна истраживања Бранка Пјевића, започета осамдесетих година прошлог века на подручју данашњег Града Источног Сарајева, а тадашњег предратног Града Сарајева и шире околине. Истражујући односе традиционалних културних образаца са савременим друштвеним, политичким и економским токовима у Сарајевском пољу, Црној ријеци то јест Црнорјечју, на падинама Јахорине и Требевића, на Романији и у другим мањим и већим предеоним целинама, аутор се дотакао бројних етнолошко-антрополошких појмова, посебно сијела, то јест прела и посела (Пјевић 2001, 2008). Истраживања Зоране Гује Дражете утемељена су на разматрању односа музике и идентитета у Источном Сарајеву, али и у широј културно-географској регији којој град припада. У оквиру тих испитивања, ауторка наводи примере народне музичке традиције Пала и околине, посебно гусларских пракси и музичког дела обележавања породичне („крсне“) славе (Гуја 2017; Гуја 2021; Дражета и Гуја 2018; Гуја Дражета 2024, 2025; Гуја Дражета 2025; Гуја Дражета и Дражета 2024). Марко Радовић бавио се народном ношњом, играма и песмама с Гласинца, области чије је границе покушао да одреди путем наведених елемената културе (Радовић 2021).

Фокусирајући се на чезњу за „нормалним животом“, просторне и све друге праксе становника који живе и крећу се у граничном подручју, односно насељу Добриња које већински припада Сарајеву, а мањински Источном Сарајеву, Стеф Јансен настоји да анализира како „обични“ људи посматрају поделу урбаног простора, односно жељу да неуређени систем поново постане уређен и функционалан, какав је био за време социјалистичке

Југославије. Утицај који институције имају на становнике истражен је на примеру јавног превоза, основне школе и месне заједнице (Jansen 2013, 2015). Метод етнографског теренског истраживања, заступљен у етнологији и антропологији, може се користити и у другим дисциплинама, тако да је Јанис Армаколас из угла политикологије анализирао приче и кретања Срба који су, услед ратних догађаја, дошли да живе на Палама. Његови налази представљају увид у унутаргрупне поделе међу сарајевским и паљанским Србима након рата које су се испољавале у другачијем односу према градском идентитету Сарајева као истовремено географски блиског, али симболички далеког (Armakolas 2007).

Сродно истраживање из области социологије путем боравка на терену, односно интервјуа, обавила је Елена Баси, настојећи да читаоцима пружи увид у то како граница, односно међуентитетска линија разграничења, обликује свакодневни живот становника Сарајева и Источног Сарајева. Дакле, границу није проблем прећи, јер не постоје физичке баријере, али се на симболичком плану она поставља као фактор изградње етничког идентитета. У том смислу, урбано подручје није подељено, већ је дуплирано, сматра ауторка (Bassi 2013, 2014, 2015). Реконструкција инфраструктуре након рата у Сарајеву и Источном Сарајеву пратила је симболичка реконструкција простора, што је Груја Бадеску сагледао из угла архитектуре и урбанизма (Bădescu 2015, 2017). Из сличне перспективе, односно урбаног планирања, Инес Акилуе и Естанислао Рока истражили су урбани развој Источног Сарајева, које је настало у рату, али је развијано тек након што је Дејтонским споразумом озваничена подела предратног Сарајева. За ову монографију је вредан увид аутора у то да „доњи“ део Источног Сарајева, односно општине Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, заједно са Сарајевом, чини јединствену урбану зону, али да се управо ту, у близини ентитетске границе, ради на

стварању идентитета „новог“ града на симболичком плану (Aquilué and Roca 2016, 152–163).

Истраживања масовног пресељења („егзодуса“) сарајевских Срба из делова Српског Сарајева који су након потписивања Дејтонског споразума 1995. године припали Федерацији Босне и Херцеговине, спровео је Ондреј Жила. Он је анализирао прикупљену грађу (приче, медије, односно дневну штампу) из угла историје и политичке географије. Директне последице које је имао Дејтон како по грађане тако и по професионалне политичаре и стручњаке, политичко и цивилно руководство тадашњег Српског Сарајева, аутор је детаљно анализирао и тиме дао потпуно другачију перспективу свеукупне позиције наведених категорија становништва. Људи који су отишли с простора Сарајева и околине већином су повратили своје куће и станове, али нису домове, јер је њихова идентификација с тим појмом изгубљена због непостојања предратних друштвених веза и других фактора. Међутим, приче људи који данас живе не само у Источном Сарајеву, већ и у другим деловима Републике Српске (источној Босни, Подрињу, Семберији), али и Србије, користе се у сврхе стварања и обликовања специфичног колективног памћења од стране политичких елита Републике Српске. Наиме, аутор идентификује такозвану дефанзивну и кохезивну стратегију. Прва стратегија наглашава спољашње, „наметнуте“ околности (Дејтон), патњу и жал за напуштањем родног краја и раскид с тим простором, док друга стратегија обухвата жртвовање, патриотизам и хероизам сарајевских Срба. Иако се обе стратегије чине комплементарним на нивоу изградње националног интереса Републике Српске, оне су супротне међу људима који су напустили своја огњишта, јер су многи од њих имали различите мотивације и одлуке да то учине. Самим тим, разликују се и њихова сећања на догађаје у периоду од потписивања Дејтона 1995. до напуштања сарајевских и околосарајевских насеља 1996. године. Уводећи, дакле, друштвену и културну димензију

„повратка“, будући да су многи људи који су напустили своје домове успели да их поврате, али не и своје предратне друштвене везе, Жила трага за разлозима њиховог одласка. Комбинујући поглед људи одоздо, односно њихове ставове и размишљања, с медијским и политичким погледом одозго, закључује да је одлазак сарајевских Срба након рата био условљен не само утицајем српског, већ и бошњачког политичког руководства, као и међународне заједнице. Дакле, подела територије по етничком принципу прати логику која је, најпре, довела до рата, а затим потписивања мира. У складу с таквим токовима, одлазак Срба из Сарајева није био ни „неуспех“, ни „препрека“ за спровођење Дејтонског споразума, већ његова „логична последица“ (Žila 2018, 2019, 2021, 2022a, 2022b, 2023).

Неопходно је поменути и истраживања Горана Мутаџије, који је из угла географије и различитих географских поддисциплина први анализирао положај, постанак, развој и перспективу Српског Сарајева, уводећи гледиште Семјуела Хантингтона о „сукобу цивилизација“ у контекст поделе Сарајева. Поред тога, Мутаџија детаљно образлаже просторни оквир Српског Сарајева, наводећи где се налази „доњи“, а где „горњи“ део града. Он такође уводи појам „западног“ Српског Сарајева, које је у Дејтону припало Федерацији Босне и Херцеговине. У питању су општине Илића, Хаџићи, Вогошћа, Нови Град (Рајловац) и Илијаш. У оквиру „источног“ Српског Сарајева, општине Ново Сарајево (Враца, Лукавица, Тилава) и део општине Илића (Которац, Касиндол, Војковићи) чиниле су претежно рурални део Српског Сарајева, изузев насеља Грбавица и Добриња. Аутор се бави и проблемима регионализације, односно територијалног одређења области којој припада град, а занимљиво је што то чини као савременик битних појава и процеса у контексту постанка, развоја и идентитета „новог“ града из угла географске дисциплине, дајући вредно научно сведочанство (Мутаџија 1998). Поред тога, Мутаџија је

први критички сагледао положај и одлике шире области у којој се налази Источно Сарајево – Сарајевско-романијске регије, односно сложеност и замршеност рурално-урбаних односа у оквиру тог простора, а с циљем његовог будућег увезивања путем унапређења образовних и здравствених институција Града Источног Сарајева и околине, као и стварања услова за људе који имају своје приватне бизнисе (Mutabdžija 2016).

Досадашњи и будући урбани развој Источног Сарајева у контексту употребе земљишта и унутрашњих миграција у оквиру „новог“ града био је предмет посебног истраживања спроведеног путем коришћења географских информационих система (ГИС). Утврђено је да Источно Сарајево представља већински рурално подручје у којем се налази неколико урбаних зона и слабије развијена индустрија (Drašković, Drešković i Mirić 2016), односно „густа уситњена“ мрежа од 216 насеља (5 урбаних и 211 руралних), с различитим степеном урбанизације, у којима укупно живи скоро 60.000 становника (Лукић Тановић и Маринковић 2018). Међуентитетска линија разграничења поделила је 43 предратна насеља (Сл. 1, 2, 3 и 4), у којима је, услед новонасталих околности, дошло до демографског пада, а самим тим и дезинтеграције структуре пејзажа и функционалне повезаности природних ресурса и производних капацитета (Lukić Tanović i Marinković 2017). Стога, научна истраживања у оквиру географске дисциплине изнедрила су и прву монографију о Источном Сарајеву, чија је ауторка Мариана Лукић Тановић. Настојећи да анализира демогеографске процесе на подручју града у периоду од готово три деценије битне за друштвени развој, ауторка се фокусирала на становништво града, односно промене у броју и размештају становника, густини насељености, природном и механичком кретању становништва и његовим структурним обележјима, а зарад будућег социоекономског планирања града. До података је дошла захваљујући

пописним статистикама из 1991. и 2013. године, подацима општинских институција, коришћењу анкете, обављању теренског истраживања и коришћењем низа других метода који су усклађени с демографским истраживањима. Проблематика с анализом међупописне промене броја становника у Источном Сарајеву је та што је 1991. године, кад је спроведен последњи предратни попис, део данашњег Источног Сарајева припадао Сарајеву, а мањи део, у виду данашњих градских општина Источног Сарајева, представљао је засебне територијалне јединице локалне самоуправе. С овим изазовом се ауторка вешто изборила и на крају монографије изнела низ мера ревитализације којима би се решили постојећи демографски и економски проблеми града (Лукић Тановић 2023).

Као што се може приметити, многа од претходно наведених истраживања нису из области етнологије и антропологије, али су за ту дисциплину врло битна, јер у одређеној мери представљају полазну основу за разматрање различитих процеса и појава на подручју Источног Сарајева. Стога, моја претходна теренска истраживања, која сам спроводио у периоду од 2017. до 2025. године, изнедрила су широк дијапазон тема, почевши од заједничких подухвата проучавања утицаја музике на међуетничке односе становника Источног Сарајева и Сарајева (Дражета и Гуја 2018) и обележавања породичне славе на подручју Романије у централно-источној Босни (Гуја Дражета и Дражета 2024), до индивидуалних сагледавања унутаргрупних подела међу Србима у Источном Сарајеву (Дражета 2019), као и односа који становници тог града имају према међуенитетској граници у физичком и симболичком смислу (Дражета 2021). Поред тога, указао сам на значај етнолошко-антрополошких проучавања Источног Сарајева као „новог“ града (Дражета 2022а) и анализирао све етничке и регионалне стереотипе који се појављују у једној ТВ-серији, између осталог, оне који се односе на Србе и област Романије у

Источном Сарајеву (Дражета 2022б). Напоследку, указао сам на међуетничке односе у контексту различитих регија у Босни и Херцеговини, те тако и области централно-источне Босне, односно Романије и Сарајевског поља (Дражета 2023), а настојао сам и да истражим на које све начине и у којој мери медијско извештавање утиче на међуетничке односе (Дражета 2025).

II ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ГРАДА

У овом делу монографије могу се пронаћи одговори на питања у вези с настанком, развојем и идентитетом Града Источног Сарајева, изложени према редоследу којим су наведени у упитнику коришћеном током обављања интервјуа са становницима града у периоду од 2023. до 2025. године. Иако је велики део етнографске грађе прикупљен путем формалних интервјуа, поједини одговори добијени су и током обављања неформалних разговора у оквиру теренског истраживања у периоду од 2017. до 2025. године.

3. Постанак града

Поглавље о постанку Града Источног Сарајева односи се на наративе казивача у вези с њиховом перцепцијом периода непосредно пред почетак рата 1992–1995. на подручју Сарајева и околине, односно перцепцијом постанка и првобитног уређења Града Српског Сарајева почевши од 1993. године. Приче испитаника не прате стриктно хронологију историјских догађаја, већ представљају сећање на оно што је за њих било и што је још увек важно у вези с тим догађајима као елемент изградње њиховог етничког, а затим и регионалног и локалног идентитета. Дакле, у питању су казивања која за одређену заједницу људи имају значење у контексту њихове идентификације. Иако је поглавље подељено по потпоглављима која се односе најпре на начин, време и простор постанка града, а затим на улогу испитаника и

других становника у том процесу, њихови наративи се преплићу и понекад се не могу јасно сврстати у прво или друго потпоглавље. Казивачи су говорили о томе како, кад и где је настало Источно Сарајево, да ли сматрају да су имали одређену улогу у процесу настанка града и шта је било кључно у том процесу – људи, институције или комбинација та два фактора.

3.1. Начин, време и простор постанка града

Већина казивача сматра да је Источно Сарајево као град настало у току ратних дејстава 1992–1995. године. Као начин настанка Града истакнута је самоорганизација српског народа, који је, након бурних политичких догађаја крајем 1991. и почетка 1992. године, одлучио да жели да има своје институције и одређени политичко-правни оквир који би га још увек везивао за тад већ добрим делом окрњену Социјалистичку Федеративну Републику Југославију. Они који су имали удела у овом процесу или су тад били посматрачи истичу да је за Србе било важно да имају „своје“ институције на које се могу ослонити у сваком смислу („природни, односно сасвим нормални друштвени процеси“), јер то више није било могуће у оквиру постојећих институција Града Сарајева и Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, где су као народ „обесправљени и прегласавани од стране друга два народа“. Неки су наглашавали да је близина Сарајева била кључна за настанак „новог“ града, односно да су инфраструктура и кадар предратних институција „припомогли“ том процесу, стварајући нешто што су почетком деведесетих година прошлог столећа диктирали тадашњи социо-политички услови распада бивше Југославије. У те услове спадају, према речима саговорника, парламентарна криза, почетак војних сукоба у другим републикама, као и опструкција дијалога између преваходно Срба и Бошњака од стране међународне заједнице.

По мом мишљењу, Источно Сарајево слично овако као што сад постоји, је настало почетком деведесетих, пошто су Срби деведесет друге били обесправљени и прегласавани од стране друга два народа, заиста релано нису могли да одбране свој национални идентитет у таквом окружењу. Онда се створила потреба и неопходност у циљу очувања и опстанка нације, створила се идеја да се створи град гдје су већински Срби били, Град Српско Сарајево. У почетку су Срби то покушавали у Сарајеву, да се остваре као народ, али пошто то није било могуће у званичним институцијама, онда је дошло до ратног сукоба, самим тим, Срби су се у дијеловима гдје су били већина у Сарајеву самоорганизовали као одбрана и створили један свој град који је имао своје цивилне институције, које су управљале цивилним животом, док су се, са друге стране, водиле жестоке борбе. Мој поглед данас на Сарајево, а и Источно Сарајево, је да осјећам велику жалост као припадник ове средине, јер смо ми овде имали један српски корпус са свим својим људима, масовношћу, било нас је око 150.000, са градом и приградским насељима, себе је градио тај корпус, ми то другима нисмо оспоравали, али они су то нама оспоравали и тај нови град је као такав морао да настане. (м. 60 година, Источна Илиџа)

Одређени број испитаника нагласио је „погубну“ улогу међународног фактора, који је, кроз вршење „притисака“ и проналажење „погодних“ политичких лидера из редова бошњачког народа, „наметнуо“ и покренуо рат, као што и данас непрестано подстиче политичку борбу. Један саговорник истиче: „Борба и данас траје, није престала, рат је заустављен Дејтоном, али нисмо добили мир, никад није било мира до дана данашњег“. Многи сматрају да рат никад не би почео 1992. године да представници међународних сила нису „погурали“ одређени низ догађаја у том смеру.

Прије свега, припадници Српске војске и политички прваци су покушавали на почетку рата уразумити другу страну у бесмисао ратних сукоба. Међутим, сви договори су пропали, јер муслиманска страна није жељела мир. Циљ тадашњег муслиманског режима био је стварање унитарне БиХ, што је за Србе било погубно. У тим сецесионистичким намјерама велики број европских и свјетских моћника подржавао је оне који су чинили муслиманско-хрватску власт у Сарајеву, тако да је Србима једино преостало да се војно и политички организују како не би доживјели погром као у другим дијеловима бивше Југославије. (м. 73 године, Соколац)

Неки сматрају да су почетак и ток рата били „кординисани“ и „договорени“, због чега је Сарајево подељено на „интересне зоне СДА и СДС-а“, две највеће политичке странке Бошњака и Срба. О томе су највише говорили испитаници који су провели читав рат или део рата на подручју Сарајева у насељу Кошево, у делу града који је био под контролом Армије Републике Босне и Херцеговине.

Не, нисам, ја сам живио крај болнице Кошево, провео сам рат на територији под контролом Армије БиХ и нисам имао никакве улоге у рату. Имали смо представе о Српском Сарајеву, прије свега јер су неке наше комшије који су живјели у нашем насељу, а били су малтретирани у почетку рата, они су отишли и остали у том Српском Сарајеву и они су 1994. кад је било примирје нама долазили у посјету, јер се могло долазити преко те границе, и онда смо сазнавали свакакве ружне детаље живота на Грбавици. Знам за Грбавицу да су царевали криминалци, да су сви људи који су тамо живјели, без обзира на вјероисповијест, морали [...] преко ноћи стављати ормаре на врата и правит барикаде, јер су криминалци свуда ходали, упали би у било чији стан ноћу да било шта опљачкају. Сва моја сазнања

о Грбавици, изузев Срба који су одавде побјегли из Сарајева у рату, јер су такођер били малтретирани, али који су такође свједочили о таквим стварима, су заправо доста ружна. Исти тај друг ми је говорио да је његов разред био на Грбавици мијешан и да је ипак било Муслимана и Хрвата у школи, тај детаљ сам запамтио. У граду је зависило како у ком дијелу града Сарајева, ми овде у Центру смо били донекле изузети од неких ружнијих ствари, било је малтретирања, упадања у станове, застрашивања, али неупоредиво са Алипашиним пољем, Добрињом, гдје су људи убијани, одвођени, гдје су бандити имали пуно више директне власти него овдје. Прилично је то било јасно да је било прешутно или координисано договорено, да је Град Сарајево заправо био подијељен на интересне зоне СДА и СДС-а. Заправо су, ако ћемо право, они [...] подијелили град Сарајево на зоне у којима је постојала етничка већина бошњачког или српског народа. Једни ће рећи да је то опсада, други ће рећи да је то рат у самом граду, то је само подјела самог града. Из тих процеса је настао Град Српско Сарајево, из кога ће настати касније Град Источно Сарајево. Дакле, настало је не као Источно Сарајево него под именом Српско Сарајево диобом Сарајева у рату 1992–1995, а послје рата, због Одлуке Уставног суда да се тиме крше права других народности, промијенило је име у Источно Сарајево, иза 2000. године. Потписивањем Дејтона сви ови крајеви, Илиџа, Вогошћа, Илијаш, Грбавица, Неџарићи, осим Лукавице и мањег дијела Добриње, су припали Кантону Сарајево по новој административној подјели Босне и Херцеговине и тада је, након тога, око 140.000 људи напустило те просторе (м. 43 године, Источно Ново Сарајево)

Кад ти један од већих Срба који је живио у Сарајеву у току рата дође у Србију и каже ‘ти не можеш у Сарајево’, онда сам ја дошла да видим што ја не могу у

Сарајево, онда кад је био отворен мост на Социјалном у Новом Сарајеву ха-ха, што то ја могу, а ти не можеш. То је било у мају 1994, било је вријеме да се дијете које у том тренутку има двије и по године повеже са оцем у Сарајеву, ти немаш више шта да му објашњаваш и тамо немаш посла у Србији, једном у избјеглиштву увијек у избјеглиштву. [...] Мене је професор географије питао јесам ја живјела у Српском Сарајеву или у Сарајеву, ја кажем: 'Професоре, Ви сте мене учили у географији да има једно Сарајево и нисам га никад дијелила, јер сам отишла из тог једног Сарајева и нису постојала два 1992'. Е, касније је основано Српско Сарајево, али сви су били информисани, јер су медији учествовали највише у томе и приче људи који су излазили. (ж. 65 година, Источна Илиџа)

Многи су истицали да је идеја о стварању града који је „сусједан Сарајеву“ („на граници“) потекла од вековног присуства српског народа на простору Сарајева и Сарајевског поља, али и из осећаја ината и принципа да је потребно имати „свој град“. После Београда, Сарајево је, према речима неких испитаника, било „највећи српски град“, тако да је назив Сарајево остављен уз етнички префикс српски из „потребе“ да се покаже да се Срби не одричу Сарајева и да „опстану“ на подручју где су присутни „вјековима“. Једна саговорница каже: „Намјерно је задржано Сарајево у имену, јер ми нисмо агресори, испада да смо нападали сопствени град. Ја нисам дошла однекуд, ту постојим и постојала сам, а сад је дошао народ Бог зна одакле који ту никад није живио. Ето, нама Србима хоће да припишу да смо гости у рођеном граду“.⁹

9 Један казивач наглашава да је име „новог“ града требало да остане исто – Сарајево. На тај начин би се, према његовом мишљењу, спречило погрешно тумачење људи „са стране“, према којем постоји „право“ Сарајево с већинским бошњачким становништвом и „неки тамо други град“ с етничким префиксом, јер је познато да је „Сарајево било трећи град по српству у Југославији“.

Поједини казивачи сматрају да су ствари ишле „својим током“ након што се полиција поделила у јануару 1992. године, тако да је било „за очекивати“ да ће се ускоро поделити и општине дуж етничких граница на српске и муслиманске, то јест бошњачке. Појединци су чак истицали да је етничка подела Сарајева по зонама у оквиру градских општина била заправо условљена наведеним „прећутним договором“ водеће српске (СДС) и муслиманске-бошњачке (СДА) политичке странке.

Испитаници су претежно мишљења да су воља и потреба људи били мотиви за успостављање „своје“ територије у тренуцима када то није било могуће остварити, тако да је политичком одлуком заправо створен административни, правни и институционални оквир постојања „новог“ града, који је гарантовао Србима „опстанак“ и „живот“ на тим просторима. Институције су биле места на којима су први избегли Срби из градског језгра Сарајева могли да буду смештени, пописани и упућени у то куда и како могу даље или како да се снађу уколико одлуче да остану на територији Источног Сарајева. Људи почетак рата и настанак града везују за то што се урбано и рурално српско становништво из Сарајева и околине сложило око одређених „националних интереса“, а то је жеља да постоји простор на којем ће моћи слободно да изрази свој идентитет. Један казивач наводи да су национална и верска одређења преовладала у мери у којој је то касније потврдила линија разграничења различитих „цивилизација“, према виђењу америчког политиколога Семјуела Хантингтона. Како наводи једна саговорница: „Ту сам била ја са села, а они из града, тад смо се почели уједињавати“, алудирајући на нереде који су избили у Сарајеву током антиратних протеста 1992. године, непосредно пре почетка војних сукоба. Ипак, поједини испитаници наводе да се на почетку рата у великој мери „манипулисало страхом“, тако да су стизале информације о војном походу којим ће њихова насеља бити „попаљена“,

због чега су људи стали у „одбрану вјековних огњишта“. Без обзира на тешке околности, људи различитих етничких припадности исказивали су саосећање једни према другима тако што су међусобно комуницирали и упозоравали једни друге да се ближе оружани сукоби. На исти начин, многе старе друштвене везе су оживљене након рата, а почели су да се одвијају и међуинституционални и међуградски односи Српског Сарајева и Сарајева.

Саговорници који су живели у насељима Сарајевског поља – Неџарићи, Ступ, Илиџа, Осјек, Врело Босне, Хаџићи, Враца, Илијаш и Нишићи – током рата под контролом српских снага и власти, мишљења су да је њихова позиција у оквиру „западног“ Српског Сарајева била веома комплексна, будући да су били окружени претежно муслиманским снагама, док је с хрватском војском практично склопљен неформални договор о ненападању. Близина ратне линије фронта отежавала је свакодневни живот, на пример одлазак мојих саговорника у школу и на посао, као и транспорт до другог дела града, односно одржавање комуникације с родбином, пријатељима и кумовима у „Источном Српском Сарајеву“ (Лукавица, Војковићи, Пале, Соколац, Трново). Илиџа се налазила у оквиру „унутрашњег прстена одбране“, док су у „спољашњем прстену одбране“ били Хаџићи, Илијаш, Рајловац и Вогошћа. Велики број избеглих Срба из Високог, Зенице и других делова средње Босне, као и Коњица и тог дела северне Херцеговине, такође је представљао проблем који општинске управе нису могле адекватно да реше. Људи су стога помагали једни другима путем личних контаката и познанстава, а слоге и солидарности било је у знатно већој мери него пре и после рата. Мањак војника на фронту („погине неко на линији и нема ко да га замјени, рањеника једва чекаш да оздрави да га поново врате на линију“), као и недостатак воље и снаге да се настави борба „у миру“, односно да се покуша „поново суживот“ с Бошњацима и Хрватима, уз страх од њиховог

политичког руководства, били су фактори који су утицали на масовно пресељење и започињање „новог живота“ у „новом граду“, блиском граду и околини у којој су моји испитаници одрасли.

Ратујемо и живимо, како ратујемо – не дамо педља српске земље, а како живимо – сестра ти иде у школу 150–200 метара од прве линије, онолико колка је раздаљина између нас и њих, ал’ иде живот, иде нека пијаца, паприке, иде друже копање, сијање кромпира, лука, тако да ратујемо и живимо, дружимо се, сједимо, причамо, разговарамо, нема сукоба унутар Срба, живимо једни за друге, сви смо исти, само је битно тај дан преживјет и размишљамо кад легнемо како ћемо сутридан преживјет. У ствари, буквално се живило дан за дан. Ту енергију патриотизма, воље, жеље и страсти за Републиком Српском кад гледам данас, помислим – то је морало да успије, и данас ми имамо Републику Српску и не можемо бит незадовољни. Да л’ смо ми жртве, јесмо, је л’ се исплатило бит жртва, по мени јесте. Ја живим данас у Српском, односно Источном Сарајеву, које је и прије рата било саставни дио Сарајева, Добриња је и прије рата била у саставу Сарајева, и живим данас само на 500 метара од своје куће у којој сам одрастао, а она је у Федерацији. Ми смо све то продали и овде купили стан, кућу, имамо данас град који се зове Источно Сарајево, које има неких 70.000 становника, и трудимо се да дух тог Сарајева не изгубимо, не зато што је тај дух примамљив, већ зато што је везан за све оно што је лијепо, јер носиоци културе у Сарајеву од његовог настанка су 80% Срби. (м. 51 година, Источна Илица)

Ја сам живио у Озренској улици, то је била изузетно тешка улица, прва линија раздвајања, ми смо били изнад Града, а њихови снајперисти су даноћно дејствовали чак и са оним ноћним УС уређајима, па

смо ми стављали оне неке параване, колико-толико да бисмо се могли заштитити, имам ја филм неки, правили смо покојни Владо Поповић и ја док сам био у општини, филм тог стварања и формирања Града, изласци са Грбавице, траје пола сата и заиста лијепо урађено, забиљежено, то сам користио у кампањи својој, можете погледати слободно. (м. 61 година, Источно Ново Сарајево)

Имао си случајева, ја сам био на ратишту у Касин-долској улици, нас је било око 270, а наспрам мене ХВО хрватска бригада, Прва санџачка бригада, специјалне јединице, ми смо били највеће курве и на нама су стално редаљке слагали, ко се год осјећа јаким, он креће на нас, а то што смо ми бранили, то су све локални људи који су ту живили, имали смо помоћ од чете Специјалне полиције или Гарде. (м. 61 година, Источна Илица)

Кад је рат почео, кућа ми је била на првој линији, али смо ми у датом моменту ради бољег одржавања линије и ради лакшег маневрисања помјерили линију, да нисмо међу својим кућама, онда смо помјерили такозвани Шанац изнад Жељина стадиона, моја чета је то држала, тад је била ливада а сад су све куће изнад Жељина стадиона, и пола стадиона с десне стране је била наша линија а њихова је била с лијеве стране. Био је кафић Једанаест плавих гдје је наших изгнуло и то је онда припало Турцима, четири-пет мртвих смо имали, то је један командант Симо Шипчић одвео на своју руку, је л' вјерујеш да су их закуцали за зид, ми смо тукли читав дан да их како извучемо и помјерали се тамо-вамо, све због глупости, без икаквог договора човјек урадио то, они су упали у котло, то је с лијеву страну Жељиног стадиона кад гледаш и не мож' ти ни изаћ ту лако. То је кад идеш са кружног тока Транзитом прије него што дођеш до Жељиног стадиона у самом доле дијелу поред зида у ћошку је тај кафић, штета, млади момци изгнули без везе. (м. 58 година, Пале)

Неки такође истичу да се послератне миграције становника не би догодиле да људима званични представници власти и политичари нису „провукли причу“ да ће бити изграђен град „већи и бољи него што јес“, „љепше и веће Сарајево, ал’ зваће се Српско Сарајево“. Дакле, испитаници наводе да, иако није било директних и експлицитних притисака, постојао је наратив према коме су страх и зазор од Другог (поготово тадашњег бошњачког политичког руководства) у том тренутку покренули људе. То им и дан-данас улива осећај несигурности кад прелазе ентитетску границу одлазећи у Сарајево. Наратив није био неутемељен у стварности, будући да је поменути недостатак војника у рату, односно воље и снаге да се поново почне с одређеним видом заједничког живота, био помешан управо с осећањем страха од тога како ће се тај живот наставити и да ли ће људима моћи да буде гарантована безбедност, посебно јер су наставили да страдају и након потписивања Дејтонског споразума. На тај начин, како истиче један саговорник, „сарајевски Срби су попечили Републику Српску жртвовањем своје имовине“. Према речима испитаника, Српско Сарајево, односно Источно Сарајево, настајало је уочи и током рата „на терену“ у оним деловима Сарајева у којима су Срби били у већини, а уколико то није био случај, део српског становништва одлазио је тамо где су њихови сународници чинили већину и имали цивилну и војну власт. Један казивач сликовито описује шта је обухватао тај простор Српског Сарајева:

Ми смо држали до испод Фалетића на тврђаву, па се силазило са тврђаве на Грдоњу, скоро на Кошево, до испод Јагомира, па смо ишли горе на Пољине, па се силазило доле, пресијецало пут, па с ону страну Жучи кроз мотало до Лемезових кућа и силазило до иза Рајловца, гдје је Саво Божић држао пумпу, па до петље и ишло на Пионирску скоро до Аеродрома и до иза Терме, то је све било околу. А са оне

стране смо имали од Аеродромског насеља, па косом Мојмила до Смедеревске, па смо се спуштали доље на стадион Жељезничара и ишли до Миљацке и Миљацком ишли до Врбање и од Врбање до Јеврејског гробља, па ишли горе до кривине, ће се сад Санилденд прави, имали смо пуно више него сад. Био Илијаш, Хаџићи, Рајловац, Илиџа, Центар, Стари Град, Ново Сарајево, седам општина не рачунајући Трново, Пале и Соколац, десет општина. На примјер Борија, били су фамилије Каришик, Гацо, Плакаловић, Баричани и Марковићи, па дођеш на Илиџу и до ФАМОС-а све српско, онда иде с друге стране од Војковића, Осјек било најјаче село, па су сад Војковићи, а Батинићи су држали од Бистрика до Смедеревске на Ковачићима, па су од Смедеревске Млађени држали, са Марин Двора до Ченгић Виле и Ступа од Дафинића и Ђоркића земља, Грбавица била од Батинића, ми смо ту живјели на своје, зашто су они нас нападали, нико није говорио о томе за вријеме рата, данас не каже нико ни послје рата, није ниједан министар у рату рекао у камеру то и повео неког страног извјештача да то све сними. Катастарске књиге кажу да се све једно на друго наслања, направиш круг, што је изгинуло толико људи – хоћеш да пробијеш, хоћеш у моје, а ја доле у твоје нећу. (м. 77 година, Источни Стари Град)

У том смислу, испитаници наводе да су све општине тадашњег Српског Сарајева биле део предратног Града Сарајева, али су почетком ратних сукоба добиле српски етнички префикс, након што је у њима образована цивилна и војна власт Републике Српске. У питању су: део општине Ново Сарајево (насеља Грбавица, Ковачићи и Враца), то јест Српско Ново Сарајево, Српска општина Центар, општина Српски Стари Град, делови општине Нови Град, односно новостворена општина Рајловац, делови општине Илиџа (Српска Илиџа), Вогошћа (Српска Вогошћа), Хаџићи, Илијаш и општина Трново. Поједини

казивачи истичу да је општина Пале годину дана пред почетак рата 1991. године иступила из Града Сарајева, да би након рата, 1996. године, поново ушла у Град Српско Сарајево, заједно с општином Соколац, која није била део предратног Града Сарајева. Неке од следећих прича сведоче о процесу настанка града из угла „стваралаца“ града и учесника тог процеса.

Како би ти рек’о, ако ћемо да узмемо до Дејтона, настало је Источно Сарајево на овим неким општинама које смо у датом моменту могли преузети и задржати деведес’ друге, тачније дијелове општина, као што је предратна општина Ново Сарајево, један дио смо заузели и то је припало нама до Дејтона, у рату смо држали већи дио општине Илиџа, већи дио општине Хаџићи, већи дио Илијаша, Вогошћа скоро цијела, исто тако, општина Стари Град била је мањи дио њихов. Прије рата све те општине су ушле у Град Сарајево, али, кол’ко се ја сјећам, једино Пале нису ушле у Град Сарајево, не Српско Сарајево. Соколац није ни био дио Сарајева и зато су Пале остале једине засебне и постале после окосница тог новог Српског Источног Сарајева послје рата, биле су ту у току рата на Палама институције Републике Српске, Скупштина, Влада, Главни штаб није био ту, али су претежно били ту. Српско Сарајево је настало на почетку рата, најгора ствар за твоју књигу је тај дио до Дејтона и послје Дејтона. До Дејтона је било Српско Сарајево, ово што сам рекао, дио овог, дио оног, званично није било Српско Сарајево да кажеш, већ су биле те општине, ти дијелови. Мало касније су то увезивали, али деведесет друге, треће и четврте су се одвијале борбе, територијално гледали смо како да се учврстимо и повежемо путеве, пробијемо, деведес’ четврте ниси могао нигдје маћи из Лукавице, до Пала горе преко Тврдивића било опасно ићи. Онда од деведесет пете, кад су Срби почели да излазе, почело је формирање тог Српског

Источног Сарајева чији центар су Пале биле из једног разлога, јер су ту и даље биле институције, као на примјер у Кикинди гдје је била Скупштина Града, одатле су координирали, почела је градња. (м. 58 година, Пале)

Српско Сарајево по имену које је добило је настало крајем Отаџбинског рата, 1995–96. године, ја сам на одређени начин можда и свједок одређених догађаја гдје се расправљало о настајању тог града. То је била политичка одлука тадашњег СДС-а и врха политике који је одлучио да се тај град Сарајево, који је након Дејтона подијељен на српско и федерално, да тај дио који је припао Републици Српској буде назван Српско Сарајево – дијелови Српске Илиџе, некадашњег Српског Новог Сарајева, општине Пале, Соколац и Рогатица. Пошто Рогатица никад није припадала ни прије рата Граду Сарајево, а све остале јесу, ускључујући Хаџиће и Трново – на основу остатка тих општина настало је Српско Сарајево, сам назив је дошао од стране Главног одбора СДС-а. То је прихваћено једногласно, јер другачије се није могло функционисати, то је тако настало и то Српско Сарајево је функционисало и радило, оно је било центар садашње Републике Српске, јер је сво политичко и остало руководство било овде, тада је то била Српска Босна и Херцеговина и све се дешавало овде. Пале су биле, које су тад припадале том Српском Сарајево, центар Републике Српске, као што је сад Бања Лука. Све институције су биле сконцентрисане овде. [...] До Дејтона су постојале одређене локалне самоуправе, постојале су општине Пале, Лукавица, Илиџа, Хаџићи, Илијаш, сви су они постојали, али послије су формиране општине у саставу Града Српско Сарајево. Када је било предложено формирање Града Српско Сарајево, рецимо, то је код нас Паљана изазвала једну контрареакцију – што ћемо ми у Граду Сарајево одакле смо изшли 8. 5. 1991? Пале су биле, не знам да ли си тада

био рођен или си био мала беба, то је читава Југославија писала 8. 5. 1991, да је Скупштина општине Пала која је била вишестраначка, ту је било Муслимана, Странка Југословена, социјалисти, донијела одлуку о издвајању општине Пала из Сарајева, још у оној Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини, и то је одјекнуло у читавој Југославији, пази, то је било толико нешта револуционарно. Легално, скупштински, нико се није могао бунит против тога и то је био основ за овај Град Српско Сарајево, та одлука општине Пале, тако да је Град Српско Сарајево располагао право на дио територије из оног некадашњег Сарајева. Вјероватно је зато политички врх СДС-а одлучио да све то што је било постави на Пале, и институције и војску и све. Контрареакција је била да опет улазимо у нешто што има призвук Сарајево, иако се то звало Српско Сарајево. То је прошло, одлука је написана и формиран је Град Српско Сарајево, то је 1996. године било на почетку, у јануару или фебруару. (м. 67 година, Пале)

Реално, када је рат почињао, Српско Сарајево је настајало на терену, јер општине гдје су Срби били већина аутоматски су се стварале у току рата, једна је била српска, друга бошњачка, трећа хрватска, и тако редом све општине. У мају 1992. је фактички настало Српско Сарајево са почетком ратних дејстава, људи су се ту организовали, ти људи нису могли испарити, они су живјели ту. Свак је отишао гдје је његов народ био већина, ако у центру Срби нису били већина, онда ће отић тамо гдје имају рођака у тим општинама гдје је српскије под наводницима у односу на друге општине, на примјер у Рајловац, Вогошћу, Илићу. Тако да је Српско Сарајево одмах на терену настало, а то је јако битно, зашто? Због сталне мантре да је неко извршио агресију на Град Сарајево. Не, то су људи који су живили ту, нису могли испрати у ваздуху, само су се повукли гдје је била њихова већина. Када се то на терену отприлике

прелило као систем спојених посуда, тек тада се 13. 3. 1993. рекло 'ајмо формират Српски град Сарајево у оквиру Босне и Херцеговине'. Назив је био Српски град Сарајево, то је био званичан назив, а Српско Сарајево тек носи од 1996. године. Велики је проценат био ту Срба у самом Сарајеву, ако се каже на Палама је српскија средина, онда неко може да каже из центра 'хајмо код рођака тамо на Пале, у Рајловац, на Илићу', на терену се то врло брзо искристалисало. (м. 52 године, Пале)

Кад је требало гасити ово Сарајево, Војо Максимовић је био градоначелник и он је заказао сједницу Скупштине да се угаси Српско Сарајево, да у оном облику и оним границама не може функционисати као током рата, мора се успоставити нова територијална организација Града Српско Сарајево. Соколац је требао да уђе у састав Града Српско Сарајево, Пале и Соколац су једине општине које су остале територијално цјеловите након Дејтона, Палама је отпала само Прача и онај мали дио по Дејтону, а ми смо остали у својим границама, једине двије организоване општине које су послје рата ушле у састав Града су Соколац и Пале. Тада се Град требао да финансира добровољним уступањем дијела прихода, пореских прихода, јер град није могао имати своје изворе прихода, право да Вам кажем, нико није имао разумијевање за Град Српско Сарајево, ни ови из Крајине, а ни Београд чак. (м. 67 година, Соколац)

Када је општина Источни Стари Град у питању, 71% је било прије Дејтона, а 63% послје Дејтона да ми држимо те територије, Република Српска, у односу на територију коју је Стари Град држао на Башчаршији. Општина Источни Стари Град је била добар домаћин, добар прихватитељ током тих ратних година, неки људи су се задржали, неки одселили,

сад тренутно има око 1.600 становника, настала је и формирана је 22. фебруара 1992. године у Хотелу Европа на Башчаршији, дошли смо без иједног објекта под омару под ведрим небом, институција без иједног објекта, у то вријеме је први предсједник општине имао храбрости и одлучности просрпски да се прихвати одговорности у том тешком времену и да формира општину, тада Српски Стари Град. Онда се то проглашава послије рата Источним Старим Градом 1996. године и у том неком периоду је општина узнапредовала добро, направили смо објекат, имамо 16 јавних институција које координирају на општини, што је веома похвалито, и ту смо баш онако изградили доста инфраструктурних пројеката. (м. 49 година, Источни Стари Град)

Ја знам да смо ми формирали општину 22. фебруара 1992. године, Општину Српски Стари Град у хотелу Европи у Старом Граду прије рата. Кад је почело ово наше путовање, кад је долазио Рашковић, кад је основао Странку на Скендерији, тада смо почели. Ми нисмо били општина, ми смо били Општина Стари Град, у то вријеме ми је речено формирај општину, да будем искрен, то је мени било чудно, како да формирам општину, мислио сам да је то баук. Сад оно што ниси никад радио бојиш се, сваки нормалан човјек, а сада онај без дана искуства би прихватио да буде предсједник. Формирали смо СДС, па Општину Српски Стари Град и окупљали смо се у Општини Стари Град, имали смо своју канцеларију у згради Општине, у Граду, СДС је почео двије године прије тога. Не би прихватио ни то да сам знао да ће бити оно што је било. У то вријеме мало је ко долазио до предсједника општине, цијенили смо онога вратара који би радио на улазу. Нема везе што сам ја био на челу са Општином, ја се нисам бавио политиком и говорио сам само истину, све сам био у праву за оно касније, знаш, да ово

не би постојало, Муслимани би се раширили. Сад Ви и ја причамо нормално, а нисмо тад могли баш, кад одем у Општину да замолим било кога кажу 'ти имаш своју Општину', али име је пуно значило тада нама и у то вријеме су паметни људи били, а себе никад нисам сматрао да сам нешто паметан. [...] Ја сад ово не би смио правит на Палама, а ми причамо о српству, сједили смо у Дому Армије и идемо улицом и идемо до Башчрашије и расправљамо о томе и причамо, сад не би смио да идем по Палама и нешто тако причат. Није им било драго и било је све напето, али могло се ријешит нормално да нису стјели слушају ове друге. Пази, ми нисмо имали ништа, морамо сачувати оно што смо правили, има младих, оставићемо им у наслеђе. (м. 77 година, Источни Стари Град)

Наводи се да су, поред Сокоца, Рогатица и Хан Пијесак ушли у састав Српског Сарајева 1997. године, али да су врло брзо изашли из састава Града (1998. године) тако што су општинске одлуке којима приступају Граду стављене ван снаге од стране тадашњих републичких власти (спољашњи ниво), али и због тога што је Рогатица била доста удаљена од градских језгара, мада и даље „регионално наслоњена“ на Српско Сарајево.

Ми смо ушли у то из разлога да смо дио једног великог Града, да смо дио једне велике културе, да имамо неку већу институцију, не само административно, него смо се и политички увезали за тај град, не мислим само на СДС коме сам тада припадао и коме данас припадам, него и остале партије које су имале градске одборе, свака по својој линији у Источном Сарајеву. Постојала је једна визија развоја, један виши циљ, нормално да тај Град може да нам помогне, ми смо били познати тада по дешавањима када је дошло до смјене предсједника Републике Српске, нови предсједник није прогласио измјене и допуне Закона о Граду Српско Сарајево и поништио је ту

одлуку која је, поред Хан Пијеска, додала и Рогатицу. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Цијели овај простор је до рата 1992. био у саставу Сарајева, све ове општине које су биле у саставу тадашњег Сарајева, и Пале, и Трново, и Ново Сарајево, дио Новог Града, дио Илице, дио Новог Сарајева, последице је повучена та дејтонска мапа крајем 1995. године, онда су ти некадашњи дијелови Сарајева наставили да живе и функционишу под називом Српско Сарајево, с тим да се у том периоду Српском Сарајеву прикључио Соколац, који није био дио предратног Сарајева, уз Рогатицу. А Рогатица се прикључила у тренутку када су се људи исељавали из Сарајева. Међутим, људи из Рогатице и ми овде у Српском Сарајеву смо процијенили да се већ на неки начин губи тај концепт града, више су они били регионално наслоњени, али одустало се од те идеје. И у саставу Српског Сарајева су остале ове општине или дијелови тих општина предратног Сарајева. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Улазак општина Пале, Соколац, Рогатица и Хан Пијесак, значио је, према речима неких казивача, јаче удруживање на политичком нивоу ради стварања боље увезане целине, „кохезионог простора српске популације предратног Сарајева“ и „нове заједнице“ која би била пандан Сарајеву, чинилац у преговорима с међународном заједницом и институционални „стуб“. Тај стуб ће управљати даљим размештањем и збрињавањем људи избеглих из својих насеља и општина у Сарајеву и околини, која су током рата била део Републике Српске, а по Дејтонском мировном споразуму припала Федерацији Босне и Херцеговине. У том смислу, град је имао атрибуте града у оквиру званичних докумената, институција, регистарских таблица (СС, популарно названих „Це-Це“) и других елемената који су, како каже један испитаник, „указивали да је то посебна локална заједница која нема

везе са оним Сарајевом на које смо ми научили прије рата“. Многи сматрају да је одлука о формирању града била донета од стране тадашњег политичког руководства СДС-а, који је у времену пре, током и након рата био не само странка већ и народни покрет, мада су постојале и друге партије које су се појавиле на политичкој сцени. Ипак, поједини казивачи сматрају да је било кључно то што је руководство странке било пореклом или местом пребивалишта с простора Сарајева и околине, због чега је и створен „нови град“ Српско Сарајево, чије је административно уређење било исто као у Граду Сарајеву – урбани простор са више градских општина.

Поједини међу њима сматрају да је управо њихова општина најзаслужнија за стварање града, али и целокупне Републике Српске. Док једни мисле да је Трново, као најстрадалнија општина у току рата с 12% страдалог српског становништва (преко 100 војника и преко 100 цивила), уз 70% уништеног стамбеног и привредног фонда, место где се „родила“ Република Српска, дотле су други мишљења да су то Пале, где су функционисале све веће институције Републике Српске током ратних сукоба (Универзитет, Влада, Скупштина, Центар јавне безбједности, СРНА новинска агенција, Канал С, Срна филм, касније Кинотека). Такође се помиње Соколац као институционално средиште Републике Српске (МУП, Војна болница, Телеком, Електродистрибуција, Царинска испостава, Пошта, шумска управа). Један део испитаника сматра да су Српска Илиџа и Српско Ново Сарајево (насеље Грбавица) били средиште ратног Српског Сарајева и места у којима је настала Република Српска, док су остали житељи града били донекле удаљени од ратних сукоба. Ту се истиче податак да је Српска општина Илиџа основана 3. 1. 1992. године, односно шест дана пре оснивања Републике Српске 9. 1. 1992, као и то да су њени становници, војници и цивили били „на првој линији фронта“. То такође мисле испитаници везани за општине Хаџићи, Илијаш, као и насеља Грбавица, Ковачићи

и Враца, односно Лукавица у Српском Новом Сарајеву. Поједини саговорници из последње наведене општине сматрају да је пребацивање свих републичких институција на Пале био, како истиче један казивач, „вид кукавичлука који се нама обио о главу у Дејтону“, који можда не би ништа променио током мировних преговора, а можда и би, јер би они који су одлучивали увидели да су политичари били „уз свој народ, близу непријатеља“. Казивачи из општине Српски Стари Град нису у том смислу истицали своју посебну улогу у постанку Српског Сарајева колико у покушају да колико-толико „у миру“ задрже територије „одбрањене у рату“. Готово сви казивачи се, међутим, слажу да је на подручју предратног Града Сарајева и његове ближе и шире околине настао Град Српско Сарајево, а самим тим и Република Српска.

С обзиром на то да је било ратно вријеме, близина самог Сарајева, централног дијела Сарајева, чињеница да је то био један велики град, указивала је на потребу да се неке ствари не могу препустити стихији, а имајући у виду то да су све главне институције онога што се тада звало Република Босна и Херцеговина на челу са Алијом Изетбеговићем све своје послове завршавале управо у Сарајеву, поготово сарадњу са међународном заједницом, Срби су онда једноставно имали потребу да формирају свој град као своју институцију у којој ће моћи да остварују своја права која гарантују Устав и закони Републике Српске на истом географском подручју, јер ту нема помјерања. (м. 53 године, Пале)

У принципу, све креће деведесет и друге године, почетком рата и великим бројем људи који су изашли из Сарајева, почиње се насељавање на територији коју су контролисале српске јединице. Дефинитивно, послје Дејтона, деведесет пете, деведесет шесте, велики егзодус се десио, и после тог егзодуса почиње се са изградњом и стварањем града који се у

почетку звао Српско Сарајево, а после је наметнутим одлукама се морао преименовати у Источно Сарајево. У питању је велики простор на којем су Срби живјели, грунтовно, гро земље у самом Сарајеву и око Сарајева су били српски, српске општине, али након Дејтона људи су, не желећи да живе на просторима Федерације, помјерили се са вјековних огњишта, доста њих је дошло у Источно Сарајево, односно у Српско Сарајево, али исто тако доста људи се раселило и раширило по цијелој Републици Српској, по Србији, наравно и у иностранству. (м. 61 година, Пале)

Негдје у љето 1992. године успостављен је Град Српско Сарајево и тада то су биле општине које су биле прије избијања сукоба у саставу Града Сарајева, десет општина, с тим што су Пале изашле из града пред сукобе, донијеле су одлуку о томе. Доле се током рата конструисао онда Град Српско Сарајево и тада су у састав града ушле Српска Илиџа, Ново Сарајево, Трново, Српски Стари Град, Вогошћа, Илијаш, Хаџићи, Центар и Нови Град. И то је функционисало, после тога је кренуло успостављање институција Републике Српске и градских институција. Кад је у питању Република Српска, она се исто стварала овде, прво што смо урадили је било да се успоставе те институције, овде је изашло на Пале Предсједништво, дошла је Народна Скупштина, формирана је била и Влада Републике Српске. Имали смо ми добру Владу, добре кадрове, добар политички савјет партије, то су најумнији људи српског народа, никада их не треба заборавити, они су направили концепт Републике Српске и зато смо ми избјегли оно што нам је било предвиђено, да имамо статус једнога побуњеничког племена као што су Курди, да нас прогласе неким терористима, план је био да једна трећина ће се раселити, једна трећина побити, једна трећина прилагодити, али смо се успјели одржати. (м. 67 година, Соколац)

Поједини казивачи наводе да је одлуком Народне скупштине Републике Српске и Статутарном Одлуком о организацији Српског града Сарајева у марту 1993. године образована Скупштина града. Један саговорник је тако пронашао „рођендан“ Града:

Занимљиво је и то ко су све били функционери Источног Сарајева, комплетно ко је за шта био именован од 1993. године наовамо. Прва сједница Скупштине Града је била 1994. године, ово ти је баш везано за тематику којом се бавиш, а подаци су 100% тачни, можеш слободно да кажеш да си дошао до њих преко мене, сад можеш повезати ове егзактне податке са овим нашим изјавама. Кад сам дошао на мјесто предсједника Скупштине, морао сам имат неки датум да га ставим као рођендан под наводницима, кад смо формиран тачно, знамо сви да је то било у рату, онда смо нашли тамо кад смо ушли у Архиву, 13. 3. 1993. године је донијета прва статутарна одлука о формирању Града Српско Сарајево у Босни и Херцеговини, тачније Српског града Сарајева, има ту тачно назив одлуке што сам ти пребацио. (м. 52 године, Пале)

Даље, наводи се да је, уз Скупштину Града која је вршила законодавну власт, постојао и Извршни одбор ради обављања цивилне власти, а свака општина у саставу Града имала је по једног представника у Извршном одбору. На јесен 1993. године је, уз присуство представника Извршног одбора и предсједника скупштина општина које улазе у састав Српског града Сарајева, званично формиран Град под наведеним називом. Предсједник Скупштине је уједно обнашао функцију градоначелника. Према речима појединих саговорника, након рата, односно након потписивања Дејтонског споразума 1995. године, Скупштина Републике Српске доноси Закон по коме Град званично мења назив у Град Српско Сарајево у пролеће 1996. године, а затим је одлуком Предсједништва Републике Српске формирано Повјереништво за

Град Српско Сарајево. Наведено тело обављало је истовремено цивилну и законодавну власт у складу с одлукама Народне Скупштине, Предсједништва, односно председника Републике и Владе Републике Српске. Неки саговорници пак сматрају да је Повјереништво („попут Предсједништва Града“) постојало и током рата као посредничко тело између власти Републике Српске и општина у саставу Града. Међутим, испитаник који је имао удела у оквиру наведених процеса објашњава да је Повјереништво основано након рата као тело које „извршава налоге Народне скупштине, председника Републике и Владе Републике Српске и врши послове из надлежности Скупштине Града и Извршног одбора у складу са Законом“. Даље, он закључује: „Значи, ово је Град и градска и законодавна и извршна власт, ради лакшег доношења одлука“. Одборници градских скупштина општина имали су своје представнике у Повјереништву, које је обављало послове законодавне (Скупштина Града) и извршне власти (Извршни одбор). На тој организацији почело је да се ради у јесен 1992. године, да би на пролеће 1993. била донета поменута Статутарна одлука, потврђена на јесен 1993, кад је на Палама конституисан Српски град Сарајево и када су донесени неки од првих закона везаних за Град. Након рата, Повјереништво је било прелазно тело до одржавања првих послератних вишестраначких избора 1997. године, на којима је изабран први послератни градоначелник Српског Сарајева. Испитаници који су имали удела у стварању градских тела истичу разне начине путем којих су те институције одржане:

Оно што је у рату била нека војнички покривена територија тадашњег ратног Српског Сарајева је много већа била него што је то сада, јер су Република Српска, односно тај српски дио Сарајева, ако могу тако условно речено да кажем, је био распрострањен на цијелој Илици, овде у Новом Сарајеву на Грбавици, Ковачићима, Врацама, већи дио Добриње био је под нашом контролом, међутим, дејтонске мапе су тај

међународни споразум озваничиле, био је тај компромис и поред наше жеље да неки дијелови буду наши, они су припали Федерацији Босне и Херцеговине у тој подјели 49 : 51 посто. Ја нисам био судионик у Дејтону, али обзиром да тада у Дејтону није био Караџић, јер му нису дозвољавали, врло важну улогу у преговорима имао је Милошевић. Србима у Босни и Херцеговини за било који договор био је потребан прво договор са Милошевићем, лоше би било да то не функционише, то је, рекао бих, један важан, драматичан тренутак у Дејтону, историјски важан, цртају се и међународно признају неке нове линије разграничења, како су се оне тада звале. Вјероватно је у случају Сарајева значајну улогу имао Милошевић, вјероватно је мислио да би се то могло компензовати са Гораждем које је пупчаном врпцом било везано за Сарајево и да то не може да опстане и функционише, што се није показало као тачно. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Дакле, морамо гледати то са аспекта политичке администрације, прво је било Повјереништво и први повјереник је био господин Мирко Шаровић, повјереник за то подручје од Грбавице наовамо које је гравитирало према Палама, а чије су већинско становништво чинили Срби. Након тога, измијењало се четири, пет градоначелника, односно председника Скупштине Града, од покојног Радића, али неко ко је посебно обиљежио изградњу Српског Сарајева, то је свакако градоначелник покојни Предраг Ласица Пеки, по коме је ово велико здање и дворана добила назив, он се највише трудио да она буде изграђена. Повјереништво је било увод и један прелазни политички апарат или власт према једној озбиљнијој организацији Града и у том моменту Град је био формиран тако да је на челу Града био председник Скупштине Града, то је био председник Ласица први, а паралелно као извршни орган налазио се Извршни одбор, тада у то вријеме је то

био господин Бошко Лемез. Извршни одбор је имао, по узору на ове наше садашње организације локалне самоуправе, одређена одељења на чијем су челу били начелници. То су, знате и сами, урбанизам, комуналије, оно што је у надлежности града, за саобраћај, културу, за привредне и друштвене дјелатности. У оквиру тога имамо одређене организације и асоцијације које прате Град, на примјер Развојну агенцију, тако неке сличне институције. (м. 61 година, Пале)

Многи казивачи, „обични људи“ („индиректни учесници“) почетак рата, а самим тим и настанак града, везивали су за лична сећања на одређене догађаје.

Интересантно је, ја сам био мало повезан са тим Србима, имали смо састанак у Тилави гдје су нам рекли Дан Д кад почне, сукоб је Бајрам 1992, то је тад био 6. 4. 1992, коме год можете да кажете, нек се извлачи из Сарајева. Ја сам се вратио и кажем пунцу, бацу, ‘биће тако и тако, ајмо, имамо кућу на селу, тамо мајка живи, ајмо се извућ мало да видимо шта ће бити’, каже мени пунац ‘е, јеси се препао’. Ма, нисам, мене не може ништа препаст, али тако људи који су на извору информација кажу, ајде да изађемо. И касније, овде сам ја са војском у школи, гледам телевизију кад снимају, пунац и пуница иду и још неки, каже ‘гдје сте кренули’, каже ‘пошли зету на Романију’, ха-ха. Оно се осјећало у ваздуху да ће доћи до сукоба. (м. 68 година, Соколац)

Врло брзо цивилна власт се успоставила, јер муслиманска полиција није хтјела да ухапси тог човјека, српска је хтјела, врло брзо се полиција подијелила на српску и муслиманску, тако се после дијелило све, општинске власти. Постојао је чак прећутни договор да оне општине које имају већинску српску популацију имају српску власт, а не двије власти унутар једне општине. Нови Град је подијељен на два дела, Рајловац је један дио те општине који

је имао већинску српску популацију, одакле је моја мајка, а други дио је био муслимански, као Ново Сарајево, на Миљацки је направљена граница у рату, није била предратна граница, додуше, мало прије рата је то била граница неким прећутним договором политичара, усменим договором, то је био неки начин да се спречи рат. Врло брзо су се појавиле те разне криминалне формације, поготово с њихове стране, нећу рећи да их није било са наше стране, одговор је увијек сличан. Ко је такав, њему је то добро дошло, неком рат, неком брат. (м. 42 године, Источно Ново Сарајево)

Мој отац, односно мој деда, они су дошли педесетих година из Борча у Херцеговини, Борач је познат по селу Придворици, ми смо близу тог села, нас су у тадашње вријеме у Другом свјетском рату гонили и убијали, ја сам читаво вријеме одрастао с тим зато што је био жив деда који нам је причао како и шта, он је дошао у Сарајево. Мој отац је завршио крај основне и средњу школу у Сарајеву, ја сам рођен 1974. у Сарајеву, живили смо у насељу које се звало Неџарићи, то је дедина кућа, отац је имао стан на Илици, на Анексу код Босмалових небодера је други деда имао кућу. Сад се дешава рат, одмах сам се прикључио војсци, оне приче које ми је причао деда, одмах почиње та прича теби да се дешава, а познато је да су Неџарићи били најтеже ратиште у Републици Српској, ту сам одротовео читав рат, био сам у Неџарићком батаљону, у једном тренутку смо имали интервентну јединицу, био сам на Мајевици, Игману, Ступу, Азићима, Отесу, био сам млад, та жеља и воља за Републиком Српском, за стварањем нечега што је српско није само моја него свих нас, пресудила је данас да ми имамо Републику Српску у формату у којем јесмо задовољни, али неке ствари нису у реду, али, ето, да кажем Срби сарајевски су ударили печат за стварање Републике Српске. (м. 51 година, Источна Илица)

Бјежећи од вихора рата, ми смо промијенили десет адреса, десет кровова над главом, док смо поново дошли на своје. Живјели смо у Олову и онда смо три сеоска насеља промијенили док нисмо дошли у Соколац и, што је интересантно, сваки пут смо били протјерани од стране Муслимана. Тај задњи пут чудом смо и остали живи, били смо мајка и ја и двије сестре, тад смо носили моју сестру, која је рођена 3. 4. 1992, значи беба, као беба од седам дана је изнијета из своје куће, а 3. 4. се води званично да је почео рат у Босни и Херцеговини, то је било на Бајрам, не знам колико сте причали с људима, сјећам се кад се беба родила, џамија постоји стара у Горњем Олову и никад до тад није пуцао топ за Бајрам, ту ноћ пуцао је топ и ја онако мала говорим оцу 'заратило се, остаће нам беба и мама у породилишту', каже 'не, не, то они пуцају јер је Бајрам', тако сам ја запамтила. Тад је кренула наша агонија, када смо са бебом од седам дана отишли из наше куће, ја слободно могу да кажем да је до тог момента мој живот био бајка, мој живот се преко ноћи промијенио, да сам од дјетета које је било ушушкано и имало све у животу одједном постала дијете које је ишло од врата до врата, нажалост, гдје год смо становали били смо избјеглице, нисмо били добро примљени, чак и код родбине. Кад смо дошли у Соколац, тада је био август 1993, послије годину дана први пут сам видела свијетло, сијалицу, струју, видјела сам продавницу и да нешто у њој има, мој осјећај послије свега је као да сам дошла у Лас Вегас, видјела пун фрижидер. Ето, не знам, ја сам за Соколац емотивно везана, већи дио живота сам провела ту и баш сам емотивно везана и гдје год да одем, била сам на много мјеста на земаљској кугли, једва чекам да се вратим својој кући, јер сам сад тренутно изградила своју породицу, имам свој дом. Можда је све то тако јер смо дошли сви из тог пакла, годину дана смо живјели на првој линији фронта и као дијете

од неких 14 година баш сам добро осјетила пакао рата на својој кожи, кад се сад сјетим шта сам гледала и чему сам присуствовала и видим моје дијете које сад има толико година не могу да вјерујем да је човјек остао психички читав. Не дај Боже да се нешто слично понови, сад знамо на шта то личи и како то изгледа, а тад нисмо знали шта је рат. Онда смо ишли дан за даном и ишли смо заједно једни с другима, трајало је то преко четири године. Те прве три локације смо промијенили, а осталих седам смо мијењали по Сокоцу, били смо подстанари док мој отац није 1995. дошао до своје имовине и успио да ријешити то питање крова над главом, јер наша кућа у Олову је до темеља срушена, у граду је на Сокоцу стан отац купио, ја како сам се удала имам своју кућу и тако. (ж. 47 година, Соколац)

Други део испитаника сматра да је Источно Сарајево настало потписивањем Дејтонског споразума 1995. године, којим су окончана ратна дешавања на простору Босне и Херцеговине. Њихова перцепција уско је повезана с причом о људима који су чинили тај „нови град“ који је настао „ни из чега“, „из пепела“, „од нуле“, „на голој ледини“, на „мочварном, трусном подручју, ван града“, „из егзистенцијалне нужде“ и „без ичије помоћи“. У питању су становници оних подручја која су, према речима саговорника, „предата за столом у Дејтону“ Федерацији Босне и Херцеговине, а била су, како наводе неки испитаници, „одбрањена“ у рату као део Републике Српске („све то младости је пуно изгинуло“). У питању су општине Илиџа, Вогошћа, Хаџићи, Илијаш, Рајловац, Центар, насеља Грбавица, Враца и Ковачићи у општини Ново Сарајево, као и рурални делови општине Трново. Спознаја да су територије наведених општина „отишле у миру“ будила је код појединих саговорника велико незадовољство и емотивне реакције попут беса, љутње, горчине, али и туге, сете и жала за, како кажу поједини казивачи, „најплоднијим“ и „најбогатијим“ деловима

Сарајева, Сарајевског поља и околине. Један саговорник се сећа тренутка кад је сазнао да ће Хаџићи припасти Федерацији: „Пола састанка смо сви плакали, а пола састанка смо се држали за главу шта ћемо, ми смо тек тада видјели оквирну карту Босне и Херцеговине, то јест Републике Српске, тад се почело причати шта даље, куд, како“. За испитанике, губитак једног дела Сарајева, односно историјског урбаног језгра Сарајева, за чију су изградњу и обликовање углавном били заслужни Срби, за последицу је имао настанак тадашњег Српског Сарајева, првенствено на простору предратних приградских насеља Лукавица, Тилава и Топлик у општинама Ново Сарајево, односно насељима Добриња, Кула, Младице и Војковићи у делу општине Илица у Сарајевском пољу, а затим и на простору општина Пале и Соколац на подручју Романије.¹⁰ Две касарне Југословенске народне армије у Лукавици, „Слободан Принцип Сељо“ и „Славиша Вајнер Чича“, биле су сабирна места на којима су избегли људи добијали привремени смештај и одатле одлазили даље или се задржавали. На Палама су се становници Сарајевског поља и Сарајева задржавали у викендицама по планини Јахорини и на локалитету Пастуане, док су на Сокоцу то биле локације како у оквиру самог насеља тако и на ободу урбаног језгра.

Добар део саговорника сматра да су идентитет сарајевских Срба и „дух Сарајева“ наставили да живе у

10 Неки су истицали да је Сарајево као град постојао „прије Сарајева“, алудирајући на хришћански и православни карактер тзв. Златне долине, топонима који је у средњем веку наводно значавао данашњу Сарајевску котлину и простор где се налази Град Сарајево, чији је рани урбани развој повезан с исламском и оријенталном културом уопште. О томе сведочи постојање Старе православне цркве на Башчаршији. Међутим, овакви наводи не одговарају историјском развоју Сарајева. Један саговорник је навео да је Сарајево требало изградити на Гласинцу, висоравни на којој се данас налази Соколац, а не у долини Миљацке, где је честа магла. У том смислу, идеја изградње међународног аеродрома на Сокоцу осамдесетих година прошлог века била је оправдана с метеоролошког и техничког аспекта.

оквиру Српског, а касније Источног Сарајева. Управо из тог разлога сматрају да постоји битна разлика у именима града – придев „српски“ јасно упућује на припадност одређеном народу и јаснији је од придева „источни“, који представља обичну географску одредницу. Многима је Дејтонски мировни споразум био „тежи него цијели рат“, „најтужнији датум“, управо због тога што су таласи људи пристизали из горенаведених насеља и општина, започињући живот испочетка. Неки су тад продавали све што су имали не би ли наставили пут даље, тако да се један саговорник сећа човека из Илијаша који је нудио краву која „риче и буче, види шта се дешава, јадна“. Дакле, животиња се узнемирила, јер је осећала да ће убрзо бити продата. Након продаје, газда се једва растао од стоке, како један саговорник наглашава, „као да су људи“. Људи су такође продавали намештај и давали уштећевину другима, који су им заузврат обезбеђивали превоз према Вишеграду, Братунцу, Бијељини или чак Србији и иностранству (САД, Канада, Аустралија) или пак грађевински материјал који је био донација, а не предмет купопродаје. С друге стране, како каже један казивач, „живот се наставио“. Многи наводе да је солидарност коју су људи исказивали једни према другима била на веома високом нивоу.

Тад сам имао 15, 16 година, нисам имао директну улогу у настанку Града, али тај ентузијазам, то је непоновљиво. Гледај нешто, тешко је то замислити, устанеш ујутру и немаш никакав план, али знаш да идеш нешто да радиш, сви смо ишли да исељавамо те људе, наша кућа је имала један спрат, све горе и гаража били су пуни намјештаја људи које ми не познајемо, неко дође пита има ли мјеста, има, безброј пута смо браћа, другови и ја ишли на Грбавицу, Илицу, помажемо, товаримо, истоварамо, сви су се ангажовали, неко аутом, неко камионом, некога ту исељаваш близу, некога у Зворник, Бијељину, Пале,

та нека ситуација, то је непоновљиво, не вјерујем да би ико могао то да покрене сад. Могао је свако оставити било гдје ствари, никакав проблем није био. (м. 46 година, Источна Илиџа)

Они који су одлазили са својих дотадашњих места пребивања и насељавали нова места имали су различите наративе, то јест потресна сведочанства којима су описивали пресељење. Истицали су да су управо они били ти који су „ударили печат“ стварању послератног Српског Сарајева и Републике Српске, као „највећи хероји и највећи страдалници“, како наводи један испитаник. Други казивачи такође су говорили о ратном страдању и послератном масовном пресељењу, које још називју „егзодусом“ сарајевских Срба 1995–1996. године.

Тако да смо ми остали без Сарајева и после је Дејтона нико није говорио људима изађите, него нису вјеровали у муслиманску власт и онда су кренули прво са изношењем својих мртвих и кренули су на ове просторе. Републику Српску су сигурно овјерили сарајевски Срби и највећа је жртва њихова, у периоду од 1992. до 1995. године све су оставили доле, културне и спортске садржаје, здравствену заштиту, радна мјеста, своју имовину, и изашли су. (м. 67 година, Соколац)

Јануарска зимска идила, колоне возила, ја у једној старој шкоди возим породицу, жену, дијете од три и по године, ћерку од двадесет дана, пунца, пуницу, идемо од Илиџе до Војковића четири километра пет сати. Нема, нормално, гријања у шкоди, сви смо ми дошли у неке викендице, у неке гараже код неких ђедова, кумова, пријатеља, у касарне, и из тога је никао овај град на ледини, ни из чега. (м. 63 године, Источна Илиџа)

Срби из Источног Сарајева, то јест Српског Сарајева су највећи хероји и највећи страдалници и по

броју страдалих и по томе што су људи зарад вишег циља Републике Српске све жртвовали, у новијој историји није забиљежен егзодус какав је егзодус Срба из Сарајева и околине. Људи из великих кућа одлазили су у неизвјесност, нису знали шта ће им се десити, са свога одлазили, како објаснити то некоме ко је лаик и не познаје ово подручје, људи изашли 500 метара из своје куће и сваки дан гледају то што су генерације стварале уназад, али нећеш и не можеш да живиш тамо. (м. 53 године, Пале)

Завршио се рат, довукао сам ствари овде, то вече дошао и ноћио и устао ујутру, жена скувала кафу, стари вамо, стара ту, нит имам посла, нит имам пара, нити знам гдје ћу, нити знам куд ћу, у туђој кући са пуном кућом чељади, имам још на себи војну униформу, морам куповати гардеробу, оно што је било прије рата ја сам то извукао, ал' не мере више, окраћало, мало. Тај осјећај, Богдане, се не може описати ни на писму, замисли ако можеш себе у тој ситуацији, двоје мале дјеце, од три године и три мјесеца, немаш аута, немаш ништа, имам пушку, двије бомбе и муницију што сам дужио, то сам и задржао, нисам хтио вратити, ето ти, мој јаране, тај осјећај мене и дан-данас прати, ја данас имам све, мало сам здравље изгубио, али имам све, могу радит шта хоћу, могу да не радим, ал' тај осјећај не могу да избацит из себе никако, то јутро, кажем жени, 'шта ћу, не знам'. (м. 58 година, Пале)

Морали смо сви да избјегнемо и да се преселимо на ово подручје да би се формирао овај град Источно Сарајево кога су населили Срби који су морали да се преселе из федералног Сарајева, а онда се временом ширио тај град, долазили су људи из осталих крајева Босне и Херцеговине. Срби су за вријеме рата имали војну контролу, слободну територију, те касарне које су остале у Лукавици, у њих смо могли

да се смјестимо и сачувамо живу главу, првенствено су ту долазили мајке и малољетна дјеца, док су очеви били на ратиштима, чували своје куће на линији. Након рата, институције града су почеле да раде, ја сам живјела у Сарајеву гдје сам се и родила, игром случаја и ми смо морали да напустимо Сарајево, јер су нам кућу запалили, оца убили, мене ранили, мајка и брат су били ту код баке и никад нисмо ни замишљали да ћемо имати град, не само ја, него и тај мој комшилук са Враца. Морали смо да размишљамо како да изградимо институције и како да изградимо овај град. Дио становништва је отишао даље, али један дио људи се вратио да живи у Источном Сарајеву, јер им је коријење овдје, ментални склоп је другачији, традиција је мало другачија и нису се могли снаћ у Србији, Црној Гори, осталим дијеловима Републике Српске и свијета. (ж. 53 године, Источна Илиџа)

Онда су нас ангажовали, дјецу средње школе, аутобуси су били организовани да иду на протесте на Илиџи и Грбавици, биле су пароле „Не дамо Српско Сарајево“, нас покупе дјецу, не идемо у школу, нама супер. Кад су били протести, ми као дјеца нисмо разумјели шта се дешавало, али били смо велике патриоте, нисмо се бојали ничега, идемо у школу, гађа нас снајпер. Било је користи што смо под таквим условима ишли у школу, вјеровали смо да ће се то сачувати наше послџје рата, а нисмо били укључени у политику, али смо ишли на протесте срцем, куд сви Турци, ту и мали Мујо. (ж. 46 година, Трново)

Ми смо сви имали улогу на неки начин у томе, на примјеру моје породице, ако гледамо да она на подручју општине Илијаш живи од 1850-их или 1860-их, да је ту пет генерација нешто радило и стварало, ми смо потписивањем Дејтонског споразума напустили сву своју имовину, препустили је Федерацији Босне и Херцеговине, дошли смо у Републику

Српску која, морам да кажем, није имала нека ријешења за те људе, није се побринула о њима, као што је био случај са солунским добровољцима који су за своје учешће у рату у Краљевини добијали земљу, краљ их је насељавао на земљу гдје ће започети свој нови живот, у овом случају то није било тако. У смислу наше војске и учесника рата, неки су дали своје чланове породице, неки су дали своју дјецу, неки су дали своју имовину за стварање Републике Српске, а, самим тим, и за стварање Источног односно Српског Сарајева. (м. 41 година, Источна Илиџа)

Рођени у Сарајеву, бранили своје огњиште и кућни праг и једног дана ти неко каже 'ти ниси саставни дио Републике Српске', шта се тад дешава? Тад иде да селимо, камиони, пакао, лудница, то филм не може записати, на крају ископамо своје гробове и пренесемо њих на Соколац. Данас кад размишљам о тим стварима, у једном тренутку човјек каже добар је био Дејтонски споразум. Ако смо ми као сарајевски Срби били жртва за Републику Српску, исплатило се да будемо жртва за Републику Српску. Можеш замислит у главама људи како је то било, то је плач био, туга. Види ти, друже, ја сам четири године ратовао, одбранио мушки пушком, одбраниш све пушком и неко ти каже 'добро јутро, селиш одавде', ја сам девет пута селио, ја и моја породица. (м. 51 година, Источна Илиџа)

Поједини казивачи су се посебно осврнули на сâм тренутак потписивања Дејтона и „егзодуса“, то јест масовно пресељење сарајевских и околосарајевских Срба које је проузроковано политичко-безбедносном одлуком тадашњих власти Републике Српске.

Након несретног рата и Дејтонског споразума, добар дио тих територија је припао Федерацији Босне и Херцеговине, ми Срби то зовемо егзодусом који је био политичка и, вјерујте ми, политичко-

-безбједносна одлука тадашњих власти. Сад се врше спорења јесу ли Срби морали ићи или не. Ја сам свједок јер сам новинар да су људи морали отић, јер су имали толико притисака, поготово се то осјећало на женама, односно старим људима, који су остали без својих очева, синова, мужева који су страдали у рату, било је пар убиства неких старица на Илици, да се сад не враћам у та тужна времена. Једноставно, ја ћу рећи дошао је Катил-ферман од тадашњег ратног лидера Алије Изетбеговића и поратног, првог предсједника такозване Републике Босне и Херцеговине, он је запријетио – сви који су држали пушку и чије пушке још миришу на барут да ће бити ухапшени и процесуирани. Према томе, који нормалан човјек, поготово одважни и храбри борац Војске Републике Српске, и ја сам сам борац прве категорије, рањен сам, ал' срећом нисам ратни војни инвалид, ко би остао доле, а да је толику жртву поднио за своју породицу и свој народ. Оно што је нас бољело тад, међународна заједница је у дослуху са бошњачким лидерима тај процес егзодуса назвала мирна реинтеграција српског народа, што је, признаћемо с ове дистанце, мало и увриједљиво. Онда су људи носили своје мртве, многи романи, књижевници су се посветили томе, у тим моментима, оно што се дешава на политичком плану је како те људе примити, како их смјестити и куда са њима? Разни су подаци, 150.000 па до 200.000, неки извори кажу, Срба који су своје уточиште најприје пронашли овде на Палама, које су, стицајем околности, набујале са 15.000 на 45.000 становника и то ниједна инфраструктура није могла да прати, ни вода, ни струја, ни комуналије, ни хране није било толико, да би ти људи са подручја Илијаша, Трнова, Сарајевског поља, Илице, Новог Града, свих тих општина које гравитирају том бившем Сарајеву, наставили даље живот. Соколац је, наравно, био сједећа станица, ова наша села, Мокро, највећи број наших људи се смјестио у Братунцу из Хаџића и онда су ишли даље према

Бијељини, према матици Србији, Брчком, то знамо по удружењима које сарајевски Срби формирају и на неки начин, ако ишта, они гаје ту културно-историјску баштину српског народа из Сарајева и околине. (м. 61 година, Пале)

Биле су то одлуке и процјена и људи и тадашњег руководства, ми смо били сви погођени Дејтоном зато што смо изгубили Илицу, Грбавицу, Вогошћу, Илијаш. Кад је потписан Дејтон, био сам на линији раздвајања у Трнову, зове ме командант и каже изгледа да су припали Вогошћа и Илијаш Федерацији, следећи дан зове изгледа Илица, за три дана ме зове припала и Грбавица, све што смо држали припало је њима, били смо изненађени и погођени, али немамо времена за чекање, 16. 3. је био крајњи рок за иселавање, последња је била Грбавица, а прије тога Вогошћа, Илијаш и Илица. Е сад, 16. или 17. 3. ја сам задњи напустио Враца, то је заиста сабласно било, отишао сам кад је све изашло још једном да обиђем да није нешто било узето, замолио ме је комшија Мајмуновић, један старосједиоц, имао је на Врацама кера, шарпланинац онај велики огромни, пошто је опасан био, њима је горе имовину чувао, месаре, клаонице, затворио га у неки помоћни објекат и дирек неки ставио на врата, замолио ме: 'кад одеш, само приђи и измакни оно дрво ако можеш, измакни да му се отворе врата да може да изађе', и ја сам баш тако урадио. Међутим, он је тад тако дјеловао збуњен да уопште није реаговао, он је до тад показивао агресивност, осјетио је да је остао сам и да нема нигдје ништа. Тако да, негдје око пола 10 увече ја сам задњи прошао Озренском, Моравском и низ Враца, био је ту СФОР на Врацама, прошао сам и они практично већ улазе, њихове новинарске екипе снимају, ја сам само излетио. (м. 61 година, Источно Ново Сарајево)

Ја сам тада, у том временском периоду кад се потписивао Дејтонски споразум, још сам био у војсци и у

оној Комисији која је постављала пикете за разграничење између два ентитета и знам отприлике да је за тај егзодус Срба, не баратам тачно цифром који је то број људи био, углавном, донијета је одлука, знам да је конце вукао покојни Крајишник да се то напусти и да нема суживота са Муслиманима. А Сарајево је било највећи српски град, послѣје тога формирано је Ново Српско Сарајево на територији која припада Србима. [...] Пикети, то су они троугласти дрвени кочићи, за то је била Комисија, ја сам фактички са дијелом војника ишао као у обезбјеђење тој Комисији, нисам ја постављао него су они, надгледао сам тај процес у зони борбених дејстава, зони борбених одговорности моје бригаде гдје сам ја био. Већ је рат завршен, потписан је Дејтон, онда смо обезбјеђивали ту Комисију која је постављала те пикете према Олову, знам и сада у Колаковићима између оне двије чесме гдје су постављани ти знаци разграничења и то је у суштини био наш допринос Републици Српској, ми смо је стварали у рату. (м. 68 година, Соколац)

Био сам последњи који је пошао са Требевића 19. 1. 1996, никога није било, а примирје потписано 21. 11. 1995, али смо морали остати док не изађе колона из Сарајева, без оружја дежурали, ти камиони силни док не изађу, два мјесеца су излазили, не сјећам се више колико их је било. Што се тиче Града, настао је због тога јер су морали народу нешто објаснити ће ће и шта ће, сви они вичу да то нико није рекао званично да изађу. Наравно да није рекао јавно, али је провукао причу. Е сад, да би се ти људи смирили колико-толико, рекао им је 'направићемо ми град, већи и бољи него што јес', скоро да се и направио. Чак је на оним пројектима које сам гледао на Каловитим брдима био Универзитет, планина и факултети. Настао је град, неким људима је прошло кроз главу да ће се вратити и изградити Српско Сарајево и онда, јебига, миц по миц, ти људи су имали петљу да оду и, ето, погледао их је Бог сами, власти су

невјесно испричале причу да ће бити тај град и направити ту макету, јебо матер, ја је гледао. Пази, они су имали добру машту и та прича се лијепила за народ, тај народ што је излазио, он полази од себе, јер су поштењачине, и рачуна да то није превара, а испоставило се да се то некако ипак претворило у добру идеју, спонтано је оно испало. (м. 60 година, Пале)

Ништа доле није било, кад је потписан Дејтон, онда је настао хаос у граду, колона избјеглица је долазила на Пале и моја маленкост у то доба припремала је сендвиче, чајеве, на пунктовима да мало окријепимо те избјеглице, јер сам тада као директор Студентског центра то радио, направити смо неколку та пункта гдје смо помагали тим људима. Хладно вријеме, снијег, лед, било је сендвича, топлог чаја, а и понека врућа ракија за оне најстарије, која је била испод стола за оне који би рекли кад би дошли 'имаш ли ишта љуто, дај ми љуту траву на љуту рану', а љута рана зна се зашто је била. И онда смо неке људе ту склонили, смјестили, хранили, онда на Каловитим брдима су биле смјештене те избјеглице, горе је био и Универзитет, и Економски факултет, и Студентски центар. Моја улога је била испочетка кад је формиран Универзитет да будем управник универзитетских објеката, и то је била нека логистика не само да се створе услови за рад факултета, да се побољша студентски стандард, већ и да се помогне тим нашим људима. (м. 79 година, Пале)

Кад су моји избјегли и кад је био Дејтон, моја невјеста, од брата ми жена, је донијела карту која је направљена прије рата, замисли, горе Игман кога ја познајем, сва врела и све живо учртано, само Лукавице и Војковића нема на тој карти, већ су они имали мапу шта ће заузет и шта ће остат српско, имам и сад један дио, други дио те карте ми је неко узео, на њој је свака вода, свако врело, све је то обиљежено и све је то њихово. (ж. 82 године, Источна Илиџа)

То је био мој живот, дио мога живота. Нажалост, морам рећи, пошто је Дејтон 21. новембра 1995. најавио подјелу Босне и Херцеговине на Републику Српску и Федерацију, није још било Дистрикта, надао сам се да до помјерања људи неће доћи. Међутим, био сам свједок тог Дејтонског споразума, који ми је био тежи него цијели рат. Могли би рећи да је Источно Сарајево настало Дејтонским споразумом, односно тад као Српско Сарајево, били су још неки приједлози у опцији, чак сам и ја давао неке своје приједлоге, као Катера рецимо, сјећам се да се то није свидјело једном нашем колеги, а Порфирогенит је у десетом вијеку написао да се први пут Босна помиње на нашем простору на локалитету Градац на брду Илињаџи у Которцу, чије име настаје од тог Катера, Катаре, Которе. [...] Кад је Дејтон потписан, надао сам се да неће доћи до исељења Срба, ишло се на Грбавицу, викали 'чије је ово Сарајево, ово је наше Сарајево, је ли ово Српско Сарајево, јесте', били су протести да се остане, али након примирја је много људи изгинуло, стално су људи та примирја кршили, власти тадашње су говориле да се не излази. [...] Врло често размишљао о томе, та питања ме стално тјерају на размишљање, једно питање, сто одговора. Сад могу иронично да кажем да нисам ја потписивао Дејтон, али ко је одлучивао стварно, о томе нећемо никад докучити. Тај Дејтон морамо да прихватимо, јер тиме је рат завршен барем за ову прилику, али то не значи да је настао мир. Јесте он био гарант некаквог мира, али послје Дејтона настало је то сељакање, људи као вјечити номади, то ми је мука и жао, људи кад једном крену, они се не заустављају. Од Бусоваче, Витеза, Зенице, Какња, Високог, Брезе, Илијаша, Вареша, Хаџића, Пазарића, Тарчина, све је то прешло на ову страну, Срби некадашњег Сарајевског поља су дошли овде у Источно Сарајево. [...] Без људи нема настанка града, не настаје то природним путем, већ уз помоћ људи, оних људи који су се преселили из тих

својих пријашњих општина. Пред рат по физичком прегледу живјело је 185.000 Срба у Сарајеву и околини, сад колико је заиста остало, ко је смогао снаге да остане и дочека туђу војску и власт, не знам. Људи су прво говорили да се не излази, да се не одлази, контроле биле на Илици према аеродрому и Касиндолској улици, на крају су последије то на брзину рекли да се народ сели, ко је утицао на то ја не знам. Највише су криви куфераши који су имали пуне кофере и за вријеме рата, њима се журило све вријеме, јер паре им не дају мира. Имамо лош примјер да су они који су добијали хуманитарну помоћ продавали је или бацали, све је то била једна језива слика, зато ми је Дејтон гори од цијелога рата. (м. 65 година, Источна Илица)

Убијеђен сам да су нам се у федералном Сарајеву подсмјевали шта ми називамо градом, да је то једна пуштахија, ледина, да је то град под најлоном, што се у суштини може рећи да их је то асоцирало због тога што су многи људи тако живјели, у касарнама, војничким становима, парковима војних касарни, једно апокалиптично и нестварно вријеме у коме је нада била за нешто боље, нада је била на тако ниском нивоу, више је то био очај људи који су дошли са завежљајима и аутомобилима, претовареним приколицама, тракторима, камионима, гробља прекопавали, мртве преносили, нису имали идеју куда даље, а био је страх да се остане у Сарајеву. Ја сам био изабран од сарајевских Срба да уђем у комисију, руководство Републике Српске се определијило да се формира та заједничка комисија са представницима Федерације, Комисија за реинтеграцију Сарајева. Ми смо у децембру 1995, последије четири године рата, у пратњи француског СФОР-а, који нас је својим оклопним возилом преузео, и пребацили су нас у Сарајево на сједницу са оним дијелом комисије који су изабрали Бошњаци и Хрвати из Сарајева, а предсједавао је тадашњи високи представник.

Циљ је био да се обнови живот у Сарајеву у оба два дијела, да прораде комуникације, саобраћај, и да људи остану. Ја сам рекао да људи бјеже из страха, нико то не може контролисати, и да је неопходан другачији приступ тадашњег високог представника и тадашњих великих сила, ако мисле да Србе задрже у граду, тај концепт не може да буде концепт реинтеграције, односно враћања за старо за мјесец дана, они су рекли за мјесец дана долазе у оне дијелове који су припали Федерацији власт и полиција. Ја сам рекао да људи треба да остану у својим кућама, али да тај процес треба да траје минимум шест мјесеци до годину дана, да се људи заштите и да се привикну на промјене и остану у својим кућама, на Врацама овде, да се обезбједи такав статус људи за годину дана да не размишљају да оду, институције, школа, здравство, да људи кажу 'ја сам заштићен и неће ми нико напасти на кућу'. Бошњаци су журили, да су Американци и Европљани стали иза тог концепта од годину дана, прихватили би то и Бошњаци, али ово је било унапријед осуђено на пропаст и на егзодус Срба, види, треба да дође нека друга власт у она подручја која си ти контролисао, за мјесец дана ти немаш никакве гаранције, само чекај, па шта ти се деси. Тако да је тај концепт пропао, ја сматрам и дан-данас да је он био добар. Њима је било најважније да проради трамвај и тролејбус, то је било главно, а да опстану Срби није им баш било битно. Ја сам видио да од тога нема ништа, није било озбиљног покушаја. Дејтон је направио велику пометњу, јер је много људи отишло негдје даље, укључујући и тадашње руководство Српског Сарајева, оно је у рату функционисало као Српско Сарајево, имало је градоначелника, предсједника скупштине, и сви су негдје са својим народом отишли, тако да је обезглављена била Скупштина Града. Реинтеграција Новог Сарајева Грбавице је била 17. марта 1996, посљедња реинтеграција, на другој страни обали је славље, припремају се то јутро, тај дан у не знам колико

сати, ми напуштамо зграду Шумарског факултета гдје је била општина и идемо према Лукавици, један невјероватно тежак дан, тога се сјећам. Исмијавање у Сарајеву да ми нешто покушавамо тамо да радимо је било константно, била је ледина, колоне само иду, ништа живо није било. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Иако су напустили своје домове, неки казивачи се нису слагали с масовним пресељењем становника („егзодусом“), наводећи како су имали добра искуства с људима који су се уселили у њихове куће након рата и наглашавајући да им је живот у Сарајеву и Сарајевском пољу био квалитетнији у односу на тренутни боравак у Источном Сарајеву.

Било би идеално да се нису повукли сви Срби из тих дијелова и било би много више Срба на тој територији и не би били толика мањина сада. Међутим, то је негдје за столом завршено и то је политика. Наравно, не би људи сами кренули да нису то договориле неке институције, договорили су то све и Срби су истјерани са Илице, вјероватно је било те емотивне уцијене. Из прича које сам чула од људи који су остали сам то сазнала, од кумова које сам имала на Илици, који су се привидно иселили и онда су се само послије ушуњали на своје кад је била реинтеграција да не би имали проблем враћања или прво исељавања тих других који су се уселили у њихове станове, па тек онда враћања у своје. Све су биле приче тада, игра страха, и ови њихови и ови наши, српска војска је ишла по тим теренима и све провјеравала. (ж. 65 година, Источна Илица)

Ми смо поклонили земљу, нисмо продали, кућу смо имали од шесет друге године, ја сам била у избјеглиштву десет година у Њемачкој и дјеца ми се поудала и отишла, све се то раселило и разишло, кућу били направили на Илици са градским гријањем, три

спрата, кад се заратило нисмо знали ће смо, нисмо знали ништа, човјек ми је био тамо, па сам отишла у Њемачку, док је Дејтон потписан, ја сам се вратила у своју кућу на Илићу, муџахедин становао шест мјесеци, закоље курбан и прво мени плећку пошаље, ал' мене чув'о, мене добро било, после мало по мало, тако сам сачувала кућу, богами, касније и продала, а дјеца отишла, једна удата за Швабу, једна за Вијетнамца, шта ћу, и данас дани иако имам њемачко држављанство волим овде живит, овде волим стварно, дјеца се мени љуте, 'што мама идеш тамо', даба је то, сви су они добри и све, али ја волим овде са својим народом, даба све. (ж. 66 година, Источна Илића)

Знате како, ја сам дошла 2007. овде у Источно Сарајево, нисам прије, била сам у Трнову 11 година, то је дио тог града, али смо доле у Илијашу цијели рат преживили, није лако било, ми смо 30 дунума земље имали, градску воду, асфалт, цијели рат преживили, сто пута сам рекла да смо богдо одма отишли негдје, већ испод граната купиш сијено, краве пазиш, хоћеш да сачуваш ово што имаш и преживљаваш, на крају и послије кажу продали, ма ми смо то, болан, поклонили и сад као живиш у неком стану, а живјели у кући у селу Мисочи три километра од Илијаша, горе била асфалтна база, богато је било то село. (ж. 77 година, Источна Илића)

Испитаници су описивали људе из Сарајева и околних насеља (Илиће, Вогошће, Илијаша, Хаџића, Семизовца, Рајловца, Забрђа, Рељева, Доброшевића, Отеса, Осјека, Блажуја, Врела Босне, Раковице) као „вриједне“, „честите“, „од реда“, јер су делом сами потицали од те популације или су с њом имали пријатељске, родбинске а касније и комшијске односе, након успостављања Источног Сарајева као града „из нужде“ и „ината“. Наиме, део досељене популације није желео да се сели даље и остајао је на просторима под влашћу Републике Српске,

удружујући материјална средства „за прво вријеме“, док не крене организована изградња града. О том институционалном и народном подухвату биће више речи у наредном поглављу ове монографије. Једна саговорница навела је да никад не би зидала кућу са својим покојним мужем да је знала да ће избећи из свог места након рата. Друга казивачица је навела да се након пресељења осећала „као да [је] из вреће испала“, будући да није познавала Лукавицу и околна насеља. Испитаници наводе цркву у месту Миљевићи у Источном Новом Сарајеву као један од материјалних симбола „васкрсења народа“, изграђену према изгледу Старе цркве на Башчаршији, а првобитно замишљену на локацији у насељу Грбавица за време рата.¹¹ Поједини казивачи истичу да су људи основали Источно Сарајево као простор на којем могу да се осећају „сигурно“, „слободно“ у смислу етничког изјашњавања и практиковања своје религије, културе и традиције, а то је „простор који је близу тог простора који су одувјек насељавали“. Због тога нису сигурни како би све изгледало да је којим случајем нова ентитетска линија разграничења исцртана према ратној линији фронта.

Често сам се питао, мој Богдане, за нашу кућу кад је оно исцртана граница, шта иде њима а шта нама, шта би било да смо остали, да је остало фактичко затечено стање како је било у рату. По мени не би ништа ваљало, богами, јер ми смо такав народ, ружно је рећи дивљи, али ако ћемо поштено, ми смо врло незгодан народ, и они и ми, било би доста горе него сјеверна Косовска Митровица и јужни дио, овде се то није могло да је остало фактичко стање, не знам ко би то подијелио и ко би то чувао између.

11 Један казивач наводи да је 1994. легални контингент руске војске при мисији Уједињених нација (UNPROFOR) први пут након Октобарске револуције 1917. године постројен пред руским патријархом Алексејем II који је тада, заједно са српским патријархом Павлом, освештао звона за нову цркву у насељу Грбавица у тадашњој општини Српско Ново Сарајево.

Сто посто би могли Муслимани све да раде, онда би нас истиснули, имали би одријешене руке. (м. 58 година, Пале)

Један саговорник наводи да је изградња „новог града“ требало да буде модел Србима с других простора, поготово Косова и Метохије, који је требало да направе своје ново место пребивалишта у близини административне линије разграничења између централне Србије и Космета.

Из Града Сарајева је изашло 150.000 људи, у ствари 120.000, на Косову их нема више од 120.000, гарантујем ти, ја сам то лупио. Па, болан, што се више замарате, манастир је манастир и наше је на Чаршији, направите град на ливади и смјестите 150.000 људи да живе с миром, како су ови све оставили, и гробље и цркве, изашло 120.000 људи, почни живот нормално да ти дијете не стрепи, је л' тако ил' није. А да ли би живио тамо, да сутра добијеш дијете, креће у школу, дао би ти то, пријатељу, немој причат, болан. Срби су могли ископат мртве и понијет, правите град неће код Пирота, Прокупља, јebоте, немој зајebават. (м. 60 година, Пале)

Многи интервјуисани саговорници се кроз маглу сећају на који начин је настао град, односно не могу тачно да се присете какве су институције основане, да ли су уопште постојале, где су се налазиле и како је изгледала цивилна власт током ратних дешавања 1992–1995. године. Многи казивачи нису били свесни како ће се рат завршити, те су стога Српско Сарајево у току војних сукоба перципирали „недефинисано“ у смислу територије и организације Града и Републике („свак је гледао да преживи, није се о томе размишљало, мислили смо да ћемо бит посебна држава, да ћемо узет цијело Сарајево“). Истицан је проблем транспорта и комуникације, јер се, на пример, у оквиру исте локалне самоуправе (Српска Илиџа) од насеља Касиндол до центра Илиџе (седишта

општине), путовало и до четири сата, као што се, рецимо, од Пала до Илијаша преко Мрковића (општина Српски Стари Град) путовало преко два сата, односно до Илиће четири или пет сати, због чега је и основана ратна болница „Жица“ у месту Блажуј поред Илиће. До тада, рањеници су долазили у ратну болницу „Коран“ на Палама и Војну болницу на Сокоцу. Исто тако, преко сат и по времена било је у просеку потребно некоме ко је ишао од Пала до Лукавице или даље до Грбавице (општина Српско Ново Сарајево). Често се могла чути реченица „Срби су се онда тамо самоорганизовали“, која је упућивала на изразито локални карактер настанка неких градских општина, од којих су многе имале префикс српски/а. У питању су Српско Ново Сарајево, Српски Центар, Српски Стари Град, Српска Илића и Српска Вошошћа. Код испитаника је преовлађивало мишљење према којем су дати префикси наглашавали оно што су становници Сарајева углавном знали, а то је да је српски народ према земљишним књигама („у грунту“) поседовао преко две трећине територије тог града, те да је поделом урбаног простора наведена ставка само озваничена.¹² Један казивач посебно наглашава да су Срби као народ поседовали, попут Сарајева и околине, преко 60% земљишта у Босни и Херцеговини, те да је током рата 1992–1995. године међународној заједници („неолибералној Европи“), посебно Сједињеним Америчким Државама, био потребан неко ко ће представљати „лоше момке“ и „агресоре“. Испитаници су наглашавали и то да су у оквиру горенаведених општина и њихових насеља Срби чинили етничку већину, због чега се не може рећи да су Сарајево као град држали под опсадом, већ да је то био класичан пример ратном линијом фронта подељеног града, попут Белфаста и Никозије, примера којих су се појединци сетили током разговора („Град Српско Сарајево кад је кренуо и кад смо одбранили територије на којима су

12 Један казивач је навео шалу према којој четири оцила, односно четири слова, С означавају „сва села Српског Сарајева“.

Срби били у већини, нису то били у питању окупација или да је неко са стране дошао, то су домаћи људи који су бранили своја огњишта, то је био подијељени град“). Казивачи наводе да су читаве улице и градске четврти, односно квартави били подељени и у њима се дешавао „класичан грађански рат“:

Било је то 1992, одмах је Грбавица ослобођена, дио Сарајева био је под контролом српских снага, Требевић, Грбавица, Лукавица, с оне тамо стране, осим Пала, наши су били Вогошћа, Илијаш, Хаџићи, Илица и Раковица, сва села око Сарајева, све српски простор на коме смо ми остали да се бранимо, јебига, они причају да смо ми напали из Србије, да, баш сам ја дошао из Србије, по њиховој причи нико од нас није одавде. Настало је Српско Сарајево њиховим одвајањем од Југославије, кад су Муслимани и Хрвати одбили да остану у Југославији, тада је настала Војске Републике Српске и тада су настали ти дијелови Српског Сарајева под нашом контролом. (м. 69 година, Трново)

Тај наратив који се сада, нажалост, раширио у региону, у добром дијелу чак Србије која није могла да разуме неке ствари и говори се чак и тамо Сарајево у окружењу. Није тачно, Сарајево је било српски град, српско становништво које је живјело у тадашњем Српском Сарајеву и српске општине које су формиране у саставу Града Српско Сарајево, њихови житељи су били Срби који су били на својим имањима у својим кућама, они нису ништа заузели туђе да би направили свој град него су формирали свој град тамо гдје су живјели да би имали институцију која ће да брине о њима, људи увијек имају потребу да остваре своја права, чак и у ратно вријеме, људи се жене, удају, рађају, умиру, људи ваде то све у Матичном уреду. Поред ових шест градских општина данас у Граду Источном Сарајеву, тада је Граду Српском Сарајеву припадала општина Српска Илица,

она данас постоји овде, али то је био приградски дио Илиће који је припао нама после рата, Вогошћа, Хаџићи, Илијаш, комплетан дио Новог Сарајева гдје је Грбавица, комплетан простор око тог дијела Миљацке и Жељезнице. (м. 53 године, Пале)

Ако неко говори о некаквом окружењу онда је то западни дио Српског Сарајева, сада се зове Источно Сарајево јер нема западног дијела Српског Сарајева, који је припојен Федерацији после рата Дејтона, то су Илића, Хаџићи, Илијаш, Вогошћа, Рајловац, источни дио Српског Сарајева није био у том дуплом обручу, а западни дио Српског Сарајева јесте, осим Кисељака који је био једно вријеме слободна територија, није било рата са Хрватима јер њима није одговарало, бојали су се Муслимана, чак кад су се после на политичком нивоу ујединили Хрвати и Муслимани, онда су Хрвати из Кисељака кад су напуштали линије обавјештавали Србе 'од сутра ми нисмо ту, од сутра пазите, имате праву линију разграничења.' (м. 42 године, Источно Ново Сарајево)

Што се (тиче) приче да смо ми опколили Сарајево – богати Србин прије рата је куповао земљу а богати Муслиман прије рата је куповао злато, они су са златом и девизама живјели, а ти не можеш земљу у центру да купујеш, кад је рат почео, ми смо се сви повукли на своја имања, то су била наша имања на периферији, то је тај богати дио. Та блокада око Сарајева је блокада коју су направили они сами, јер ти имаш свједочење муслиманског официра који каже на телевизији 'они мене хоће да прогоне зато што сам пресекао канал којим се излази из Сарајева.' И те урбане легенде да смо ми били на брдима, а они доле, доказано је на суђењу Ратку Младићу или Радовану Караџићу, кад су дошли војни експерти, да је на 60% фронта око Сарајева била муслиманска војска на брдима, а ми доле, имаш по подацима на

интернету да је сарајевско-романијски корпус имао највише 18.000 бораца, а њихов корпус 60 до 70 хиљада бораца, а од тих 18.000, близу 8.000 је било окренуто према вањском прстену, Илијашка бригада према Зеници, Илиџанска бригада према Коњицу, Паљанска бригада према Горажду. (м. 61 година, Источна Илиџа)

Ми овде имамо често ситуацију гдје се прича о опсади Сарајева и гдје се прича о граду под опсадом, међутим, то није баш тачан податак зато што одређене чињенице не говоре у прилог томе. Рецимо, данас, као и све што ми посматрамо, треба узимати с резервом, одређене околности из одређеног временског периода. Дакле, у периоду грађанског рата кад се говори о опсади Сарајева, тад у саставу Града нису биле ни Грбавица, ни Јеврејско гробље, ни Илиџа, ни Хаџићи, а данас кад се прича о опсади Сарајева, прича се о границама које су утврђене данас, односно после рата, после потписивања Дејтонског мировног споразума. Тако да данас причамо о опсади простора који није био у тим границама, то је једна ствар. Друга ствар, кад се потенцира прича о подјели, односно о опсади Града, ми не можемо говорити о томе на тај начин из разлога што српско становништво је живјело у околним мјестима и околним селима која се налазе око Града Сарајева. Јер од времена Отомана Муслимани су живјели у Граду, а око Града у планинским и руралним подручјима су живјели кметови, односно хришћани. Тако да, кад је дошло до грађанског рата, околна мјеста око Сарајева су била у суштини српска, која данас нису зато што су људи после рата продавали своју имовину и други људи су то насељавали, али прије и у току рата то су била насеља у којима су људи живјели и која су људи бранили. Колико је мени познато, обзиром на моје године и колико ја памтим, наши људи нису имали најмеру

да освајају Град Сарајево, они су бранили своја мјеста, своју имовину, своју породицу, а Град Сарајево у политичком и војничком смислу је имао намјеру ширења и експанзије и они су покушавали да пробијају те линије, да освајају та подручја како би се проширили, али нису могли јер су се људи бранили. Дакле, не ради се о опсади, јер су се људи бранили, ал' ако ћемо причат о томе, можемо рећ да је Сарајево и данас под опсадом, јер они јесу помјерили границе Града односно Кантона, а ми и данас кад причамо о томе, Трново, Источна Илиџа, Источно Ново Сарајево, Источни Стари Град, на крају крајева и Власеница, то су и данас мјеста која окружују Сарајево, с тим да овом подручју према Кисељаку та мјеста која су била већински српска више нису, јер су се људи раселили и продали своју имовину, а на тој некадашњој назови линији разграничења сад живи већинско хрватско становништво, тако да ми данас теоретски можемо причати да Срби и Хрвати у Босни и Херцеговини држе Сарајево под опсадом, ако ћемо причат у том контексту. (м. 41 година, Источна Илиџа)

Кад смо се ми побунили и тражили да нема примирја, прво смо то тражили од Војне команде, онда су они разговарали са цивилном влашћу, јер су они у датом моменту на овим просторима били у лошим односима. Војна команда је тражила да нема примирја, а цивилна власт је била против тога и сакривала се иза приче 'имамо читав свијет против себе', имали смо један имиџ агресора, дивљака, који држе у окружењу Сарајево, али запамти шта ћу ти рећи и то је у Хагу покушавано да се докаже, кад се гледа карта града и земљиште катастарско, све око Сарајева и већина у Сарајеву је била српска земља. Моја кућа и моје насеље Враца, то је било сигурно 80% српско и оно је било дио Сарајева и ми смо то држали, нисмо ми држали туђу земљу, ми смо били

на својој земљи, ал' онда је то везало за Јеврејско гробље, па је то везало за дио Требевића, који је српски, она Широкача и доле Соукбунар, то је турско, ми, јеботе, никад доле нисмо ни ишли, ми то нисмо заузимали, Швракино Цигани и Муслимани, никад нисмо ишли тамо, линија је ишла Озренском, како су Срби живјели у Озренској, тако је линија ишла према Мојмилу и спуштала се доле у Лукавицу, Мојмило Муслимани Цигани, Швракино. И ти узмеш ту њихову причу о Сарајеву у блокади, патњи, а нико није ништа заузимао. Сви заборављају да су Срби на Илици и Илијашу били у дуплом окружењу. Почео сам с Требевићем и спустих се овамо на Пале, па са Пала идеш према Вучијој Луци, Хрещи, Старом Граду, одатле се спустих према Вогошћи и Рајловцу, све си имао фактички српску земљу око Сарајева и бранио си своје, а испало је да смо агресори, да држимо Сарајево у окружењу. И онда је та цивилна власт падала на све по питању странаца. Кад су дали аеродром, кад су га дали, коштао нас је живота и живота, био је српски, сад су Илици одузели земљиште, сад, а мош мислит тад, наш био аеродром и они га продају, да су га продали за хуманитарне летове ко што је договорено, него ништа од тога, зато је требао Путин да има два, три савјетника с овога краја да зна шта му се спрема. (м. 58 година, Пале)

Један казивач посебно наводи пример Рогатице, која је непосредно пред почетак ратних сукоба на тој општини подељена на две локалне самоуправе – српску, основану у месту Сјемећ, и муслиманску, то јест бошњачку, чије је седиште требало да буде у месту Устипрача у правцу Горажда. Та заједничка одлука којом су српски и бошњачки одборници и делегати покушали да спрече ратне сукобе који су већ почели у оближњим градовима (Горажде, Вишеград, Фоча, Сарајево) била је усмерена првенствено ка заштити цивилног становништва

и куповину времена док се не нађе ново политичко решење за целу Босну и Херцеговину. Подела је значила да ће горњи део Рогатице припасти Србима, а доњи Бошњацима, што се у пракси није догодило када су почели први оружани сукоби, који су се убрзо проширили на сâм градић, односно варош Рогатицу („чаршију“). Након тога је бошњачко цивилно становништво напустило град и отишло у правцу Горажда и Сарајева. Након ратних догађаја, дошло је до великог прилива српског цивилног становништва из делова Српског Сарајева који су припали Федерацији Босне и Херцеговине.

Био је то један тежак период за нас, ми смо као општина под директним ратним дејствима били и спашавали смо и народ и избјеглице које су кренуле тад у том дијелу да долазе од Горажда, од Сарајева, од 47 општина у Босни и Херцеговини, ја мислим да смо ми из свих тих општина имали избјеглице, све је то требало прихватити, требало је смијестити, нахранити, додуше, надам се да смо то успијешно урадили јер није ни нама лако било прихватити све то, ми смо имали негдје око 5.600 избјеглица у Рогатици, а град је уочи рата имао око 8.600. Е, сад, један дио бошњачког становништва је одселио, отишао, дошли су избјеглице, расељена лица на територију општине Рогатица, гдје су села углавном била уништена, све је то дошло овде у град, ал', ето, некако смо уз помоћ општине коју смо смејстили ту у фабрици се снашли док се нисмо вратили касније у стару општину. Није лако било ни тим избјеглицама, а ни нама, све је то био један велики посао, надам се да су сви ти људи били задовољни онако како смо их прихватили, највећи дио људи је био из Сарајева, Вогошћа, Илијаш, Илица, све оно што је по Дејтону припало Федерацији. Колико смо се снашли у том тренутку на њима је да цијене, ја мислим да нико од њих и дан-данас нема замјерке, има ту доста људи који су остали, који су Рогатичани

данас, и нама је био проблем само што су људи дошли, ал' што су фабрике остале, ваљало је то све прихватити и запослити, ал' ето, и ту смо показали неку добру вољу. Дobar дио људи из Сарајева из других општина су ту дошли да би сачували главу, па кад дођу у прилику да уновче своју имовину, да размијене куће за Рогатицу, ил' је доста људи отишло, али добро је, има нешто добро у свему томе, није добро што је био рат, ал' је добро што је у Рогатицу дошло пуно људи из индустријских мјеста који су донијели културу и радне навике и паре, све то смо ми препознали у Рогатици, па, између осталог, људи су се женили, удавали, па се та крв измијешала, освјежила. Од тих 5.600 који су дошли, задржало се 2 до 3.000 људи, који су се сад инкорпорирали у Рогатицу и они су данас Рогатичани, живе и раде ту. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

3.2. Улога казивача и других сјановника у настанку града

Од укупно 83 интервјуисаних саговорника, готово сви су одговорили да су имали одређену улогу у настанку Града Источног Сарајева. Као што сам нагласио и детаљно образложио у једном од претходних поглавља, моји испитаници могу се поделити на две групе. Прва група везана је за „директне учеснике“, људе који су „стварали“ и „водили“ град, одређену градску општину или неку институцију у кратком или дужем временском року у периоду од 1993. до 2025. године, и у њу спадају различити бивши и садашњи (активни) политичари и стручна односно техничка лица. Иако једна саговорница која припада овој групи наводи да је била „индиректна учесница“ у постанку града, она је, као и други професионални политичари/стручњаци, имала директну улогу у том процесу. Другу групу чине „индиректни учесници“, односно стручњаци различитих профила и широког спектра занимања који су својим радом,

животом, учешћем у рату или неком другом активношћу помогли настанак и развој града. Они се, у колоквијалном говору мојих казивача, врло често називају „обичним људима“, мада су у питању људи са, такође, директном улогом у настанку града. То је детаљније објашњено у претходном делу монографије, као што је образложено да су испитаници из обе групе заправо учествовали у стварању „новог“ града.

Саговорници углавном сматрају да су за настанак града на почетку рата били кључни људи, као што је то случај данас „у миру“. Институције такође чине људи и не могу бити замајац развоја уколико нису испуњене „стручним људима“ то јест људима уопште, сматра други део испитаника. Дакле, људски фактор, према размишљању готово свих казивача, био је кључни чинилац настанка Источног Сарајева. Како наглашава један испитаник, „људи су најосновнији ресурс свега тога, ако нема града, нема ни људи“. Поједини истичу да је важно што су и данас живи „директни учесници“ („ствараоци“ града), јер они могу да посведоче о конкретним процесима, актерима и догађајима. Неки приписују „српском инату“ настанак града управо јер су изгубили „нешто своје“. Град је стварало, како каже један казивач, „њихово осјећање идентитета, припадности српском национу и православној вјери, слободарство их у томе определијело, да не буду робови, а то би било да су остали у федералном Сарајеву“. Дакле, људи су, како наводе саговорници, били „главна снага“, „пречи, без њих град нема смисла“, а жеља за настанком сопственог града потекла је након изневерених очекивања да ће остати у Југославији. Њен распад, стога, за поједине саговорнике представља кључни чинилац настанка Српског Сарајева. Штавише, новоосноване институције нису могле да предвиде да ће настати град обима као што је данас. Он не би настао да није било људи који су желели да остану географски близу простора на којем су живели до краја рата.

То је било једно херојско доба. Људи су озбиљно схватили све, патриотски дух је био изузетно присутан, људи су били ти који су највише допринијели својим присуством и останком овдје да се град развије даље. Сада су опет кључни људи, гдје су људи, ту је и развој, цаба фабрика ако нема људи, ако нема људи нема рађања, нема венчавања, развода. (м. 60 година, Источна Илица)

Веома мали број саговорника рекао је да без институција практично не би било ни настанка „новог“ града нити људи које би те институције водиле и усмеравале, мада су и они људском фактору приписивали кључну улогу током даљег разговора, нарочито када је било речи о свим процесима везаним за настанак, развој и обликовање урбаног простора. У том смислу, наглашавана је близина Сарајева, односно постојећа људска и институционална инфраструктура која је омогућила да новоосноване институције Града Српског Сарајева „усмјере“ људе током ратног стања и обезбеде „колико-толико нормалне услове“ за одвијање цивилног живота („сама близина града поговорила је развоју града“). Исто тако, неки су истакли да је била повољна околност то што је руководство Републике Српске („људи који су водили СДС у самом старту“) било претежно из Сарајева и околине, тако да је Источно Сарајево настало у близини великог града. Да је, којим случајем, власт чинило људство из Босанске Крајине, Српско Сарајево не би ни постојало, сматрају испитаници („мислим да ово не би овако испало“). Након рата се то видело већ с пребацивањем институција Републике Српске с Пала у Бања Луку. О регионалним разликама и регионалним идентитетима на релацији Источно Сарајево – Бања Лука биће више речи у једном од наредних поглавља ове монографије.

Други део саговорника сматра да је комбинација „воље народа“ и „планова институција“ уклопљена тако да је почела изградња Источног, односно Српског Сарајева.

Институције не могу постојати без људи и обратно, а у питању је, како једна казивачица описује, „процес међусобног конституисања људи и институција“. Један саговорник наводи да су Албанци на Косову и Метохији „добили државу“ тек пошто су направили институције, иако су дуги низ година били етничка већина. То је случај и са Србима из Сарајева, који су тек у оквиру Источног Сарајева добили „свој град“ и наставили да у њему живе онако како су „навикли у предратном Сарајеву“. Људи јесу важни, али без институција град у овом облику данас не би постојао, јер су оне „невидљива рука својеврсна“, сматра један казивач. Испитаници који су „директни учесници“, „ствараоци“ града, те „индиректни учесници“ то јест други грађани („обични људи“), имају слична размишљања и сматрају да су комбинација људи вољних да остану и „видовитости“ тадашњег политичког и цивилног руководства Српског Сарајева и Републике Српске били „кључни“ за настанак града у контексту настанка „градске заједнице“. Пале, Соколац и Рогатица требало је да чине институционално и финансијско залеђе остацима општина Српско Ново Сарајево (Лукавица) и Српска Илиџа (Војковићи) након „цртања нових граница у Дејтону“, због чега је једна велика територија удружена у политичку и институционалну целину, то јест једну функционалну заједницу чије општине координишу лакше заједничке послове. Ту заједницу, поред цивилних и политичких институција, чиниле су такође различите образовне институције, попут Универзитета у Српском Сарајеву (тад Универзитет у Сарајеву Републике Српске), као и медицинске установе, „брана опстанка, задржавања и охрабривања народа на овом простору“. У том смислу, истакнута је улога академске заједнице и различитих стручњака из Сарајева и Београда и Србије (делом пореклом из Босне и Херцеговине) у настанку Универзитета и система здравствене заштите. Један од саговорника тадашње интелектуалце, у том контексту, назива „генераторима новог града“, који је у тренутку

настанка „задржавао кадар“ и због тога се даље развијао, што је, по његовом мишљењу, модел какав има Београд последњих сто и више година. Оснивање „нове заједнице“ која би пружила „суживот Србима“ пратило је оснивање институција. Оне су у ратно и послератно доба Србима, према речима испитаника, „руководиле животом и организовале га, а то није било баш лако у том тренутку“. Како сликовито описује други казивач, „то ради, а пуца се, замислите, све је функционисало“.

Међу већином саговорника Дејтонски споразум представља временски и просторни граничник који њихову перцепцију институционалне улоге у настанку града дели на период током ратних сукоба и након потписивања мира 1995. године. У првом периоду (1993–1995) град се није развијао урбанистички и концептуално у оном облику у којем се развијао током другог периода (од 1996. године па надаље). Један казивач се осврће на председника општине, који је на ту функцију дошао стицајем околности тако што је изабрани председник напустио радно место на почетку рата. Нови председник би, након започетих оружаних сукоба, закључавао зграду општине, одлазио на фронт с борцима и враћао се на посао када би се битка завршила. Други казивач се пак осврће на то да је на једну извршну функцију у општини дошао након погибије свог претходника, због чега се ни он ни његова породица нису пријатно осећали.

Било је комбиновано, једна комбинација људи који су жељели да остану овде, показали су велику снагу да са ливаде могу направити нови град, нови амбијент у којем ће живјети слободно, слободни и неоптерећени. У то вријеме, руководство Српске Републике Босне и Херцеговине, односно Републике Српске, у својим плановима рада и својим активностима током Одбрамбено-отаџбинског рата, планирало је изградњу и смјештај тих људи који нису жељели отићи из овог краја, планирано је да се направи један град на овој великој територији, у

Лукавици, некадашњем предграђу Сарајева. Наравно, био сам присутан кад су прављени ти одређени планови урбанистички за изградњу овог града и можда у то вријеме нисам ни вјеровао да на тако великом простору који су биле ледине, да је могуће за тако кратко вријеме да се подигне заиста један лијепа град. (м. 61 година, Пале)

Комбинација та два фактора, без људи се не може ништа ријешит, добра иницијатива људи којима је било тешко да оставе своју територију и своја имања и онда су хтјели да буду што ближе тога, онда су се сви некако у подсвијести надали да ће бити нешто од тога, некад, да ће се вратит, морамо да знамо да Град Сарајево, који сад припада Федерацији, осамдесетих година је био 60% српска територија и грунтовно и популационо, кад узмемо од Бојника, Илице, Хаџића, Илијаша, то је један најбитнији податак, да је на основу тог ентузијазма настао Град Источно Сарајево у ком су спасили породице. Мислили да ће се моћ' вратити на своја имања, али политика није томе допринијела, продали су имања и већина њих је остала у Граду Источном Сарајеву и на основу тога је морало да се ради овакво стање, стамбене зграде, инфраструктурни пројекти, да би мало парирао и пркосио Граду Сарајеву, али битна спрега је та да је већина државних институција у самом Сарајеву и доста људи са територије Града Источно Сарајево са ових шест општина иде да ради и обавља послове у заједничким органима у федералном дијелу, односно у ентитету Федерације Босне и Херцеговине. (м. 49 година, Источни Стари Град)

Мањи број испитаника није био рођен у току и непосредно након рата, тако да испрва нису могли да сагледају своју улогу, већ су је постепено увиђали током разговора.¹³ Сличну перцепцију непостојања улоге у настанку

13 Двоје саговорника истакло је да није имало никакву улогу у настанку Источног Сарајева, будући да су током рата време

града имао је мањи део казивачица. Интересантно је да родни аспект настанка града готово у потпуности може да се поистовети са занемареном и запостављеном перспективом жена, које су током рата остајале код куће, радећи готово све послове у вези с функционисањем домаћинства, социјализацијом деце и активностима усмереним ка помагању људима из ближег и ширег окружења док су мушкарци били у рату. На овом месту се не умањује улога мушкараца, већ се говори о женама које током мог истраживања ни саме често нису примећивале сопствени допринос формирању Источног Сарајева. Као што ће бити наведено у исказима, испитанице говоре о Колу српских сестара као удружењу које је окупљало волонтерке свих узраста које су обилазиле ратнике на фронту, рањенике у болницама и немоћне људе у свим општинама Српског Сарајева, носећи им храну, одећу, постељину и све друге потрепштине, пружајући на тај начин, како истичу казивачице, свој допринос радећи за своје мужеве, синове, очеве и браћу. Дакле, испитанице сматрају да су мушкарци градили институције „новог“ града, али да су жене биле, како сликовито описује једна саговорница, „институције без којих ти мушкарци ништа не би могли да постигну сами“. Једна испитаница наводи да су жене „својим животом учествовале у стварању града“ и да су то биле умешне особе са широким спектром активности везаних за ручне радове и све друге послове. Стога, свој допринос види као већи у односу на политичаре који су „свезали машну и актовку и ходају“.

Тад је значајно било што је Коло српских сестара почело да функционише, оне су јако важне, а нико их нигдје не спомиње. Оне су обилазиле ровове, плеле вунене чарапе, прслуке, џемпере, носиле храну за сваки вјерски празник, организовале су се, по свим општинама су биле организоване, обилазиле

провели у насељу Кошево у Сарајеву, у делу града под контролом бошњачких снага.

рањенике, ишле у болницу, за славу војске спрема-
ле, немјерљив допринос су дале. Јако је важно било
обићи некога рањеника, лијепу реч му дати, а жене
су ту важне. Кад је рат мушкарци су на ратишту, а
жене, шта ће, кувају, перу, шаљу пите и остале ства-
ри, жене можда немају самопоуздање, а имају вели-
ки допринос, нека није нигдје радила ни за какву
институцију, али је радила за свог мужа, сина, који
су били на ратишту, па и спремала пите, погаче, није
било сланине да купиш и осушиш, само то што мо-
жеш да скуваш, брашна је било преко Црвеног крста.
Институције су биле неопходне да усмјере цивилни
живот, а људи су најважнији. (ж. 69 година, Пале)

Те 1992. моја улога је кренула прије свију њих, до-
шли су доктори на Коран и особље, извукли су једну
пољску болницу, инструменте, из касарне кревете,
немају шта да ставе у те кревете, а игром случаја
имала сам магацин постељине. Мој брат долази
и каже 'можеш ли ти да донираш нешто', немају
ништа за кревете, двадесет постељина издвојимо и
одемо горе. У међувремену се прва жена породила,
то је био први позитиван знак да се прво родило
него што је умрло у тој болници. Ми се организује-
мо, жене, нас пет, 'оћемо ли да одемо до болнице,
врло брзо се и Жепа десила. Направила сам хур-
машица не зна се, на филцане. Ми смо те 1992. већ
обишли све линије, Требевић, ишли у Бутила поред
Рајловца, смјести нас војска у кампањолу и оне ко-
лаче, нас није стра', па онда кад дођемо кући схва-
тимо гдје смо били. Знали су да ме назову и кажу
'немојте давати себи име никакво, као удружење',
кажем ја 'ми то не радимо због удружења, него због
ове младе војске'. Касније смо зановили рад Кола
српских сестара, али нисмо хтјели да то буде са чла-
наринама, не може чланарина, јер дали смо душу,
свака моја сестра само да је укључила шпорет и ло-
жила ватру, то је допринос, није било струје од сре-
дине 1992. до почетка 1993. А свака је одвајала од

свог сира, кајмака и брашна да направи другима. (ж. 75 година, Пале)

Нисам имала улогу у настанку града, била сам командир жена у Колу српских сестара, које су копале за војску, имала сам њих 60 према Ракитници више Коњица, водила све жене, пришле мени, девет нас командира било, свима доносила да једу, доносила цигаре, храну, а ниједан командир није стио са мном прећ кад сам требала оперисат тумор у току рата. За копање за војску сам била командир, плеле чарапе, папе, носиле сваки Васкрс и Божић, неко кајмак, неко сир, неко колаче, ко је шта имао. Шта смо ми преживљавали, сад да почне рат тачно би полудила, тад нема ће ме није било. (ж. 82 године, Источна Илица)

Једна саговорница свој допринос настанку града види у учествовању у рату, а сматра да развоју града данас доприноси кроз бављење политиком и културним аматеризмом. Друга испитаница сматра да је њен допринос у настанку града бављење неформалном економијом и учествовање у рату, док трећа казивачица сматра да је радом за институције Републике Српске и међународне организације допринела постанку Источног Сарајева, али да то данас није препознато.

Никада нисам прије о томе размишљала, ал' сад са постављеним питањем размишљам. Наравно да јесам имала улогу у настанку града, као и сви грађани Источног Сарајева. Живјети у Сарајеву и доћи без игдје ичега одакле си протјеран у Српско Сарајево са мамом и малољетним братом, без крова, са посљедицама рањавања, и остати у свему томе, изградити своју породицу, најпоноснија сам мајка, имам три прекрасне дјевојке које ће остати овде, бака сам једне прекрасне унуке, срећна сам жена. С друге стране, додијало ми је гледат сва та дешавања, па сам почела да се бавим политиком, да бих могла

да презентујем ситуацију гдје год да одем, да критикујем све ово, мислим да сам тако доприњела развоју града, општине Источна Илица, и као одборник сам гледала да се доносе неке одлуке за добробит развоја грађана Источне Илице и Источног Сарајева. Најбољи дио мене је што сам почела да се бавим фолклором, као дијете сам играла фолклор у Сарајеву када смо играли игре из цијеле бивше Југославије, данас у нашем КУД-у баштинимо српску културу и традицију, поносна сам на то. Ја сам била у рату и рањена сам у обије ноге, дијете сам погинулог борца и ратни војни инвалид, поносим се тим, оставила сам дио свог тинејџерског живота бранећи границе Сарајева, ја као ја нисам била у том моменту свијесна тога, мој отац је мене пријавио ту, зашто је то урадио, каже ја не знам шта ће се десити, жене и дјеца су отишли, а ми смо остали на линији да бранимо Враца, горе Озренска улица, Јеврејско гробље. [...] Колико је то трагичан дио мог живота, толико ме је научио да материјалне ствари јесу пролазне, да сам стекла много животног искуства, људи су се држали једни других, толико смо дијелили једну цигару укруг, да испушимо свако по један дим, комад хљеба, завој који нам свима треба. Негдје сам у свом малом мозгу ставила тачку, дан-данас имам проблема, како хоћу да заборавим, не могу, имам проблем са промјеном времена, имам потешкоћа ал' једноставно се борим против тога, играм фолклор из срца, попијем таблете, одем на пробу и играм из срца. Тако да је то мој допринос стварању овог града, Републике Српске и стварно не желим да ми дјеца иду одавде. (ж. 53 године, Источна Илица)

Ишла сам до Црне Горе читав рат да донесем храну и сједим за столом са тим шверцерима, ја и једна колегица, знала сам и сама ићи, ја сам страшно храбра, сама преко Морина, ти знаш тамо нигдје куће нема, само они чобани што су чували овце. Сад ја долазим у Црну Гору, не знам ја да је ту пола Шиптара, ја

сад преко стола уговарам за робу јер ја возим робу, цигара, свега, мијењам за храну цигаре. [...] Тада сам имала 45 година ништа се нисам бојала, ја сам била на ратишту, знаш ли то, ја била на минобацачу и носила гранате, на линији сам била на Стојчевцу, на најгорој линији на ћошку сам ја била са минобацачом сама у рову. Било је мушкараца, али је био велики простор терена, био је један наш учитељ командир, па сам прешла у Нецариће на везу, то ме мој друг пребацио да не би тамо доле била сама, а оно било још горе, али сам била на вези, у кући, нисам била на линији, па сам ишла на Олово и тада сам се насикирала кад је један мој друг из Бућа Потока погинуо, каже он мени 'мен' се не иде никако, Драгице, одгађ'о је седам пута да не иде горе на ратиште и горе је погинуо тада и од тада рекла сам никад више на Олово нећу ићи. Ето, ја сам на најгорим линијама била. (ж. 80 година, Источно Ново Сарајево)

Аеродром је био најопасније мјесто послије линије фронта на којој се води борба. Све што је могло, различитих шпијуна, се стјецало на том аеродрому, страни и домаћи, али ја се не бојим, ишла сам прије рата на предвојничку обуку. То је званично био Комесаријат за избјеглице Владе Републике Српске, имала сам неколико колега који су радили са мном на аеродрому, ја сам то схватила озбиљно, на сваки авион сам излазила као посматрач и писала колико је чега дошло од хуманитарне помоћи, није се летило кад су борбена дејства, знала сам енглески и учила сам француски. Нажалост, ту је стизало и оружје осим хуманитарне помоћи, али ја сам излазила на авионе и подносила извјештаје да би 1993. након годину дана дошао UNHCR, ми смо можда криви што смо имали перцепцију да је читав свијет против нас, немамо мудрости. Слала сам поруке нашем руководству, али нико то није схватио, а требало је да убиједим некога боље. И UNHCR долази, требали су некога са српске стране, ја сам почела радит за њих,

до 1995. сам радила, али толико је то било страшно на том аеродрому да је тада Алија Изетбеговић ургирао код шефице да мене отпусте са тог радног мјеста и онда сам добила отказ. Шеф ме је позвао и кад ми је то саопштио, ја сам изашла са великим осмијехом, отишла сам код наших официра за везу и рекла им да од сутра не долазим на посао, с тим што, кад је требало UNHCR да запосли особу на Грбавици, запослили су другу особу и није фер, када славе данас годишњицу оснивања Републике Српске мене нико не зове. Касније сам радила и за IPTF то јест Међународне полицијске снаге, годину дана након рата, и ту су ме видјели из Федерације и поново ургирали да добијем отказ, а након тога сам радила при Уједињеним нацијама као преводилац, данас се бавим хуманитарним радом, имам своје удружење и све што радим, радим као да је то посљедње у животу, морам да успијем. (ж. 68 година, Источна Илица)

Саговорнице такође наглашавају да је спремност жена да поделе с другима све што имају или што умеју да створе била, у првим годинама формирања града, основни предуслов за стварање високог нивоа солидарности и развоја хуманитарног рада, што се показало у годинама након Дејтонског споразума и међу другим испитаницима. Дакле, ангажман жена побудио је код мушкараца, након „војевања“, бригу за друге „у миру“.

Имао сам индиректну и директну улогу у настанку града. Ето, директну као борац Војске Републике Српске, изашао сам из војске као ратни војни инвалид 70% у најбољим годинама. Затим, помагао сам око смјештаја избјеглица које су избјегле из других насеља Сарајевског поља, а и данас радом на очувању културне баштине, знајући да се Срби селе и да се то насљеђе највише губи у тим ратним и поратним временима. Онда сам се одмах 1995. године пријавио гдје је био градоначелник, себе и своју збирку коју сам успио да сачувам кући, док

је мирисало још све на барут, ја сам скупљао разне ствари везане за културу сарајевских Срба. Одмах сам јавио да постојим ја и да постоји та грађа, касније сам то уобличио у једну писану форму 2005. или 2006. године, скренувши пажњу на очување културног идентитета кроз ту збирку градског и сеоског становништва. (м. 65 година, Источна Илиџа)

Многи интервјуисани саговорници нису могли да издвоје само једну улогу, па су наглашавали неколико различитих улога, односно типова активности у настанку, развоју и обликовању града, обједињујући, на пример, бављење политиком или учешће у рату и послератни хуманитарни рад, или пак обављање свог примарног занимања у оквиру финансијског сектора, предузетништва, просвете, науке, музичке уметности, индустријске производње, градске/општинске администрације, новинарства, трговине, заната и других сфера рада.

Један део казивача сматра да је њихова улога у настанку града то што су „остали живи“, „задржали се“ и што су заправо остали „на своме“ и „себи изградиле нови дом“, то јест наставили да живе на простору Српског Сарајева, и што нису отишли у неки други град у Републици Српској, Србији или иностранству. Такође, често је истицано да је цео српски народ с простора Сарајева и околине, односно Сарајевског поља и Романије, тај који је успео да да највећи допринос настанку Српског Сарајева и Републике Српске. Многи су истицали да та ставка пре више од четврт века готово нигде није била помињана – ни у медијима, ни међу стручњацима, јер то није одговарало истини коју је пласирала једна страна под патронатом међународне заједнице. Поједини су наглашавали да су они који су избегли из делова Српског Сарајева припалих Федерацији Босне и Херцеговине у друге делове Републике Српске и Србију долазили назад из својих нових места пребивања, односно враћали се на Пале, у Лукавицу и Војковиће, односно Источно Ново Сарајево и Источну Илиџу.

Треба добро нагласити, на основу људи који су остали, многи су се вратили из Бијељине, Брчког, Зворника, из источне Босне, Рогатице и Вишеграда, све на основу људи који су у старту остали и почели да граде то Источно Сарајево, а тај повратак је био и овде на Палама и доле у Лукавици и Војковићима, на Младицама. Чак су се из Србије враћали кад су видјели да се кренуло, нико није вјеровао, маса народа кренула, а овдје није било пуно Муслимана да има њихових кућа толико. Доста раје у свом јаду и биједи вуче мртве, многи нису вјеровали да ће заживит тако овде, да ће се тако градит Пале, мислили пролазно планинско мјесто, остаће неко излетиште. (м. 58 година, Пале)

Испитаници који су наглашавали своје учешће у рату у контексту улоге у настанку града мисле да су тиме „одбранили“ простор на којем су живели с породицом („вјековна огњишта“). Како наводи први саговорник, „кад одбраниш дио простора, постоји нека врста заслуге и права да живиш на том простору, да није твоје, ти то не би бранио“. Испитаници су наглашавали да је ратно доба било време велике солидарности и слоге међу члановима породице, родбином, кумовима, пријатељима и комшијама. Други испитаник је нагласио да су он и његови саборци увек били спремни да добровољно дају крв уколико је то било потребно. Готово сви казивачи су се осврнули на то да, осим војне улоге, свој допринос у настанку града виде у његовој промоцији. Источно Сарајево би, у том смислу, требало да буде препознатљиво по култури и стваралаштву у најширем смислу (традиција, музика, ликовна и драмска уметност, архитектура), а не искључиво по ратним догађањима.¹⁴ У вези с тим, неки казивачи истичу сопствену улогу новинара који су

14 Тако један казивач истиче да његова супруга нема ништа мању улогу у настанку града од њега као војника који је тај град бранио, јер је била поштар током ратних догађања у месту Блажу поред Илиће.

покушавали да „свјесно или несвјесно“ обликују наратив у јавном мњењу о постојању „новог града“, другачији од оног који су пласирали „западни медији“. То је укључивало, како каже један испитаник, извештавање о томе „да имамо свој град на граници, да нам је потребан тај град, да имамо локални институционални оквир у којем можемо да остваримо наша права и циљ наше одбрамбене борбе, без обзира што смо морали да напустимо ратом одбрањена подручја, већински српска у грунту и демографски до Дејтона. Јер, сви велики градови гутају своје периферије у свету и ми да нисмо имали тај оквир као институционални пандан Сарајеву, оно би нас прогутало и асимилovalo“. Казивачица и казивач, такође новинари, образложили су на сличан начин улогу своје струке током рата:

Ти као новинар имаш улогу обавјештавања, информисања људи, поготово тада, не знам колико ви младе генерације можете да замислите, гледа се једна телевизија, гледа се кад има струје да је гледате, нема друштвених мрежа и интернета, нема мобилних телефона, чак су једно вријеме били фиксни телефони у прекиду, онда је ту улога новинара изузетно велика. Покушавали смо да разбијемо ту причу о нама коју су пласирали западни медији, сад, да ли смо могли више, да ли смо знали више, не кажу људи ђаба да ми је ова памет и ове године, можда би нешто другачије урадили, али тад смо ми мислили и радили како треба, можда смо требали бит паметнији, можда нисмо требали ићи толико срцем него размислити о неким стварима, бити мало паметнији, уз мало више дипломатије и мудрости. (ж. 56 година, Пале)

Мислим да јесам, радећи као новинар, пратио сам већину политичких скупова на којима се говорило о нужности формирања Града Српско Сарајево. Након мартовског референдума, организованог од стране муслиманских и хрватских политичких

челника, на коме Срби нису учествовали, било је јасно да Хрвати и Муслимани не желе остати у саставу Југославије, што је изазвало страх у српској популацији и Србе просто натјерало да се боре за опстанак на простору БиХ. Једини излаз био је формирати своју војску и борити се за очување свог идентитета и територије на којој су били већински народ. У то смутно ратно вријеме, на почетку ратних догађаја, Радио „Романија“ Соколац, медиј у којем сам радио, био је једино гласило на простору Сарајевско-романијске регије на коме су се могле чути вијести о ономе што се дешава на фронту и иза фронта. Моје колеге и ја смо били на радном задатку на фронту и у позадини. Посебно је то било изражено у првој ратној години. Убрзо на Пале стиже Српска радио-телевизија, Канал „С“, Српска новинска агенција (СРНА), што нам је олакшало посао. Тада смо се удруженим снагама борили против ратне пропаганде која је стизала из Сарајева, био сам дописник помених гласила и то је дио разлога због којих мислим да сам имао одређену улогу у процесу настајања града. (м. 73 године, Соколац)

Неки испитаници истичу допринос музичара и продуцента Славише Гује Слаје, који, према речима једног саговорника, „није само пјесма и музика, већ има тежину по свим питањима“. Нарочито истичу његову улогу у „буђењу и одржавању националне свијести“ кроз песме, односно видео-спотове настале током оснивања Српског Сарајева, за које други саговорник наводи да су се тад „вртјели на Каналу С“. Трећа испитаница наводи да је у једном од тих спотова наступала, док четврти казивач истиче да та музичка дела, као и читав рад, сведоче о томе да је наведена особа „ентузијаста“, „фин профил човјека“ с „озбиљним приступом послу“. Пети испитаник сматра да институције, нажалост, нису препознале Слајин рад, који је „ударио печат“ у контексту стварања Српског Сарајева и његовог музичког и културног живота, што је, према речима шестог саговорника, „било баш нешто

добро у неком тешком времену“. Наслови попут „Мој град“, „Моја застава“, „Отаџбина“, као и друге песме, саговорницима буде сећања на време кад је било пуно ентузијазма и полета и кад је културни живот био знатно „богатији“ него што је то случај данас. Разлоге тако описаног „систематског“ уништавања културе многи виде у појави „демократије“, чији тренутак настанка не везују за прве вишестраначке изборе 1990. године, већ за период након рата, кад је СДС-у, као тада јединој јачој политичкој странци, ослабљен утицај. Један саговорник свој „скромни допринос“ види у томе што је као студент медицине био један од ретких који је могао да превије рањеника или да му помогне на било који начин, због чега се прикључио родбини, комшијама и пријатељима у једној од војних јединица из свог родног места. Исти је случај и с другим казивачем, који је био предавач у једној средњошколској установи, али је своју улогу у настанку града убрзо видео у командовању једном бригадом. Интересантно је и то што један испитаник, који је током рата „обишао сва ратишта у свих шест општина Града Источног Сарајева и шире“, сматра да он и његови саборци не би имали вољу да се боре да су тада знали „шта велика политика мисли, него би самостално напустили ово све“.

Па, сад, каква је моја улога била, првенствено, моја улога је била да сачувам огњиште, да сачувамо куће и своје породице од онога што нам се спремало, односно оно што су припремали муслиманско-хрватска политика и те агресивне паравојне снаге које су они имали. Први задатак био је да сачувамо територију, коју смо морали да одбранимо ради својих породица и ради својих кућа. Народ је узео пушку да то све одбрани, један сам од тих људи и један од људи који су последице својим радом у сфери културе, у сфери музике дали свој допринос, мислим да је доста тога допринијело на афирмацији града, на развијању тог патриотског односа, става и гарде према том граду, према том будућем граду, према

овој територији на коју су се сарајевски Срби населили и очували ту територију. (м. 61 година, Пале)

Ја сам најпрвије током Одбрамбено-отаџбинског рата био борац Војске Републике Српске, био сам борац прве категорије, једно вријеме сам био у саставу резервне милиције, након рањавања сам враћен у редовне јединице ВРС, гдје сам дочекао крај рата. После тога сам се, након бављења приватним послом, имао сам предузеће и радњу, све је то угашено, онда сам се обрео у Српској новинској агенцији СРНА, то је био децембар 1996, али радни однос тече од Божића 1997. У СРНИ сам скоро 29 година и све вријеме сам кроз свој рад као приоритет истицао значај СРНЕ као домаће институције. Ми смо као новинари имали посебан задатак – није било лако сићи одавде са Пала, које су биле тад ратна пријестоница, у Сарајево, у таквим условима ми идемо на састанак српског и бошњачког руководства у Земаљском музеју, што је било овако доста и ризично, кад се заврши састанак, ми идемо на Пале и слушамо различите радио-извјештаје, оно што је причао њихов лидер је девето село у односу на оно што је нама рекао наш лидер, ту уопште није било неких додирних тачака, осим борбе за опстанак властитог народа. Дакле, ми смо као СРНА имали задатак да пратимо наше највише политичке руководиоце, да се сад не подсећамо свих тих референдума, догађаја у Скупштини кад су изашли наши посланици, ми смо имали ту прилику да одавде са Пала крећемо из наше редакције у конвоју, тад је био IFOR, ишли смо у тој колони оклопних возила. (м. 61 година, Пале)

Ако се може рећи да сам активно учествовао од маја 1993, од ратишта које се налазило око федералног Сарајева, на општинама на којима сад почива Град Источно Сарајево, сматрам да сам имао учешћа у

стварању тог града, бранио сам овај простор и сметрам да имам неког удјела у свему томе. (м. 48 година, Пале)

Имао сам ту улогу једино тако што смо бранили то Сарајево и та улога је била моја велика, један сам од ријетких који је био до краја рата, мислим да овде у селу нико није био осим мене до краја рата. И та улога што смо горе помагали тим људима, стане камион, одморе људи, уђу, огрију се, неки пролазе пјешке, неки са стоком, каква моја улога друга море бити, ти си сиротиња, ето, и ја кад се завршио рат немам ништа, не могу ја помагати никоме, јер не могу помоћи ни себи. Радиш код приватника да преживиш, имао двоје мале дјеце. Моја улога је била немјерљива, то су највеће улоге, свјестан сам тога и читаво вријеме сам у тој Борачкој организацији, могао сам постати и предсједник, али нисам јер ми се не свиђају неке ствари у њиховом раду, па смо ми основали наше удружење 'Чета Петар Пандуревић', та чета је у којој је била наша мјесна станица Станица и Баре, да се зна да смо ми Требевић одбранили. А самим тим, гледај како је то узрочно-последична веза, да су осмог јуна, или шестог, кад је био пробој на видиковцу, да тада чета Петар Пандуревић није тамо отишла ко зна шта би било. То је чета која се претходно вратила из Жепе гдје је ослободила и живе и мртве, не би се вратио нико ни жив ни мртав да та чета није тамо отишла, нико други да су то неки људи, то је чета која је ишла по ноћи у три у Жепу и спасила те живе, рањене и мртве доукла овамо. И осмог јуна, кад је пробијен видиковац, нису они мало пробали, ја сам био тада, они су пробали много на два, три мјеста, стигли су дубоко, да та чета није дошла и вратила, то је одлучујући момент рата у Републици Српској, пази, у Републици Српској, то је најважнији датум у рату, само не зна нико да га објасни. Неки се праве људи да не знају,

а неки стварно не знају за осми јун. Да су тада Муслимани освојили Требевић, не би постојале Пале, ништа до Дрине, ниједна општина не би постојала, јер Требевић је доминантна кота, шташ ти у Палама, Сокоцу, кад падне Требевић, јер су они већ у Реновици, из Горажда крећу, ће ћеш ти, они ће кренути од Олова тамо и спојит се са Тузлом и куд ћеш ти до Зворника, немаш ти нигдје, ти то исто знаш. То је најважнији дан у рату, који нико не може да препозна, али цаба, зато је њима криво што ми то истичемо, ми то свуђе говоримо, ми то нисмо стјели говорити док нас нису почели понижават и онда смо рекли 'стани мало, сачекај мало, да ти објасним да смо ми то радили', нас је било око 150 бораца у том моменту, то нису били обични борци, већ они који би за то име Петра Пандуревића сви изгинули, сви без размишљања, зна Славиша, не морам ти ја то причати. (м. 60 година, Пале)

Онолико колико носим по рођењу, рођен сам у Центру у Сарајеву, одрастао сам на Палама, које су дио Српског Сарајева, учесник сам Одбрамбено-отаџбинског рата, како се већ зове, од 1992. године, самим тим био сам дио стварања тог града док сам учествовао у рату до рањавања, а после као обичан грађанин дајеш свој допринос својој локалној заједници, оно што својим знањем, интересовањем и способностима можеш да урадиш. Ево, на примјер, сад смо били с неким пчеларима овде, тако да смо ми, рецимо, 2004. основали то удружење пчелара, а већ 1996. је кренула активност, па се организовало Удружење пчелара Сарајевско-романијске регије, па смо 2004. основали своје удружење на Палама и били смо једно од ријетких удружења, доле у Источном Сарајеву су то урадили прије седам, осам година. На нивоу града, другачија је та структура, постоје регије, имају преставници из регија, то је један мали допринос стварању града данас. (м. 55 година, Пале)

Не, директно неку функцију нисам имао, али индиректно јесам правећи ту своју кућу, изградњом те своје куће, ја сам био учесник изградње тог Источног Сарајева, горе кућу што сам градио на Лукама у Палама. Нисам био у структурама власти никаквим, али деведес' друге сам био војник од првог дана. Тај рат ме је дочекао са дваесет година, да ти не причам која је то снага, младост, лудост, имам осјећај за Српску Републику, српство. Како је рат полако одмицао, све смо више бацани у ћошак, и за то вријеме, а камоли сад. Деведес друга, деведес трећа, сви смо били сложни, у мене комшилук и народ били сложни, сви смо се уфатили за пушку, како је кренуло то после са изградњом свега, те општине, ували се онај, те овај, ратно стање није проглашено, ја дођем, три-четри мјесеца нисам могао доћи овде на Пале из Лукавице од борбених дејстава и других обавеза, а овде по Палама се шетају, то су униформе, то су пиштољи, пуши се, пије се виски, ми доле немамо шта да једемо, погине неко на линији и нема ко да га замјени, да ти не причам да рањеник једва чекаш да оздрави да га поново вратиш на линију. (м. 58 година, Пале)

Професионални политичари и стручњаци, то јест „директни учесници“ („ствараоци“ града), сматрају да је у почетку рата и током првих година настанка Српског Сарајева оно имало кадар какав један град заслужује у контексту стручних људи на „кључним позицијама“, што данас у извесној мери није случај.¹⁵ Саговорници мисле да ондашњи ентузијазам и полет људи спремних да се

15 У савременом периоду се, према речима једног саговорника, „вишестраначки систем извитоперио, па се сматрамо непријатељима ако смо у супротним партијама“. Он даље наводи како никада није посматрао политичке поделе као одлучујући фактор у личним односима, иако су му колеге из странке замерале што седи с људима из „супротног тора на кафи“. Он пак никад не би напустио људе с којима се дружи преко 50 година и с којима је некада „момковао“.

жртвују за идеју није виђен у скоријој српској историји. Тад је сваки функционер, челник или било који човек на политичким и другим позицијама био спреман да буде смењен зарад „вишег циља“. У овом случају, ради се о очувању институција Источног Сарајева и наглашавања ставке да су институције Републике Српске и она сама настали на подручју тог града, што је почело више да се практикује након што је високи представник на почетку прве деценије двадесет првог века сменио велики број кадрова различитог типа. Тад је, сматрају казивачи, започео „политички одгој“ људи свесних сопствене „пролазности“ и усмерених ка очувању и преносу идеје опстанка Источног Сарајева својим политичким наследницима. Казивачима који су стварали град је, поред сопствене улоге, кључна улога других људи, то јест то што је, како један саговорник наводи, „људство одлучило да не жели да живи у граду у којем не може да се оствари као народ“. Један део политичара сматра да су људи из СДС-а, као „народног покрета“ усмереног испочетка на „очување Југославије“ и „обједињавање народа на овом простору“ (Сарајева и околине, додао аутор), одиграли „кључну улогу“ стварања Српског Сарајева и успостављања институционалне структуре града на основу месних, општинских и градских одбора насталих након првих вишестраначких избора у Босни и Херцеговини 1990. године. Рад на стварању града оцењује се, с данашње временске дистанце, као добро координисан и организован захваљујући поменутој страначкој структури и идеолошком јединству. Први саговорник описује то стање на следећи начин: „К’о једна кућа се радило, ипак у то вријеме радили смо добро у суштини“. Други саговорник истиче: „Све је радило, врло тешко, али била нека велика воља које данас нема, све је то био неки инат, борба за опстанак, виде се резултати“.

Други део казивача, „директних учесника“ („стваралаца“ града), види своју улогу и у војном ангажману

на одређеним ратним линијама фронта, сматрајући то „одбраном породице“ и „одбраном свог мјеста и свог краја“, док политички послератни ангажман помињу као више или мање важан у контексту процеса развоја урбаног простора, зависно од тога да ли се још увек баве политиком или не. Осим војне улоге, један испитаник навео је да је, након потписивања Дејтонског споразума, са својим саборцима надгледао постављање „пикета“, видљивих ознака у виду кочића између Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине, чиме је имао улогу у „омеђавању града“. Казивачи такође истичу да је „српска памет“ у време настанка Источног Сарајева успела да се организује око „одбране српства“, јер би у противном сви Срби из Сарајева и околине морали да избегну у Србију, као што је то био случај са Србима из Хрватске. У том смислу, истичу значај „индиректних учесника“, „обичних људи“ који су желели да имају „своје“ институције, али и „директних учесника“, то јест оних који су „стварали“ и „водили“ те институције зарад опстанка људи, говорећи тако о узајамности процеса стварања органа локалне самоуправе на подручју Источног Сарајева и самих грађана.

У почетку формирања Града Српско Сарајево све је функционисало, имало је све своје облике организовања, функционисала Скупштина, тај Извршни одбор, све у тим ратним условима, иако ратно стање није проглашено да би сачували те институције и тај Град, то је непоновљиво што је одрађено генијално у историји српског народа. Имали смо људе који су учествовали, и ја сам учествовао, имао сам прилику да учествујем. (м. 66 година, Источна Илиџа)

Људи, под бројем један, преко 400 доктора Срба је рат затекао у Сарајеву, професори, академска заједница, већина њих је изашла, срећа је била па смо имали тих викендица и хотела по Јахорини и по Палама, неки су се задржали, неки отишли, али кад се успоставила потреба за њиховим присуством, они

су се враћали. Овде смо организовали такође здравствену заштиту, на Сокоцу је била болница Главног штаба Војске Републике Српске, такозвана Војна болница, овде је основана 1992. године, недуго затим универзитет је кренуо, здравствена заштита, ишло је то онда својим током. (м. 67 година, Соколац)

И једно и друго било је кључно за настанак града, рекао бих, тадашња жеља руководства да се задрже сарајевски Срби и жеља људи да остану на овом простору, укључујући и мене гдје сам живио до рата, да изградимо град и да будемо сусједи са овим овде градом, обадва ентитета, територијално на двије стране. И да за неко релативно кратко вријеме обезбиједимо и обезбиједили смо повратак људи, изградњу града са институцијама, пратећим садржајима. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Као младић и данас као одрасли човјек имам такође улогу у стварању града, то је обавеза свих нас који смо остали. Ево, ја сам трећи мандат начелник Источне Илиће, моји претходници су учествовали у свим тим фазама – изградња, формирање, настанак, опстанак Српске Илиће, и сигурно да је та мисија нешто што се преноси са генерације на генерацију, али свакако присуство овде је сасвим довољна улога, а касније и преузимање улога у Републици Српској и Источној Илици да се да одређена врста доприноса, и као дио породице и као индивидуалац. (м. 40 година, Источна Илица)

Један саговорник посебно је нагласио да се његов ангажман у контексту стварања града огледа у томе што је на самом почетку рата одлазио подједнако у српска и бошњачка села на подручју општине Рогатица и помагао свима доносећи им храну, одећу и друге потрепштине. Приликом једне од тих хуманитарних активности је рањен, док је његов сапутник погинуо, налетевши на мину аутомобилом. Никад није желео да истражује ко

је то урадио и због чега, али је казао да је мина свакако била „непријатељска“ и да је у тој „тешкој ситуацији“ каква је рат било најважније „сачувати образ“ и не чинити нигде никакво зло никоме, јер ће након војних сукоба људи „поново живјет заједно, мада су неки људи мислили никад“.

Људи који своју улогу у настанку града нису видели као посебно значајну сврставали су се у „обичне људе“, тако да су тек кроз дубинске разговоре спознавали да су својим радом и различитим видовима активности имали удела у формирању Источног Сарајева. У питању су заправо „индиректни учесници“, то јест други грађани, који су својим радом, животом, учешћем у рату или неком другом активношћу учествовали у процесу постанка и обликовања града. Појединци су настојали да заштите материјалну културу сарајевских Срба који су се након Дејтона селили ка Лукавици, Војковићима, Палама, Сокоцу и даље према Бијељини, Брчком, Србији, Немачкој, Аустрији, Сједињеним Америчким Државама, Канади, Аустралији и другим земљама. Постојала је идеја да се оснује Музеј завичајног комплексног типа, али је градске власти нису институционално и финансијски подржале. Други испитаници су видели своју улогу као новинари, што је детаљније описано на претходним страницама ове монографије. Један казивач, по струци текстилни инжењер, посебно је нагласио своју улогу у настанку града јер је током рата у време оскудице његово знање допринело успешном руковођењу дела „Билимаре“, то јест Фабрике тепиха Соколац (Фатес). То је чак резултовало сарадњом са земљама као што је Саудијска Арабија, тада снажно усмереним на давање политичке подршке бошњачком народу. Испитаник сматра да је то био наставак предратне сарадње са земљама Блиског истока, не желећи да се политички сврста на „одређену страну“ и успевајући да очува производни процес као независан у контексту чувања и обраде сировине те израде завршног производа. Стручна односно техничка лица, иако су била „директни

учесници“, не мисле да су имала велики допринос настанку града, осим што су током наведених процеса имала увид у финансијске конструкције и документацију која се односила на један, по њиховом мишљењу, „важан период српске историје“. Они своју улогу не виде исто као казивачи из редова професионалних политичара и стручњака („стваралаца“ града), јер сматрају да је њихов задатак био најпре да среде „папирологију која се није сређивала“, а затим покажу новоизабраним републичким властима и представницима међународне заједнице да је све „црно на бијело“ у вези с настанком и изградњом града. У тој улози испитаници сматрају да су успели и да је све протекло у најбољем реду.

Казивачи који су током стварања Источног Сарајева били деца, ђаци или студенти, или пак нису били рођени у то доба, углавном су истицали своју улогу у обликовању и развоју града у савременом периоду. Они сматрају да су својим занимањем и ангажманом, а пре свега жељом да остану на простору на којем су им генерацијама уназад живели преци, сасвим сигурно имали улогу у стварању града, будући да је то процес који, по њиховом мишљењу, још траје. Тако први казивач наводи да је „сваки становник, да ли је био дјечак или момак, имао [...] неку улогу у стварању овог града. Он је нама допринео да опстанемо и останемо на овој територији гдје су нам вјековна огњишта.“ Други саговорник је мишљења да ентузијазам какав су имали припадници његове генерације, тад адолесценти у првим годинама настанка Српског Сарајева, јесте „непоновљив“, алудирајући на то да су људи пре три деценије били знатно сложнији него данас и спремнији да једни другима изађу у сусрет. Трећа казивачица је навела да се њен допринос настанку града види у томе што је пре подне ишла у Медицинску школу на предавања пешке, а по подне волонтерски са својом генерацијом обављала праксу у Болници Касиндол (данашњој болници Србија) на подручју општине Српска Илиџа.

Сјећам се да је у том времену све било оскудно, једном смо имали право на оброк у мензи, после су нам и то укинули, били смо гладни, смрзнути, јадни, али та генерација ратна Медицинске школе показала се друштвено корисним људима, сви су угледни грађани овог града, високообразовани, ако нису љекари, онда су нешто друго, породични људи, баш је та генерација изашла супер. (ж. 46 година, Трново)

Испитаници истичу да су им очеви и мајке, деде и бабе, као и други чланови уже и шире породице, имали улогу у настанку града током рата, док су они данас неко ко то сећање покушава да очува и пренесе на своју децу. Поједини такође мисле да су њихови преци „радили и стварали вијековима“, то јест имали онолико удела у стварању града колико су њихову имовину њихови потомци морали да продају након рата како би из Сарајева прешли у Источно Сарајево. Казивачи такође сматрају да је за један град потребно имати образоване кадрове с позитивним људским особинама („честитост и марљивост“), као и усмерење ка очувању „сарајевског духа“ у оквиру источносарајевског идентитета, било да је он паљански, лукавички, трновљански или соколачки. Потребно је развијати даље уметничку сцену, пре свега музичку и драмску, а затим „урбани начин живота“ утемељен на култури и традицији сарајевских Срба који живе у Граду Источном Сарајеву, сматрају саговорници. Они, стога, виде своју улогу у обликовању града кроз радни ангажман у „подучавању дјецe и омладине Источног Сарајева“. Људи су студирањем на Универзитету у Источном Сарајеву, у Србији или у иностранству сматрали да су „расли са градом“ односно да су „мијењали стереотип о граду и народу вани“. Испитаница која је завршила магистарске и докторске студије у Уједињеном Краљевству и Норвешкој наводи да је о Србима из Босне почетком две хиљадитих „и даље“ била присутна представа као „крезубим кољачима“, што је она покушавала да демантује својим радом и ставом да је Источно

Сарајево „српски дио Сарајева настао током рата“. Испитаник који је на постдипломским студијама боравио у Малезији, на питање таксисте одакле долази, одговорио је „Сарајево“. Возач је након тога почео да исказује поштовање према бошњачком народу и да истиче помоћ коју му је пружио народ Малезије током рата 1992–1995. године. Убрзо је уследило саговорничково објашњење да долази из „српског дијела Сарајева“, на шта је таксиста престао да говори с њим о ратним и сличним темама.

Могу да кажем да смо ми расли са градом као генерација, ту сам завршио Средњу економску школу у периоду од 2001. до 2005. године, послџе сам кренуо на Економски факултет на Палама, ту сам студирао у периоду од 2006. до 2011. године, тако да смо се сви ми као млађа генерација развијали са Источним Сарајево. (м. 39 година, Трново)

Као дијете које је, када је почео рат, имало седам година, рат се завршио 1995, десет година сам имао, улога сваког цивила је била таква да они који су бранили Републику Српску су иза себе бранили своју дјецу, мајке, очеве, жене, дакле, цивили, и наша улога у свему томе је била да опстанемо на овим просторима, нарочито оних који су цијело вријеме провели у Српском Сарајеву, ја сам цијело вријеме био у Војковићима и тачно знам каква је разлика провести дјетињство под гранатама, снајперским мецима, под бровингом, под различитим изазовима и опасностима, за разлику од неких других дијелова Републике Српске и Босне и Херцеговине гдје се нормално шетало, и врло често неки људи с којима ја причам кажу да би сви цивили који су провели рат на сарајевском ратишту требали да имају, без обзира на године, статус борца прве категорије. (м. 40 година, Источна Илица)

Многи казивачи су почели да помажу другим људима као деца школског узраста, прикључујући се током

средње школе Црвеном крсту или другим хуманитарним организацијама. Тако је прва казивачица одувек желела да се бави „помажућим пословима“, због чега данас ради као социјална радница и настоји да тиме допринесе обликовању града. У смислу његовог настанка, како истиче, допринела је тиме што је остала да живи у граду са својим родитељима упркос „тешком времену“ током деведесетих година прошлог века. Други саговорник сматра да доприноси развоју града радом у оквиру болнице, као и самом одлуком да остане са својом породицом у Источно Сарајево, што је случај и с трећом саговорницом, која помаже другим људима радећи у неколико домова здравља. Четврти испитаник, који је архитекта, види допринос у настанку града кроз своје занимање. Његова идејна решења видљива су у појединим зградама, трговима и другим објектима, боље осветљеним саобраћајним знаковима и уређеним депонијама оштећених аутомобила. Пета казивачица сматра да је допринела развоју града обављајући новинарске послове на Радио-телевизији Источно Сарајево, „једном од симбола новонасталих града“, наследнику Радија Српско Сарајево, чије је емитовање након рата, како каже саговорница, „опстало захваљујући љубави радника према својој професији, који су током рата радили у Радију Српска Илића и Српском радију Грбавица“. Шеста испитаница сматра да је допринела развоју града наступањем на музичким догађајима у иностранству кад је била дете. Многи казивачи су истакли да су радом у области просвете и културе, односно музичког и драмског стваралаштва, допринели свом граду, будући да су рођени неколико година након његовог настанка или су у том тренутку били деца.

4. Развој града

Поглавље о развоју града чини мноштво прикупљених, категоризованих и анализираних одговора у виду наратива мојих саговорника о томе како се Источно

Сарајево развијало хронолошки у урбанистичком, политичком, економском, културном и сваком другом смислу, почев од његовог настанка па све до данас. У питању је временски распон од почетка последње деценије XX века до средине треће деценије XXI века (1993–2025). Појам развоја схваћен је у најширем могућем смислу, не само на нивоу урбанизма и изградње стамбених и комерцијалних објеката, већ и на нивоу стварања и обликовања једног града и простора важног за идентификацију становништва. Испитаници су, најпре, говорили о томе шта би се десило с данашњим Источним Сарајевом да је којим случајем остало у оквиру Сарајева, како се Источно Сарајево развијало након рата, а како се развија данас и да ли се развило у добром смеру. Казивачи су затим говорили о томе шта мисле да би град још требало да има и, напослетку, како мисле да ће се Источно Сарајево развијати у будућности.

4.1. Развој Источної (Српскої) Сарајева након рата

Испитаници претежно сматрају да би се Источно Сарајево развијало након рата да је којим случајем остало у саставу Сарајева на територијалном и административном, односно формално-правном нивоу. Ту се, пре свега, мисли на „доњи дио града“, то јест на Источно Ново Сарајево и Источну Илићу, општине „наслоњене“ на Сарајево, које с тим градом припадају Сарајевском пољу као мањој географској регији. Саговорници из насеља у оквиру наведених општина, првенствено Лукавице и Добриње, а затим Војковића, Касиндола, Младица и Тилаве, углавном сматрају да би се њихов део Источног Сарајева свакако развијао као део Сарајева, пре свега због географске и територијалне близине („то би био добар град“). У том смислу, поједини испитаници помињу да је на подручју Тилаве била предвиђена изградња стамбених блокова од фасадне цигле, попут оних у насељу Циглане

у Сарајеву, као и прављење акумулационог језера потапањем реке Тилаве у оквиру истоименог места. Један саговорник наводи да је у месту Касиндол уочи рата спроведена канализациона и гасна мрежа, тако да би, према тој логици, развој подразумевао ширење Сарајева дуж Сарајевског поља према осталим приградским насељима. По питању могућег развоја, део испитаника помиње проширење тролејбуске мреже до насеља у оквиру данашње општине Источно Ново Сарајево (Лукавица, Миљевићи и Враца), односно трамвајске пруге до општине Источна Илиџа (Војковићи и Касиндол). Неки сматрају да је требало да тролејбуси и трамваји „праве круг“ тако што би ишли преко наведених насеља назад према данашњим сарајевским насељима Грбавица, односно Добриња, што говори о томе да је било предвиђено да делови данашњег Источног Сарајева буду „спојени“ са Сарајевом у саобраћајном и урбанистичком смислу.

Продужетак линија јавног градског превоза, међутим, не виде сви као меру урбаног развоја, јер мисле да тиме не би били решени комунални и други проблеми који су постојали. Тако један казивач наводи да у Војковићима није била изграђена водоводна и канализациона мрежа све до 1991. године, кад су у тој месној заједници предратне општине Илиџа претходно изабрани одборници СДС-а узели „ствар у своје руке“ и успели да реше наведени проблем, обезбедивши људима водовод и канализацију. Поједини су чак спомињали да су током социјализма урбанистички планови предвиђали да се Сарајево шири у правцу Лукавице. Други део казивача сматра да се то не би десило, јер су се крајеви насељени српским становништвом пре рата развијали у веома малој мери дуж целе околине Сарајева („тадашња политика није подносила Србе и није се улагало у њихова мјеста“, „били би на крају маргинализовани и асимилловани као грађани трећег реда у заједничким институцијама у Југославији“). Један испитаник наводи да се Лукавица и

Војковићи не би уопште „спојили са градом“ као „једна цјелина“. То се нарочито односи на првонаведено насеље, у којем би две касарне Југословенске народне армије – „Слободан Принцип Сељо“ и „Славиша Вајнер Чича“ – остале на свом месту, тако да не би ни било физичког простора за ширење Сарајева. Све би, како наводи први испитаник, „остао рурални дио, ненасељена индустријска зона са халама“. Друга саговорница истиче да би Срби „у оном Сарајеву“ остали „запостављени“ у неразвијеним приградским насељима, у којима не би могли да испољавају етнички идентитет, због чега је и настало Источно Сарајево као „нови град“ у којем је „могуће бити Србин, нема потискивања свог идентитета зарад осталих“. Трећи казивач наводи да је развој Сарајева пре рата био неплански и без пратеће инфраструктуре, а зарад повећавања броја Бошњака који су долазили из области Санџака у Србији и тиме демографски повећавали број сународника у своју корист. Став четвртог саговорника надовезује се на мишљење претходног казивача, те он сматра да Град Источно Сарајево и Република Српска не би постојали у оваквом облику да су Срби остали етничка мањина у Сарајеву и закључује да „сигурно би се мање развијали, то је без даљњег“. Два испитаника сматрају да је простор „доњег“ дела Источног Сарајева место на којем су се развијала првобитна средњовековна насеља (Врхбосна, Илињача, Градац, Катера, Павловац, Бутмир) пре Сарајева као османског града. Испитаници мисле да су „први живот и организација насеља на овом простору“ били у Источном Сарајеву, тако да би, по тој аналогји, Сарајево требало да се зове „сјеверна Врхбосна“.

Када је реч о „горњем дијелу града“, то јест Палама, Сокоцу, Источном Старом Граду и Трнову, казивачи су мишљења да би се њихова насеља развијала независно од Сарајева, пре свега због удаљености и позиције у оквиру друге мање географске регије (Романије), а затим и због тога што су та места током социјализма

функционисала засебно у односу на Сарајево. С друге стране, испитаници наводе да су Пале и Источни Стари Град били у одређеној мери упућени на Сарајево у економском смислу, док су Соколац и Трново имали сопствени привредни развој. Један казивач наводи за Трново да „би било развијеније милион пута, три фабрике рат затекао, а сад нема ништа“, док други казивач за Соколац наводи: „Ми смо прије рата имали седам фабрика, сада нема ничег“. Саговорници, међутим, сматрају да упућеност није значила економску зависност већ, како наводи један од њих, „предност постојања великог града са низом могућности и услуга“. Један део саговорника с Пала и готово сви казивачи из Трнова и са Сокоца навели су да су њихове општине биле развијеније пре рата него што је то случај данас. Они сматрају да су велика и мала индустријска постројења запошљавала велики број људи који су, поред рада у фабрикама, код куће обављали пољопривредне, занатске и друге послове.¹⁶ У том смислу, људи су живели боље док су њихова места формално била у саставу Града Сарајева (Пале и Трново) или ван њега (Соколац), али су егзистирала засебно и издвојено. Данас су такође упућена на Сарајево као град, али и на „центар“ Источног Сарајева, односно „доњи“ део града у административном и економском смислу. Ипак, људи у оквиру наведених општина у „горњем“ делу града сматрају своје место пребивања одвојеним и другачије доживљавају идентитет Источног Сарајева у односу на становнике „доњег“ дела града. О томе ће више речи бити у наредном поглављу ове монографије.

16 Тако нпр. један казивач говори да би Соколац био „јачи од Швајцарске сто посто“ по питању привредног развоја, као и цела Југославија, која је „разбијена“ јер је била „гигант“ и „много важна“, односно да би све њене републике постале колоније, што се данас, како он наводи, „више осјети у Босни него у Србији“. Поред тога, испитаник наводи да је Соколац као општина на висоравни омеђеној планинама важно стратешко место које је распадом Југославије такође требало „ослабити“.

Испитаници из општина Пале и Источни Стари Град такође сматрају да би туризам сигурно био кључ привредног развоја, будући да су се пре рата њихова места профилисала као „планинске оазе“, „ваздушне бање“ и „викенд насеља“. То се посебно истиче у готово свим наративима интервјуисаних Паљана, где један међу њима истиче: „Ми смо имали све, а сад на Палама не ради и оно што је радило“. Чак се наводи да је у селу Мокро у данашњој општини Пале требало да се шири Сарајево у смислу изградње нових стамбених зграда уочи Олимпијаде, мада су оне касније изграђене у сарајевском насељу Добриња. Олимпијада се у наративима испитаника помиње као преломни тренутак након ког су Пале „процвјетале“, што је могао да буде један од фактора развоја Српског Сарајева након рата, али власти за то нису „имале слуха“. Други део саговорника с Пала сматра њихово место „запостављеним“ током социјализма у контексту развоја управо због тога што су велики инфраструктурни пројекти, попут олимпијског села за време одржавања Зимске олимпијаде 1984. године, „мимоишли“ Пале. Олимпијско село је изграђено у насељу Мојмило у Сарајеву, како наводи један казивач, „у долини, умјесто на планини“, то јест месту Врхпрача поред Пала. Поред тога, већина се сложила да би данашња популација целокупног Источног Сарајева напустила свој завичај у случају да није створен овај град, јер се он не би развијао ни у каквом облику да је остао у оквиру Сарајева. Казивачи из Источног Старог Града наводе да су насеља у оквиру те општине (Хреша, Вучија Лука, Биоско) некад била у саставу Старог Града, односно Града Сарајева. Сви становници гравитирали су ка централним деловима те општине (Башчаршија, Вратник и Бистрик), укључујући људе који су живели или данас живе на подручју Источног Старог Града односно Источног Сарајева. То је случај и у савременом периоду, када становници тих насеља истичу да „морају“ да сарађују са Сарајевом, јер су „одмах

поред њега“ како у практичном и свакодневним смислу тако и по питању институционалне сарадње „оба Стара Града“ (Дражета 2025).

Након рата је, према речима појединих саговорника, једна од идеја била да се направи дистрикт Сарајево, попут данашњег Брчко дистрикта, при чему би на тај начин многобројна српска популација била задржана на подручју Сарајева и Српског Сарајева. Данас би у та два града у оквиру једне административне јединице, према речима једног испитаника, „живило више од 150.000 Срба, а сада живи око 60.000, нема народа колико би требало бити“. Други казивач сматра да ниједна полицијска или војна јединица из Града Сарајева под командом Бошњака не би могла да избаци „толики српски народ“, јер би он живео у својим кућама и на својој земљи, „нико ништа њима не би могао“. Он закључује да је изградњом Српског то јест Источног Сарајева, Србима „испало добро, а не би им било нимало лоше да нису напустили град“, мислећи на Сарајево. Трећи саговорник сматра да би дистрикт био добра идеја „на папиру“, али би у пракси све било подређено даљем „заstraшивању“ Срба путем непрекидних привођења, информативних разговора, вербалних/физичких напада и осталих видова горенаведених институционалних и неформалних (комшијских) притисака Бошњака који би условили даље исељавање. Он закључује да је, у том смислу, илустративан пример Ступа, некад већинског хрватског а данас претежно бошњачког насеља на ободу Сарајева. Наиме, у том насељу изграђено је ново насеље Булевар, у које су се населили бројни Бошњаци из различитих делова Босне и Херцеговине, док су се Хрвати истовремено исељавали. То би с временом сигурно задесило српска насеља која би остала у дистрикту Сарајево, сматра саговорник. Четврти казивач навео је пример Срба с Косова и Метохије, чију су имовину постепено током и након социјализма куповали Албанци, поставши етничка већина, што би се десило и Србима у Сарајеву, који би своје куће и станове

с временом продавали Бошњацима из источне Босне и Санџака. Тиме би већински Бошњаци, уз помоћ Хрвата и „западног свијета“, како наводи пети испитаник, успели да „угуше“ Источно Сарајево у оквиру Сарајева тако да оно више не би „окупљало и штитило српско становништво“. Због свега наведеног, шести казивач сматра да је за Источно Сарајево важно да, поред остварених послератних економских, друштвених и других веза са Сарајевом, постоји граница према том граду, то јест „да се зна – ово је моје, а ово је твоје“.

Један део испитаника је навео да је Српско Сарајево као град почело да се развија као „пандан“ Сарајеву након рата у институционалном, политичком, културном и сваком другом смислу, док је економски оквир нешто што данас повезује „два Сарајева“,¹⁷ као што је то био случај и током социјализма, када су све фабрике и радне организације биле део заједничке Основне организације удруженог рада са седиштем у Сарајеву.

Не би сигурно било Источног Сарајева, ми сад правимо град умјесто Града Сарајева који се зове Источно Сарајево, значи да нам је то привредни, институционални, политички, академски и свакакви центар, имамо универзитет, фирме, имамо популацију, имамо људе, грађане, а кад имаш грађане, имаш произвођача и потрошача, више смо ми произвођачи ове руралне општине Рогатица, Хан Пијесак, Соколац, гдје ми данас износимо своје производе у федерално Сарајево, у Сарајево наше, Сарајево је огроман базен за наше привреднике и пољопривреднике, мислим на Источно Сарајево и Сарајево федерално, базен који ће потрошити све што се

17 Казивач, један од „стваралаца“ града, навео је да је на Сокоцу требало да буде изграђена „Вјечна ватра“, попут оне која постоји у Сарајеву, али да због техничких проблема тај пројекат није остварен. Као што сарајевска „Вјечна ватра“ симболизује борбу на­рода за ослобођење у Другом светском рату, тако је и источ­носарајевска требало да означава борбу за слободу током по­следњег рата.

произведе, ми не можемо произвести толико колико они могу потрошити. [...] Добро, ја би волио да јесмо дио Источног Сарајева, јер би вјероватно били јачи, управо сам хтио да кажем, имали би приступ фондовима, развојним агенцијама, јер није то само да ти неко да паре него да те научи како да ти аплицираш за пројекте, доћ ће паре, кадровски би били оспособљенији, али ми смо ту, наслоњени смо на Источно Сарајево, што не значи да нећемо поново бит ту, ми смо имали одличну сарадњу са покојним Ласицом, градоначелником Српског Сарајева, касније смо имали представника Републике, члана Предсједништва БиХ, мислим да треба увијек имати неку јаку институцију, ми смо ни криви ни дужни остали ван града, републичка влада нас је искључила. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Као и у случају настанка града, људи су његов развој готово већински повезивали с периодом који је уследио након што су ратни сукоби на простору Босне и Херцеговине (1992–1995) окончани потписивањем Дејтонског споразума. Саговорници су се сложили око ставке да за време ратних дешавања није постојао развој Српског Сарајева у урбанистичком смислу, осим у домену функционисања локалних, градских и републичких институција, што је детаљније описано у претходном поглављу, односно потпоглављу посвећеном улози казивача и других становника у настанку града. Већина интервјуисаних испитаника одговорила је да се Источно Сарајево развијало убрзано након рата, након чега је уследио период стагнације, а потом и период поновне изградње стамбених, комерцијалних и других објеката. Међутим, предуслов за почетак изградње у било ком смислу била је продаја имовине сарајевских Срба, при чему се ту мисли на становнике насеља и општина који су напустили место пребивалишта „након Дејтона“. У питању су људи из сарајевских и околосарајевских насеља – Грбавице, Илиће, Вогошће, Хацића, Илијаша,

Добриње, Алипашиног поља, Ступа, Војничког поља, Неџарића, Блажуја, Врела Босне, Отеса, Осјека, Раковице, Рајловца, Забрђа, Рељева, Доброшевића.

Једна испитаница навела је да имовину није продала већ „поклонила“ припадницима бошњачког народа, имајући у виду колико је ниску цену добила за нешто што је, према њеним речима, „вриједело пуно више“. Саговорници са сличним искуствима наводе да су живели у много „богатијим“ насељима пре и током рата, тако да су након рата дошли на просторе који су им деловали „запуштено“ и „неуређено“ у комуналном и урбанистичком смислу. Покушавајући да сачувају имања током рата („испод граната купиш сијено, краве пазиш, хоћеш да сачуваш ово што имаш и преживљаваш“) и напуштајући све то након рата, испитаници су доживели велику трауму од које се до данас нису опоравили. Такве ставове бележио сам приликом разговора с испитаницама које су биле у својим домовима током рата, како наводе: у великим кућама с два до три спрата, док данас живе у малим становима, наглашавајући да све оно што су прошле не би могле да издрже други пут. Многи казивачи истицали су управо то што су људи већином продавали своје некретнине по знатно нижој цени кад им је то омогућено у једном тренутку након рата, углавном Бошњацима из источне Босне и Санџака, при чему су с првонаведеном популацијом неки размењивали своје куће. Наведени процес трајао је, према речима појединих саговорника, од 1998. до 2005. године, али до данас није сређена имовинско-правна документација, па се у „матични уред грунт“ иде у Сарајево. Скоро сви казивачи слажу се да је оно што се назива „егзодусом“, односно масовно пресељење становништва, био веома тежак тренутак за све Србе из Српског Сарајева, а највише оне који су, како то илуструје један саговорник, „пребацивали свој завичај“ и све оно што га чини таквим – од куће и дома, преко материјалних добара, до мртвих чланова породице. Тако

је на Сокоцу настало спомен-гробље под називом „Мали Зејтинлинк“, одскора преименовано у „Нови Зејтинлинк“ (Сл. 17). На тој локацији поново су сахрањени борци ексхумирани с различитих гробаља из делова Српског Сарајева, који су „у Дејтону“ припали Сарајеву. О томе су говорила двојица саговорника, први из перспективе „директног учесника“ у стварању града, заслужног за настанак војничког спомен-гробља, а други из перспективе новинара који је пратио наведени процес.

Тад кад је потписан Дејтон, почеле су породице долазити на Пале, од власти тадашњих су тражиле те породице гдје ће извршити пренос посмртних остатака својих најмилијих, чланова породица који су дали своје животе за стварање Републике Српске, неки су два пута преношени и ово им је трећа ексхумација била. Најприје је било да се нађе локација на Палама, на Корану на оном брежуљку, али је процјена била да тамо има приватне земље, да не треба угрозити домаће становништво, тако да су мене позвали и рекли ‘тражи горе на Сокоцу локацију за гробље’. Ја сам дошао ту и нађем нашег тадашњег предсједника општине и нашег свештеника, ја сам био предсједник странке, али сам практично главну ријеч водио, било је урбанистичким планом предвиђено да се успостави ново градско гробље горе на оним Лазама, кад скренеш према Кнежини па десно. И онда сам ја кад смо изашли горе гледао, видим депресиван терен, онда сам онако, гледајући одозго, видио ово поље доле, пита мене свештеник ‘чије је оно’, рек’о ‘општинско’, сиђемо ми доле, одредимо ту локацију и тако је то кренуло. (м. 67 година, Соколац)

Снимак егзодуса сарајевских Срба, то су тако потресне и тужне слике, јер су људи буквално у ручним колицима носили своје ствари, па на камионима, на тракторима, а на некима од њих стоје посмртни остаци са ковчезима њихових најмилијих који су сахрањени на Малом Зејтинлику на Сокоцу,

981 борац је тамо сахрањен, тај приказ је, рећи ћу величанствен, ту исијавају душе наших покојника, наших војника, наших патриота, јунака, можемо их звати модерним косовским јунацима, јер су се борили за слободу и све вријеме та тежња за слободом и самосталношћу српског народа је провејавала кроз изградњу Српског Сарајева. (м. 61 година, Пале)

Један саговорник наводи да је требало да сарајевски Срби остану у Сарајеву и околини након што је високи представник у Босни и Херцеговини после рата донео одлуку да свако може да дође у посед своје имовине и с њом учини шта год мисли да треба. Политичке власти српског народа нису пак сматрале да је то добар потез, већ су се залагале за даљи развој „новог“ града и његову урбанизацију, те, последично, продају имовине.

Када је високи представник рекао да се свако може вратит на своје, онда смо се требали вратит на своје, а не продават, али људи су били уморни од свега, горе-доле, али тај моменат је требало вјешто искористити, сад да ли је ово за јавно причање, вјероватно не. Требало је вјешто радит политички, а ми нисмо имали циља. Требало се враћат постепено, не гро у колонама да падате у очи, него мало по мало, и да враћате своју имовину, неки су продали добро, неки у бесцијење, све зависи како се ко снашао, то је требало искористити, дакле, овде политика одлучује све, а народ је ту једна руља, нажалост, која не зна да ли је пошла, отишла, куд ће, шта ће, стихијски, то је све психологија масе, а Срби кажу по навици Божијој и промисли старој, бољи су своји кршеви голи него цвјетна поља куд се туђин креће. Не кажем да је било лако дочекати туђу власти с којом си ратовао, људи су доживјели свашта, али је требало политички играти без даљњег и сматрам и ратну власт и ову поратну одговорном за све, на крају крајева, они су власт и ту одговорност носе, од народа то не можете тражити, то је само да свалиш на њега, онај

Титов метод који смо ми усвојили који и дан-данас живи у нама, све институције у данашњој Босни, Хрватској и Србији живе по том принципу. (м. 65 година, Источна Илиџа)

Многи испитаници навели су да се ниједно од насеља и општина садашњег Источног Сарајева не би развијало у демографском, урбанистичком и институционалном смислу да се на том простору нису населили људи који су дошли и избегли из својих дотадашњих места живљења. Пример Пала као предратне приградске општине која је доживела висок степен урбанизације и долазак стручних кадрова из области просвете и медицине говори о томе да је локална самоуправа од око 11.000 људи (насеље око 7.000) у једном тренутку имала између 25.000 и 30.000 становника. Сличан број становника, како наводе поједини казивачи, живео је на Сокоцу (општина око 14.000, насеље око 6.000), али је одлазак људи којима је то била „успутна станица“ и демографски пад условили су да то место данас броји између 8.000 и 9.000 становника. Соколац се због тога није развио као Пале и друге општине.¹⁸ Лукавица и Војковићи су пре имали по 1.500 становника, а након рата око 20.000, док данас поједини испитаници тврде да на простору та два насеља, то јест у општинама Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, живи између 30.000 и 35.000 људи. У том смислу, поједини казивачи наводе да је Српско Сарајево имало између 120 и 130 хиљада становника након рата и да је оно изграђено захваљујући Србима из околине Сарајева који су били у повољном економском положају у односу на остатак њихових сународника из Републике Српске како због рада у оквиру индустријских капацитета тако и обављања допунских пољопривредних или других привредних

18 Једна испитаница наводи да се на Сокоцу током и након рата рађало између 200 и 300 беба годишње, тако да би Соколац, захваљујући том расту и приливу становништва након рата, требало да има око 25.000 становника. То пак није случај, јер је породилиште затворено, а преко 7.000 људи је напустило то место.

активности као што су трговина, услуге и занати. Поред тога, изградњи Српског Сарајева помогли су и Срби из Сарајева, које су чинили различити грађани, „софистициране, јаке породице“, „господствени људи“, са својим „специфичним“ и „урбаним“ начином живота, заснованом на праћењу културних и друштвених садржаја, економској снази и образовању.

Ми смо направили град највише захваљујући што смо продали своју имовину доле испод свих могућих цијена. [...] Након рата је нас дошло из Сарајева, од тих 200.000 становника на почетку рата, добар дио је отишао, у овим српским квартовима што су долазили људи из средње Босне и нас је било између 120 и 140 хиљада, кад је потписан Дејтон, нас се преко 90% иселило, негдје отприлике око 100.000 нас је дошло овде и затекли смо Соколац, Пале, Војковиће, требало је да нас буде 120.000 овде, али веома се лоше кренуло са развојем, био је застој, ништа се није десило, имам другова који су читав рат били овде, који су после рата отишли у Торонто, овде је сад нас од Сокоца до Рогоја што прекрива то Источно Сарајево негдје око 70.000, рачунај да је од тих 70 око 20 хиљада домаћих, твој пунац се није пресељавао, сигурно је пола нас отишло, јер је те три-четири године била стагнација, отишло је сигурно 50.000, а кад је кренуо развој, неки су се из Рудог, Чајничка, из ових мјеста што су отишли почели враћати, једино се не враћају из Требиња и Бијељине, јер је после 2000. године почео тај замајац изградње зграда. Ми кад смо дошли овде, нама је од Сарајева остало 15 станова, ми смо живјели по касарнама, шаторима, војним спаваоницама, све је то био војни полигон. Онда су људи прихватили програм насељавања ове долине који је направљен, а неким људима је због тога високи представник забранио да се баве политиком, јер је један председник послеријатне општине подијелио земљиште људима да зидају куће на Источној Илици, а други човек је, гдје ми сад сједимо

овде, пустио да се праве зграде иако војна имовина није ријешена коме припада, да ли Федерацији, да ли Републици Српској, да ли Босни и Херцеговини, он је рекао 'кад могу Американци себи правит амбасаду у војној касарни, можемо и ми.' Они су то политички платили, жртвовали су се, од та њихова потеза су почеле овде да се праве зграде и куће. Нас у овој долини има 30 до 35 хиљада, већина су дошли, преко 90%, успели смо да се снађемо у овој долини, направили, реновирали двије сеоске школе, направили двије основне школе, дворане, четири-пет цркава, само имамо проблем што индустрију нико неће да прави, јер смо ми и преселили добар дио кад смо то потписали, ми смо пренијели то, ми смо прво своје погинуле саборце преселили, онда смо изнијели фабрике, ту су се десиле разне манипулације и криминал, ове које су остале, то су послјије ови нови политичари приватизовали и распродали, тако да ми сад немамо ништа. [...] Источно Сарајево које смо ми оставили је било богатије економски и индустријски него цијела Република Српска, то би била локомотива њеног развоја, развоја Српске, да су ти дијелови остали под нашом влашћу. Мање нас је данас, а осјећамо се да смо пуно заслужни за стварање Републике Српске, ми смо одрасли у средини гдје је нормално било отићи у позориште или зоо врт, правимо проблеме, условно речено, Бања Луци и Бијељини, имали смо Орао, фабрику Кока-коле, насеље Енергоинвест и производњу аута, жељезару, фабрику кућа, фабрику аутомобила, муниције, Ремонтни завод у Хаџићима, велика индустрија, Орао је сада у Бијељини и Бања Луци, она фабрика у Бијељини вуче читаву индустрију, ФАМОС, Енергоинвест, једна од највећих фирми у Југославији, имао си двије трамвајске станице поред којих је све Енергоинвест. Фабрика специјалних возила, оклопни транспортери, ТАС Вогошћа, голфови се производили. Неком одлуком све је то избрисано, неко је то дао ноншалантно, ова долина је имала 2.700

погинулих војника, које је неко једним потписом поништио, од 23.000 које је погинуло у Републици Српској. Имамо процентуално највише погинулих, причамо само о војницима, не говорим за војнике са Пала, него ово што је Милошевић дао. (м. 61 година, Источна Илиџа)

Остала је у почетку идеја политичког руководства да се сви сарајевски Срби задрже на Палама. Према Лукавици је била велика резерва, јер је ово било преблизу граду то јест Сарајеву, плашили су се те неке, ајд' да кажем, блиске везе, то је била нека просторна дистанца према Сарајеву на Палама. Послије су долазили академици, грађевински експерти, који су разрађивали ту тезу развоја града. Из разговора са колегама који су били на том стручном састанку, знам да су инжињери сугерисали брзу градњу путем неке опште, да ће свака општина у Србији направити једну зграду на Палама, 180 општина 180 зграда на Палама. Међутим, суштинско питање је било питање комуналија, инфраструктуре, нема воде, шта са канализацијом, шта са гријањем, није струја била спорна него вода, огријев, социјална питања, шта са толиким бројем људи а немамо привреду, људи треба да живе. Између редова је касније пласирана идеја о растреситом размјештају становништва Града Српско Сарајево, јер су становници ишли углавном у овај дио, источни дио илиџанске општине, ми смо га звали источни дио јер је тамо био западни, аеродром је дијелио општину Илиџа на та два дијела. Потом, људи су ишли према Вишеграду, Бијељини, становници Вогошће, фабрика Орао је отишла за Бијељину, из Хацића је отишао Техничко-ремонтни завод за Братунац са људима, остали су се размишљали како је ко имао породичне везе, не треба занемарити да је и прије, посматрајући демографски и етнолошки, да су становници Сарајева православни били углавном становници који су дошли из источне Босне, Херцеговине, они су била друга, трећа

генерација који су овдје живјели. Кад се десило то што се десило, они су се вратили на ђедовске коријене, вратили су се на стара огњишта или су тражили нека ријешења у међупростору. На тај начин је и настало ово Српско Сарајево, тако да одговор да ли сам учествовао у његовом стварању – да, на неки начин јесам. (м. 63 године, Источна Илиџа)

Пресељење индустрије из делова Српског Сарајева који су припали Сарајеву и Федерацији Босне и Херцеговине у општине и насеља под влашћу Републике Српске посебно је емотивна тема за моје саговорнике. Пример Трнова, које је пре рата имало, према речима испитаника, неколико индустријских (дрвно-прерађивачких и ткачких) погона „девастираних захваљујући послератној приватизацији“, сличан је примеру Сокоца, где су исте врсте фабрика чиниле, према речима казивача, „окосницу привреде“, попут горенаведених у Трнову. Ништа другачије није било на Палама и у Источном Новом Сарајеву, где су се налазили погони металске индустрије (ФАМОС), приватизовани у периоду после рата. Док саговорници „индиректни учесници“ („обични људи“) криве тадашње власти за овакав сплет догађаја („гомила жељеза коју су касније распродавали будзашто“), казивачи „директни учесници“ у стварању и обликовању града сматрају да су промена власти и, самим тим, промена „курса“ према „источном дијелу“ Републике Српске и пребацивање институција у Бања Луку, учинили да људи у Српском Сарајеву „остану без привреде“. Један испитаник наводи техничке потешкоће око пресељења фабрика, односно и то да поједине машине, пресе и уређаји нису могли да се пренесу на другу локацију и наставе с радом. Осим ФАМОС-а, довољно је поменути друге фабрике, као што су Енергоинвест, Ремонт, Кока-кола, ТАС, Претис, Унис, Орао, Ласта, Будућност, од којих су многе данас у стечају или су затворене. С друге стране, један мањи број тих погона је успешно „пресељен“. Реч је о процесу који се

дешавао непосредно након потписивања Дејтонског споразума, када су тадашње власти Републике Српске одлучиле да пребаце читаве индустријске погоне из градских општина припалих Сарајеву у преостале градске општине Српског Сарајева или нека друга места у која су се људи насељавали. Тако је Техничко-ремонтни завод Хаџићи пребачен у Братунац и данас функционише под називом Технички ремонт Братунац, Ваздухопловни завод Орао је из Рајловца пребачен у Бијељину, као што су Енергоинвест са Ступа и Илиће те ФАМОС из Храснице пребачени (оба погона) у Лукавицу. Наведена предузећа су, како наводе испитаници, „дислоцирана“, „ревитализована“, „поново покренута“, али „нису заживјела“ како су то очекивали првенствено радници, а затим и остали грађани, углавном ослоњени на индустрију као основну привредну делатност у периоду пре, током и након рата.

Максимално добро колико се могло у том тренутку, тек ће се видит кад све ово пропадне колико је било добре воље. Ево, навешћу ти пар примјера. ФАМОС је био на граници на првој линији, ти људи након разарања, крађе, али то су крађе резервних дијелова ситно, крадучкање, људи су одврнули сваки шараф на тој фабрици, натоварили на камионе, пребацили, поставили, заврнули, то је почело да ради, МО-ФАС код језера тамо, Кока-колу из Хаџића, Орао из Рајловца, Ремонт, Енергоинвест, ниједан телефон није фалио послје рата, да не причам о струговима, ФАМОС на Палама, без обзира каква је била власт, корумпирана или не, омјер је смијешан у односу на данас. Људи нису имали ништа, имали су само вољу и једни друге и хајмо, а што то није заживило – то ће вријеме показати. (м. 46 година, Источна Илиџа)

Дуго времена се о томе није знало, ја памтим период након потписивања Дејтона кад су људи из Србије, дио неких грађевинских фирми, извлачили фабрике попут ФАМОС-а, Ласте, неки од тих људи су са мојим

оцем долазили код нас кући и тамо су кроз разговор са нама знали шта је жртва коју су сарајевски Срби поднијели за стварање Републике Српске, да се овде појављује и израста нови град, али нажалост путем медија и средстава јавног информисања о томе се није пуно знало. (м. 40 година, Источна Илиџа)

У својим наративима у вези с развојем Источног Сарајева након рата моји казивачи наводили су првенствено продају некретнина сарајевских Срба и пресељење индустрије уз коју су били везани, иако је решавање њихових имовинских питања започето неколико година након рата. У том смислу, важност истицања продаје нечег „свог“, било да је реч о кући, стану или њиви, а зарад изградње „новог града“, упућује на даљу причу о развоју Српског Сарајева у првим годинама након Дејтона. Наиме, испитаници сматрају да без почетног капитала насталог након продаје некретнина у Сарајеву и Сарајевском пољу не би било индивидуалне и колективне стамбене изградње у Источном Сарајеву.

Знате како, 200.000 сарајевских Срба, многи су тад продали имовину, само да су прошли кроз овај дио, оставили би нешто новца, а захваљујући тим људима је ово све и изграђено, власт је имала разумијевања и планирала је шта и како, без средстава то не би ни могло бит грађено, све ове зграде су изграђене новцем тих људи који су продали своју имовину. (м. 61 година, Источно Ново Сарајево)

У том смислу, један од „директних учесника“ у стварању града наводи да је постојала снажна „воља“ да се направи Српско Сарајево, а кад није било могуће „одржати га под тим именом“, донесена је одлука да се град преименује у Источно Сарајево. Људи су, уз помоћ институција, али понајвише „из ината“ и „љубави“ према свом завичају, одлучили да направе „себи град“. Људи који су учествовали у процесу стварања и развоја града навели су, међутим, да су постојали конкретни пројекти према

којима су вршени премештај индустрије (Пројекат 1) те индивидуална (Пројекат 2) и колективна стамбена изградња (Пројекат 3). Наведене пројекте подржала је не само Влада Републике Српске, већ и тадашње политичко руководство Савезне Републике Југославије, највише у финансијском смислу. У те сврхе, основан је Одбор за изградњу Града Српско Сарајево, институционално тело за координацију набавке грађевинских материјала из различитих фабрика у Србији и њихов транспорт у Републику Српску. Задатак Одбора био је такође обезбеђивање адекватног земљишта, правне, техничке и целокупне документације за изградњу, као и надгледање тог процеса. Људи су на одређеном земљишту имали могућност да изграде себи кућу тако што би за набавку материјала добијали кредит с грејс периодом од седам година и роком отплате од 15 година. Поред Одбора, испитаници наводе да су основане још две институције, задужене за „помоћ“ Одбору – Дирекција за изградњу Града Српско Сарајево и Дирекција робних резерви Српско Сарајево, док је Комерцијална банка из Београда давала, како истиче један испитаник, „финансијску потпору људима кроз повољне кредите“. Један део казивача бавио се, како истичу, „логистиком и организацијом“, односно спровођењем пројеката 1, 2 и 3 у дело, а други део казивача финансијским аспектом развоја града.

Кад је кренуло Повјереништво, кад је кренуо Управни одбор за изградњу града, сјећам се кад су нам макету града изнијели, ми смо мислили да је то ван реалности, нема од овога ништа, него ајмо ми сви куд који да се сналазимо. И остали смо на окупу, и онда је ипак кренула та изградња, кренуло је то, ишло је, и видимо сигурно данас докле смо ту дошли, да смо постали фактор негдје са 70 до 80 хиљада становника, сада Град Српско Сарајево броји ових шест општина које има. Много више се остварило од те макете. [...] Онда смо направили конзорциј за изградњу Српског Сарајева и Одбор за изградњу

Града Српско Сарајево, све се то послије Дејтона у децембру мјесецу 1995. већ разрађује да се гради Српско Сарајево, мало ко у то вјерује. Све структуре су биле у том одбору, нас су стрпали из оног Повјереништва у тај одбор, и формиран је тај конзорциј за изградњу Српског Сарајева, и у њему су биле највеће компаније из Србије: Тоza Марковић из Кикинде, Кањижа, цементаре, јаке фирме извозне, поред наших фирми, а све је пратила Комерцијална банка из Београда да се финансира, и послије су они обећали неке кредите које ће касније отписати. Тако да је то кренуло и ми смо овде направили распоред како да иде, пројекат је направљен, програм обнове изградње Српског Сарајева, био је Пројекат 1 ревитализација привредних субјеката и подизање привредних субјеката, Пројекат 2 је био индивидуална стамбена изградња, послије тога је успостављен Пројекат 3, колективна стамбена изградња. У првом налету смо ишли на 7.000 стамбених јединица да се распореди по овим општинама, Пале да имају највећи број, 4.500, Соколац 500, ови доле око 1.000, и по 500 Трново и Стари Град, али сигурно је 7.000 укупна цифра, ту сам дубоко ја уведен почетком 1996. године. [...] Послије Повјереништва је формиран тај Одбор за изградњу Српског Сарајева, како се све то дешавало у моје то вријеме, иде та градња, креће, онда се формирају институције Града, Дирекција робних резерви Српско Сарајево, Дирекција за изградњу Града Српско Сарајево, и остале, од ватрогасних бригада и тако даље, Управни одбор за изградњу Града Српског Сарајева, и ја сам био у том управном одбору за изградњу Града, сад ови млате причу и причају ко је све био, ја ћу то све да објелоданим. Онда су ту кренули, што се тиче изградње, истакнути појединци, привредници и њихове фирме да учествују у свему томе, ја сам свим потписивао одлуке о именованима у директоре фирми, више од пола њих више није живо, гријех је то што их се нико не сјећа. (м. 67 година, Соколац)

Уз подршку тадашњег руководства Републике Српске, из разлога што је губитком неких територија у Сарајеву, на примјер Рајловца, Вогошће, Илице, Грбавице, тај простор који је остао под контролом Републике Српске није био урбанизован, слабо урбанизован, и највећи дио се односио на простор који нам је остао, гдје ми сада водимо разговор, то је Лукавица, мали дио Добриње, сужен, то су били војни полигони, једна ливада огромна на којој је живјело неколико хиљада људи. У Лукавици је прије рата по Попису било 1.500 људи, 1.600 највише, у Војковићима слично, Пале су имале више јер је огроман број избјеглица отишао на Пале, то је било прибежиште у једном тренутку, не стални боравак, то је важно напоменути. [...] Ми смо били присиљени да градимо нешто што је у том тренутку крајем деведесет пете године било немогуће. Када сам био члан комисије, био сам предсједник Извршног одбора у Новом Сарајеву у српском дијелу, онда ме је негдје с прољећа руководство Републике Српске позвало на Пале. [...] Онда ме је позвало руководство Републике Српске у априлу деведесет шесте године и рекли су ми: 'ти ћеш бити градоначелник, бићеш ти', ја сам практично декретом постављен. Било је речено, бирај сараднике, дошао сам кући, породици саопштио, општина је била на ледини, ту гдје је сада општина. [...] Послије ће се организовати избори, ја ћу побједити и тада и наставио сам, од 1. маја 1996. до краја 1998. године, двије и по године. Породица је била у шоку да сам ја то прихватио. Онда, екипа на челу са руководством Републике Српске, идемо у Београд, гдје су нам од 1996. три-четири пута обећавали подршку за изградњу Српског Сарајева, они тамо и ми овде смо ријешавали на двије стране све, онда смо окупили опекарску индустрију, грађевинску индустрију, од Сартида Смедерево до Тозе Марковића, цементара, свих могућих циглара у Србији, тако је почело да се гради Српско Сарајево,

од најлона, шатора, од једног ненасељеног простора данас смо направили град и то је најмодернији град на простору Босне и Херцеговине, који је изашао на близу 100.000 становника с Палама, Сокоцом, биће опет попис, па ћемо видјети за годину-двије. Модеран град, на ливади је настао. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Упозната је била Србија са свим тим нашим активностима, политичке структуре у Србији, знаш и ти, радиш то, бавиш се тиме, професија ти је везана за то, као ови наши представници што су били горе, посланици, на челу с предсједником, предсједником Скупштине, првим градоначелником Српског Сарајева. Они су имали с политичким странкама из Србије сарадњу, обавјештавање, стални контакт. Касније су се неки ти људи окренули другим политикама, било је сарадње и с Црном Гором, политика се мијењала. Нама је Србија увела санкције 1993, страшно, до дана данашњег трају та трвења мање или више, али постоји једна огромна већина народа у Србији која то схвата и прихвата. Послије Дејтона, половином децембра 1995, ишли смо по неку хуманитарну помоћ, материјално-техничка средства, послије санкција које нам је увела Србија. Тадашњи предсједник општине заказао је састанак и ја сам ишао с њим као предсједник кризног штаба, јер су људи требали да се исељавају. Били смо на једном договору у Новом Саду, имали смо те фирме сараднице које су нам изашле у сусрет, доста је тада нама Србија помогла без обзира на све, камиони за пресељавање фирми, предузећа, народа, то је један хаос био, то није био мир, то је био немир, хаос нам направљен Дејтонским споразумом, Милошевић је дао Сарајево њима у Дејтону иако смо га ми у рату одбранили. Нисам ја хтио ништа да говорим на том састанку, гутао сам кнедле, послије сам хтио да овде нашем руководству рефериремо све, имао сам

возача, али шта ће ме он возит, ја возио. Кад се то све завршило, настао је хаос око исељавања, то је за нас био већи рат него рат, преносили се погинули, зима, лед ударио, све што смо добили од помоћи од Србије, радних организација, камионе, све смо ангажовали, све што смо имали од трактора, коњских и запрежних кола, исељавали смо тај народ и тад је дошло до расељавања, добар дио се задржао овде, ал' доста нашег народа је отишло, Брчко, Вишеград, Зворник, преселио се народ, 150.000 Срба је тад изашло из Сарајева. То смо некако преживјели, али је катастрофа била. [...] Кад су се људи раселили и кад је све завршено, ко је остао овде, остао, прво је одобрен кредит од стране Србије за изградњу Града, направљени су програми, Програм 1 за фирме, Програм 2 за стамбену изградњу, то што су ти рекли исто прије мене. Ми смо овдје поново организовали општину, исто све функционисали, странка и општина, то је све било ко једно, додјеливали смо земљиште, плацеве, Младичко поље, Павловац, за избјегла и расељена лица. Онда је кренуо тај Програм с материјалом, био сам присутан кад је потписан уговор о додјели кредита од стране Србије, био је грејс период од седам година. Стихијски и плански је ишло, било је свега у тој дистрибуцији грађевинског материјала, ми смо додијелили земљу на Источној Илици, маса људи је добила тај материјал, коме год да је могао, помогао је, кренуло је то, неко прије неко касније, али углавном ишло је. Људи који су добили плацеве и земљиште од општине по захтјевима њиховим добивали смо од Града као општина грађевинске материјале за изградњу. (м. 66 година, Источна Илица)

Не би се никад развио наш дио да је остао у оквиру Сарајева, овај пројекат изградње Српског Сарајева је управо замишљен ради тога, што каже Његош, 'ко на брду ак' и мало стоји, више види но онај под брдом.'

Да се није ово покушало са изградњом Града Српског Сарајева, народ би отишао, вјеруј ми, испразнио би се простор, поготово из доњег дијела града. Пази, рат је био четири године, Муслимани дошли на саме границе, нема војске, нема ништа, ко ће те бранит, то би било диверзија стално, морало се то све објединити, ми смо на Палама били у мало повољнијем положају јер смо били мало удаљени, али би народ постепено цурио. Тако да се сигурно народ с овим пројектом изградње задржао и они који су у почетку отишли и побјегли су се враћали, имали добре услове, знам људе који су били по Београду четири-пет година, на крају кад су дошли овде, преко везе добили материјал, добије плац од 400 квадрата, направи кућу гдје сад живи. Мислим да је у тим тешким временима, кад је читав свијет против тебе, руководство СДС-а донијело изузетно добар пројекат, мана је била што се није могао пратит до краја тај процес, а и није било могуће, али ја нисам видио бољи пројекат. Ево, узми сад ти да купиш стан, то не мере ни да мислиш, а да правиш кућу таман посла, треба ти минимум 120.000 марака, а нек се прерачуна колико је било тадашњих 7.000 марака у данашњим маркама, и то је било 7.000 на седам година, добијеш материјал, уселиш, седам година не плаћаш, имаш грејс период и 15 година отплаћујеш, то нема нигдје. Тих 7.000 би било неких 100.000 евра, али ти добијеш 100.000 и направиш кућу и уселиш у једну просторију и имаш ве-це, имаш седам година да радиш и не плаћаш кредит, и онда 15 година враћаш, то је изузетан пројекат био и то је оно што је задржало народ овде, да није било тога, не би ни биле Пале ово што јесу, сад су Пале ипак нека мала чаршија, а Пале су биле село, ето, Богдане, ја сам са Пала, али биле село, двије улице овако. Пази, ово наше насеље Баре су, без обзира што су километар и по удаљене од Пала, имале 1971. јавну расвјету, биле су три сијалице, овде смо ми играли лопте, то је јавна расвјета, три сијалице горе,

у Палама је само она централна једна горјела сијалица код цркве. [...] Ја сам тад послјије рата у Општини Пале био начелник за финансије, у ствари тад се то звало секретар, а у Град сам ја дошао 2001, за начелника финансија, тако да могу да ти причам о тим финансијским конструкцијама, јер сав тај материјал што је долазио и све те активности које су се радиле, оне су се радиле у смислу изградње онога, ал' се папирологија није сређивала. Тек кад сам ја дошао је финансијска конструкција затворена 2007, да се зна кол'ко је уложено, кол'ко је дошло, кол'ко је потрошено, и зато ти кажем да је око 60–61 милион та изградња коштала. Док је то, рецимо, у политици 'вамо, знам кад смо по скупштинама подносили извјештаје, опозиција напада да је то крађа, људи једноставно нису знали ако је политичка одлука 106 милиона, а извјештај поднет на 61 милион, људи аутоматски мисле сакрили сте 45 милиона. Међутим, није све реализовано, није дошао сав материјал како је било предвиђено, тако да сам упућен у те финансијске трансакције доста добро, било је ту свашта. [...] То је био почетак 1996, јануар-фебруар, тад се већ почело са изградњом Српског Сарајева. Тад послјије рата су почели компјутери, па су, рецимо, Пале урађене на компјутеру како треба да изгледају, то је толико нас задивило, ко је то радио ја не знам, али неко ко је стручан, направили су Пале зими кад је ведро небо, снијег, кад је доле у равници све су зграде поредане, па је 'вако плави један небодер поредан на Шкобаљу, то је толико нас одушевило, значи биће нешто од тога. И тако је било, ми смо то ипак аминовали, предсједник скупштине је рекао може, свима се то свидјело, кренуло се у реализацију и знам да је донесена политичка одлука да ће изградња Града Српско Сарајево коштати 106 милиона марака, то је политичка одлука била, и могу ти рећи да ко је смислио тај пројекат, ја бољег пројекта нисам видио, бар на папиру, тол'ко је то било добро урађено, да ти не

говорим кол'ко је ко требао да учествује, ал' одлука је била на 106 милиона. На крају је она завршена негдје мислим да је таква, кад смо све папире сравнили са 61 милионом цирка, уложено је у тај Град. Јер је тај пројекат предвиђао да људи који су изашли, који су се помакли по Дејтону са свог мјеста, могу да добију пакет грађевинског материјала који је коштао 7.000 марака за пројекат СП, а он је предвиђао да једна породица добије материјал за стан од 90 квадрата, значи кухиња, соба, купатило, оно што је основно, и за 7.000 марака си могао за први потез да се смјестиш, да направиш једну просторију, да се заврши објекат и да се онда смјестиш и да имаш оне основне ствари – собу, купатило и једну собу и са грејс периодом од седам година и роком отплате од 15 година, изузетно добар пројекат. Било је неких других пројеката, даље предвиђао је тај план улагања, изградњу школе, оправку школа, таква је направљена на Палама, била је ту привреда, колико треба да се уложи, 10 милиона, за друштвене дјелатности три милиона. Углавном, све је било подијељено по секторима, опоравак рафинерије, само тај цио пројекат није имао добру контролу временом и онда је дошло до осипања, није се ни могао контролисат јер је било поратно стање, људи су изашли на ледину, није се све могло радити по строгом Пе-еС-у, али на крају је то отишло мало даље јер се није било у могућности да се све прати до краја. (м. 67 година, Пале)

Богами, муњевитом брзином се град развијао послје рата, ми смо имали среће да нам је београдски студио један урадио комплетни цјелокупни регулациони план Пала још у периоду 1994–1996. године, чим смо имали регулациони план, онда није било тешко послје рата и радити на реализацији тих садржаја, тако су почете зграде, овде је једно вријеме била замишљена зграда Владе, то су сад зграде факултета, радио сам најдуже шеталиште у

Републици Српској као начелник у то вријеме. Кад сам дошао у Пале 1965. године, метра асфалта није било, стварно, али и моји претходници и сви који су прије радили, радили су на томе да Пале буду мало развијеније. Е, сад, моја маленкост од 2004. године, постао сам начелник и онда знао сам шта овом мјесту треба, знао сам с ким то могу да урадим, то је некад била моја предност што сам дуго овде, а и био и прије у неким друштвено-политичким активностима. Начелник сам био до 2012. у два мандата, ми смо тада урадили много, а ја сам мало поносан на то, адаптирали Цековића кућа за галерију, Музеј Српске православне цркве, изградили то шеталиште, извршили реконструкцију дворане на Стамболчићу, урадили ову дворану Пеки, урадили дворану у Мокром, освијетлили Јахорину, километре и километре асфалта и улица. (м. 79 година, Пале)

Био сам члан Српске демократске странке као и већина Срба кад је формирана та странка на овим просторима, био сам члан Мјесног одбора, касније сам био начелник општине у послеријатном периоду, а Град је већ био формиран, то је био тренутак велике Свјетске економске кризе, тако да, ето, наставио сам у континуитету изградњу. Тад су кренули регулациони планови и планирање, до тад су грађани се сналазили уз нашу помоћ институција, живјели гдје су могли и гдје им је додијељено, било је ту земљиште бивше Југословенске народне армије, ту су биле двије велике касарне, то су људи користили. И прије 2008. се кренуло са плановима, са одабиром локација, прво се градила ова улица Спасовданска, па Хиландарска, па Дечанска, тако да они људи који су отишли са ових простора нису долазили одређени временски период, послје нису могли да вјерују шта се изградило на овим просторима, ипак је ту један нови град и из дана у дан добија све више на изгледу, овде је једино жеља макар

овог региона и шире да се људи досељавају на ове просторе, близина је града Сарајева, због заједничких институција и посла и тако даље. Регулациони план су радили стручни људи, не знам како се зову, али из Бања Луке је био биро, они су радили. (м. 61 година, Источно Ново Сарајево)

На развој града у првим годинама након рата осврнули су се и казивачи које чине „индиректни учесници“ („обични људи“), истичући ентузијазам и вољу како „директних учесника“ („стваралаца града“) и „домаћина“ тако и народа који се ту насељавао, као и помоћ грађевинских фирми из Србије.

Сад кад погледам ове и оне институције, оне су имале много мање могућности, али су имале много већу вољу, њих су водили обични људи који данас немају ни богатство ни имање, ни возила, ни виле, никакву материјалну корист, а управљали су и одбраном и набавком и логистиком, ти људи су данас на маргини, живе лошије од нас обичних људи зато што су били изложени током рата и једноставно су морали бити склоњени на маргину, неке је срамота да кажу да их знају или поздраве, то је наша српска срамота. Ако поредимо те људе и минималне ресурсе које су имали, урадили су то што су урадили, не само исељење људи, имаш ново насеље Младичко поље, људи су ту добили плацеве, неко је имао визију развоја, неко је можда крао грађевински материјал, али већина није, људи су добили плац који већина није исплатила, још их плаћају на неке ситне рате, добили су плацеве, материјал, дозволе, што је био савршен потез када гледаш из данашње перспективе. Све су то неки кораци које дан-данас неко оспорава, могли смо боље, али ко је то могао боље обавит. (м. 46 година, Источна Илиџа)

Доста је ту људи из Вогошће и из Илијаша, они су кренули, оставили своја огњишта и онда су наставили се углавном у колективне центре у Сокоцу, а

одатле су онда правили своје стамбене јединице. А била је велика погодност, то је помогла Србија, да се сав грађевински материјал може да добије на кредит као кредитни аранжман и то није било скупо, десет година је била отплата, не знам колики је беше био грејс период. Ја сам дигао тај материјал јер сам ја живио у Сарајеву, ал' сам ту из околине Сокоца, овде завршио гимназију и основну школу, факултет у Сарајеву и живио тамо. [...] Био је листинг, комплетан грађевински материјал и шта хоћеш, на који временски период и која је цијена, значи то је углавном све из Србије долазило, тај материјал, и то је апсолутно помогло људима, фактички сав материјал да се укрови објекат. (м. 68 година, Соколац)

Почеци изградње Српског Сарајева одвијали су се у три фазе – прва, друга и трећа. Прва фаза је била колективна изградња да би се што више људи смјестило, дакле, за прихват тих људи, добијале су се одређене повластице, највише у виду грађевинског материјала. Друга фаза је била приватна изградња, индивидуална изградња станова, људи који су продали то нешто своје земље и имали неку уштеђевину и имали неку помоћ из дијаспоре, па су правили себи нове куће. Колико год нам је Србија онемогућила у једном моменту све, да се разумијемо, то је било због међународних притисака, народ тамо је био солидаран и примио је наше људе, али политика је била толико притиснута да није имала осјећај. И тад је одмах по завршетку рата био одређен конзорцијум гдје је одређена количина грађевинског материјала долазила у Источно Сарајево и на основу тога се то градило. [...] То су били повољни кредити, сама инфлација је ту камату и ту рату обарала, тако да је то на крају било повољно, али је сигурно да су људи продавали своју земљу да би узимали те кредитне, Сарајевско поље је било препуно пребогатих Срба, домаћина, они су тај свој радни дух и елан уз продају земљишта и уштеђевину допринијели изградњи ових простора. (м. 61 година, Пале)

Испитаници су, међутим, наглашавали како развој града није ишао онако како су градске власти најављивале, будући да је међу политичарима почео да опада ентузијазам пошто је део људи отишао у Србију и друге земље. Економски услови након рата били су тешки, док међународне политичке околности нису ишле наруку даљем развоју („тешко је то вријеме било“). Људи који су остали чинили су „темељ града“, било да је реч о становницима општина Српског Сарајева које су припале Федерацији Босне и Херцеговине након рата или становницима насеља која су остала у Републици Српској. Захваљујући вољи и жељи тих људи да почну с изградњом града, власти су почеле да додељују плацеве, обезбеђују средстава за изградњу кућа и станова, и усмеравају даљи развој Источног Сарајева.

Ти људи који су изашли из Сарајева су имали петљу да оду и, ето, погледао их је Бог сами, а власти су несвјесно испричали причу да ће бити тај град сами и направили ту макету, јебо матер, ја је гледао, на њој болница изнад Панораме ће је Турист, неки Бели анђео, породилиште, факултети на Каловитим брдима. Те донације су стизале у невјероватним количинама од дијаспоре, од Србије највише, шта ја знам, нису знале наше власти кол'ко пара имају, нешто се усмјерило у изградњу државних објеката, а није било привреде, нису правили одмах куће, зграде, али су правили неки Дом здравља, школицу, институције. [...] Пази, они су имали добру машту и та прича се лијепила за народ, тај народ што је излазио, он полази од себе јер су поштењачине и рачунају да то није превара, а испоставило се да се то некако ипак претворило у добру идеју, спонтано је оно испало, јер је овде на Палама била формирана Скупштина града, имали су робне резерве које су стизале ко зна каквим каналима из Србије, цријеп, цигле, чуда, богови, то се дијелило, пријавиш се ту ко фол некад ћеш платити, неки су платили, неки

никад нису, власти би говориле – ево вама плацеви по Лукама горе, зидајте, градите. Пале су исто биле предратна сарајевска општина, имале су неку урбанизацију прије рата, Соколац и Рогатица нису били дио Сарајева, послије рата су ушли у Српско Сарајево, па су се развијали. Овај дио доњи, ту су се проширили, дио Војковића тамо према Крупцу, Лукавица касарне, могао си да зидаш колико оћеш, каже мој друг ‘направићу потврду да сам прошле године умро и нико ништа неће примјетити’, тако и за зидање и изградњу Српског Сарајева. [...] Настао је град, неким људима је прошло кроз главу да ће се вратити и изградити Српско Сарајево и онда, јебига, миц по миц, у Кикинди горе у Палама основали Дирекцију за изградњу Српског Сарајева, почели да дијеле бесплатни материјал грађевински, плацеве, чуда, богове, прво који су њима блиски, па онда некима који су досадни, траже, њима је речено да ће морати нешто платити. Сви људи који су одлазили су се смијештали тренутно, па су долазили ту, било је тих плацева у недоглед, давале општине Пале, Лукавица, око бензинске пумпе давали у Лукавици, према Касиндолу, то су биле посебне општине, Пале, Соколац, до Рогатице се дјелили плацеви и узимали грађевински материјал, људи су размишљали ‘добићу плац, материјал цаба, изградићу кућу и продати оно доле што имам кад будем могао’, тако је 90% људи урадило и остало богато јер је добило земљу и кућу цаба, ко зна шта још што ми не знамо, они који су били блиски, не улазим у те ствари, сигурно су препродавали материјале, продавали после све то. Ти кад узмеш у рату и послије рата сто ‘иљада марака, могао си за педесет направити шта оћеш и педесет да отвориш још неки бизнис. (м. 60 година, Пале)

У великом броју нису били свјесни ни да постоји ни да ће постојати, већ су све мислили да је то неки покушај у повоју, нешто се покушава, нешто се тај народ и ти људи који су горе боре, али да ће успјет,

неће. Јер се око тога дешавало много тога, Хашки трибунал, свега, деведесет нешто људи за једну ноћ похапшено, одлежало. Нису вид'ли перспективу, јер није било никакве подршке, не само свјетске већ и Милошевић који је пао на руду, он се борио за себе, онда долази Косово на ред, тотални хаос у најгорем периоду за Источно Сарајево, јер смо остали без икакве подршке, а сами што се тиче неких средстава, ништа. (м. 58 година, Пале)

Сликовито описујући да је лично пратио развој града „од првог багера што је спустио кашику до задње сијалице“, један саговорник описује како се све одвијало на самом почетку, када је са својим оцем, тадашњим градоначелником Српског Сарајева, обилазио градилишта по Палама:

Пратио сам са татом изградњу Српског Сарајева у правом смислу те ријечи, пошто, ја сам се увијек зезао, мој отац није канцеларијски политичар, он је теренац. Он би послје посла дошао, одморио, у приватно ауто би ми сјели и онда заједно обилазили градилишта. Прво веће градилиште јесте стамбени комплекс према ФАМОС-у, три зграде једна по једна, то је за расељена лица, очева жеља је била да направи зграду за докторе, 'ми морамо докторе сачувати' увијек је то говорио, ево, данас, у Болници Србија имаш проблем са докторима, један ради на три одјељења, циркус. Тако да сам кренуо са оцем, обилазио градилишта, пропланке према ФАМОС-у гдје је балон сала, у том моменту ми је било 'дај, тата', али сад видим на шта је он мислио. Многи не знају за факултете, да је то била идеја мог оца, то се нигдје не спомиње, ја сам свједок, не би имао образа то слагати. То када смо обилазили било је ограђено арматурним мрежама, баре су ту биле около, темељи вирили, то је требала бити зграда Владе, заједничких органа, сједиште, не онај картон на Корану, органа Републике Српске, као што је Зграда Владе

у Бања Луци, чувар нас је отјерао тада, ми дошли у тренеркама, кажем ја оцу 'што ми долазимо овде', а он мени каже 'е, овде ћемо факултете градити', и он је тако и живио и тако је и радио, једноставно, он је замислио да ће Пале добити спортску дворану, нити је имао дозволу, пројекат, подршку, ништа, наћи ћемо ми средства, Пале морају имати дворану, сада носи назив Пеки, требало би да носи можда пун назив, не само надимак, није он био пјевач, али добро, постоји и у народу ће увијек бити Пеки, на сахрани татиној је један политичар рекао 'Београд има Пионир, Земун Пинки, а ми ћемо имати Пеки'. (м. 42 године, Пале)

Саговорници наводе да је развој требало да буде „организованији“ и да се „могло много боље“ у контексту изградње („реализација није задовољила почетну визију“), останка људи у Источном Сарајеву и обнављања привреде. Односи међу људима почели су, међутим, да се заснивају на материјалној користи уместо на солидарности. Омасовила су се страначка запошљавања и опало је међусобно поверење између људи, који су почели да се деле према имовинском, друштвеном и политичком статусу.

Испитаници наводе да око развоја Источног Сарајева није постојао јасан консензус од самог почетка изградње, али да су власти јединствено поступале како би се постојећи проблеми око земљишта, финансирања и других ствари решавали што ефективније и „у ходу“. Међутим, две концепције локације „новог“ града, односно идеје на ком простору треба „правити град“, постале су опречне једна другој у тренутку када се догађала смена републичких власти почетком 1998. године. Након политичких промена, дошло је и до премештања институција Републике Српске из Српског Сарајева у Бања Луку (Дражета 2019; Armačolas 2007; Žila 2023). Један од саговорника наводи да је тад управо на политичко-институционалној равни Република Српска била располућена, јер Влада у Бања Луци и политичко руководство СДС-а

на Палама нису имали додирних тачака и нису сарађивали, што илуструје ситуацијом у полицији: „Тада у полицији РС постоје двије униформе, једна је од Требиња до Смртића у Модричи и Дервенти, а друга је од Смртића до Новог Града“. Наведене републичке поделе одражавале су се на градском нивоу у вези с концепцијом изградње града. Стога, један део политичког руководства сматрао је да Пале и Соколац треба да чине урбану основу развоја „новог“ града, док је други део заступао идеју према којој Лукавица и Војковићи, односно тадашње општине Српско Ново Сарајево и Српска Илиџа, треба да буду окосница будуће урбанзације.

У оквиру „доњег“ дела града, поједини казивачи наводе да се након 2012. године догодило „пребацавање центра“ из Српске Илиџе (Сл. 24), тачније насеља Добриња IV (Трг Илиџанске бригаде), ка новоизграђеним улицама Спасовданској и Хиландарској у Лукавици то јест Источном Новом Сарајеву (Сл. 27, 28 и 30). Развој Источног Сарајева, како наводе моји испитаници, није чак ни настављен у оквиру „доњег“ дела онако како су то очекивали његови становници, већ само у једној општини, што је повезано с политичким променама на републичком нивоу. Владајуће странке диктирале су развој града тако што су награђивале општине у којима су биле на власти, а кажњавале оне у којима су биле опозиција. У том смислу, рубне општине „горњег“ дела града (Соколац, Трново и Источни Стари Град) нису имале развој какав су заслужиле, сматрају саговорници који ту живе. Саговорници са Сокоца наводе да је њихово место било развијеније од Пала током социјализма у привредном и урбанистичком смислу, док су испитаници из Трнова износили исту тврдњу, али не у односу на неку другу општину већ поредећи период пре и после рата. Испитаници из Источног Старог Града оцењују да су такође након рата као „прва линија одбране“ града „запостављени“ делимично од стране Пала, а готово у

потпуности од стране Источног Новог Сарајева и Источне Илиће, тако да је развој њихове општине такође „изостао“. Без обзира на ове ставове, саговорници из свих општина Источног Сарајева сматрају да су „заједништво“, „међусобно помагање“ и „елан“ међу људима обележили развој града након рата, као и то што је у свим општинама живело више људи него што је то случај данас. Један казивач наводи пример на основу којег закључује да је град био пун људи. Наиме, приликом виђања с познаницима у кафићу, испитаник је морао да устане и махне како би га уочили међу мноштвом других људи, док данас уопште не мора то да ради, јер је локал полупразан. За „одлив људи“ испитаници сматрају да је заслужно „погрешно руковођење“ градских власти, то јест смештање већине градских институција и друштвеног живота у Источно Ново Сарајево, што је довело до пресељења једног дела становника „горњег“ дела града у „доњи“ део.

Био је одличан градић Соколац прије рата, а током и после рата долазе нови становници, могло се даље наставити тако као прије сукоба. Сарајево као Источно Сарајево доле није требало да се тако шири, оно је на незгодном мјесту, шта ћеш тамо, она пољана и оно све, треба да дођеш до тамо, до Сарајева, кад идем у болницу на контролу, идем аутобусом на аутобуску станицу, па таксијем до болнице, па истим системом назад, треба ми 50 марака минимум да дођем до болнице, невјероватно. Немају тамо шансе никакве за развој, ни у чему. (м. 88 година, Соколац)

Неки казивачи се сећају да је период након рата био обележен поделама између западног и источног дела Републике Српске, будући да су политичке снаге и присталице садашњег политичког руководства, уз помоћ међународне заједнице, довели до институционалног пресељења, а самим тим и „обезглављивања“ Српског Сарајева, као града који је, како многи од њих сматрају,

„дао највећу жртву за стварање Републике Српске“.¹⁹ Данас те поделе, према речима саговорника, „и даље важе, и даље се осјете“, што ће бити детаљније образложено у следећем поглављу монографије. Један казивач наводи да је „људски фактор“ утицао на „успоравање“ развоја послератног Српског Сарајева, за који нове власти „нису имале осјећај“. Због тога су убрзо сви већи инфраструктурни пројекти у овом граду обустављени, а средства махом преусмерена ка изградњи других урбаних центара.

Послије тога, кад се власт промијенила 2005–2006, ми смо имали контролу у Граду од МУП-а шест мјесеци, било је ту неких пријава, на крају је то све пало и, колико ја знам, нико никад ништа није одговарао за то. Један дио руководства СДС-а је био под контролом, заправо под притиском странаца, избор те нове владе који је требао да буде 1998. у јануару, то су већ политичке игре, онда када је нова влада изабрана, све главне институције су полако почеле да се извлаче у Бања Луку и тамо је све то отишло. Даље, дошло је и овде до саме градске власти, премијештања институција које су читав рат функционисале на Палама, од телевизије, радија, Матичне библиотеке, због тога што су политичари СДС-а из доњег дијела града сматрали да су заслужни за његов настанак, јесу они јесу одбранили свој дио земље, то није спорно, оно што је било све у току рата на Палама почели су да спуштају полако у Лукавицу доле, то је 1999. почело постепено, једну СРНУ су пребацили у Бијељину, која је била баш на нивоу респектабилне новинске агенције, остала је Градска скупштина до 2013. године овде и углавном Пале данас, у односу на оно што је било послјије

19 Неколико испитаника је навело да Источног Сарајева „не би било да се питала Бања Лука“, тј. да њихов град не би био изграђен без подршке Београда, који је „осјећао грижу савијести према изгубљеном Сарајеву“.

рата, остали су факултети, то морам да кажем, ако је ишта добро урађено за Пале, то су факултети који су остали ту, Кинотека и Електродистрибуција су остале, ето то. Могу ти рећи да је послије рата било велике борбе гдје ће шта ко да узме и онда се створио један ривалитет између горњег и доњег дијела града, они из доњег су ипак имали своје људе који су говорили 'ми доле живимо, дај нешто нама', што је нормално, било је ту много поштених људи које ја цијеним и који су се на крају разочарали у врх политике. Ту је дошло до размимоилажења и онда је СДС почео полако да пада, нема ту шта да ти причам, већина људи је почела помало да добија неке положаје, почело је формирање заједничких органа, ту је била велика трка ко ће ући тамо и тих људи који су аплицирали одмах с почетка, они су добро прошли. (м. 67 година, Пале)

Онда су кренули притисци, кад је у питању изградња града, било је притисака, ми смо то спроводили колико нам је било задужење. Све је то пукло смјеном власти 1998. године у јануару мјесецу, прва одлука коју су донијели било је стављање ван снаге ових свих одлука, поништили су одлуку Народне скупштине да се не наплаћује порез акциза робе која долази за изградњу Српског Сарајева, гушили су то све, то им је услов био од странаца, јер је ово требало да остане празно, јер су Пале за њих биле зло, мјесто из којег је неко зло било, ће смо, по њима, само убијали, клали, а све смо имали, а причали су 'каква Република Српска, то је шумска држава гуслара', срећа нама што смо опстали захваљујући нашим људима, нема више људи таквог штофа. [...] Кад је у питању градња Српског Сарајева, било је онда да се задуже сви ови већи градови и по 100 стамбених јединица сваки да изгради, све је то пореметио овај човјек деведесет осме и баба кад је направила деведесет седме лом. (м. 67 година, Соколац)

Кренуло је то у једном моменту добрим темпом, онда је нажалост дошло до тих 'демократских промена' 1998. године, када је већина нас у Српском Сарајеву означена као ретроградни елемент, националисти, свашта нешто, тад је било популарно да се говори о неком братству и јединству, сарадњи, тим свјежим вјетровима са Балкана, онда је, случајно или намјерно, то не знам, све стопирано, све је стало. Развој не да је стагнирао, у неким моментима сам имала осјећај да је ишао уназад, имали смо Клинички центар и немамо га више, са три болнице, све се то дешава од 1998. Клинички центар су чиниле болница у Касиндолу, Војна болница на Сокоцу и болница са Медицинским факултетом у Фочи. Имали смо одобрена донаторска средства од грчке владе да се гради нова болница на мјесту старе болнице, ту већ 200 година егзистира љечилиште и било је логично да се ту направи нова болница, међутим, та средства су усмјерена на изградњу спортске дворане у Александровцу за потребе Кошаркашког клуба Игокеа. Има ту одлука Владе, није то никакав трач, са његовим, Додиковим потписом је та одлука да људи не морају да иду у Борик него да ту тренирају, а ми смо остали без болнице. Идентичан пројекат је као болница у Нишу, која је направљена по идентичном пројекту. У Српском Сарајеву је било сједиште Телекома, садашњег М:тел-а, пребачено је у Бања Луку, у Српском Сарајеву били су Влада, Пресједништво, председник Републике, Скупштина, све је то пребачено у Бања Луку, али и сва предузећа која су била од значаја за Републику Српску. Ми смо се увијек шалили, све су однијели осим оног што физички нису могли, нису могли однијет Јахорину, али све су учинили да она нама буде недоступна и да сав профит од Јахорине иде у Бања Луку. Овде је само остао на Палама Биро за запошљавање који не ради ништа, институција бесмислена. (ж. 56 година, Пале)

Поред политичких и институционалних подела и не-разумевања између Бања Луке и Српског Сарајева, један „стваралац“ града осврнуо се на, како наводи, „похлепу“ локалних политичара, који због личних и материјалних интереса нису успели да се изборе за свој „нови“ град и тиме му омогуће равномеран развој.

Врло је тешко ишло то са развојем, ишао сам по неку помоћ у Србију, општина Пале постојала вазда и увијек, али мене пошто су људи знали, онда сам ја лобирао за Стари Град и Српско Сарајево. Кад им кажем одакле сам, њима је драго, али кажу ‘па ми нисмо знали гдје је то’. Али ја нападам ове, у оно вријеме кад су Пале и Вашингтон били на истој рачини, што би рекли Хрвати, само се причало о Палама, пошто је била ту свита, ја одем са њима заједно у Србију, нема шта не донесем, а они не донесу ништа. Опоменуо сам тог једног, могло се направити пет небодера да су стјели, али ништа нису урадили, а мене су знали ко гуслара ће сам год отишао. Било ми је пуно што сам био предсједник општине, јер сам и прије тога имао име које нисам изгубио. Наш садашњи предсједник, скидам му капу за неке ствари, али он каже ‘ово није мој рат, није’, све је слагао кад је дошао на власт и сад говори нама да смо ми издајници, само упире прстом у сарајевске Србе. (м. 77 година, Источни Стари Град)

Други саговорник наводи лични ангажман у контексту развоја Источног Сарајева као пример добре праксе, описујући политичке, институционалне и друштвене прилике у Рогатици након рата, у кратком периоду када је ова општина била у саставу града.

Ми смо у рату у Рогатици плаћали и воду и струју, мада је било покушаја ‘немојте то, рат је, не, не, плати то јер то је твоја обавеза’, био сам такав, мало је то професионална деформација јер сам био инспектор у СДК, нико вас не тјера, људи, али немојте

викати нећемо платити, не може то тако, мада се то одлично показало код нас за разлику од других општина, кад смо дошли послје, наша комунална предузећа и електродистрибуција нису имали не-наплаћена потраживања, док су други тражили да им се потпише. Ја сам на једном састанку на Палама везаном за Град Српско Сарајево рекао: ‘господо, ако ви хоћете да себи отпишете два милиона дуга, онда ћете Рогатици морати дат два милиона, моја наплата комуналних такси је 95%, а ваша 13%, па ви сте унапријед пропали’, а морали смо то тако да радимо јер тако се ствара држава, ми морамо нашу државу да уредимо, нашу Републику, наш ентитет, морамо бит одговорни према њој. [...] Рогатица је само годину, годину и по дана била у саставу Града. Имали смо ми користи једним дијелом из угла одређених комуналних дјелатности и комуналних пројеката које је град одрађивао, имали смо доста људи из Сарајева, избјеглице, па смо добијали грађевински материјал који је долазио за помоћ људима да изграде куће своје, давали им плацеве у Рогатици. Тај материјал је долазио из Србије путем робних резерви и Дирекције за изградњу Града Српског Сарајева, касније Источног Сарајева. Пуно је било тог материјала овде и касније је то отишло за изградњу Источног Сарајева и ових рубних општина уз Дрину, ми смо тад, додуше, издвајали за Град 43% нашег буџета, било је то доста високо за наше прилике, али мислим да је свакако била већа корист што смо били везани за Град Источно Сарајево него што су били издаци нашег буџета, то се тако десило да смо ми остали изван Града, али смо и даље били везани политички. Рогатица има лијеп положај, Рогатица је увијек била општина, она је допринијела некој стабилности Републике Српске, ми овде нисмо имали никаквих афера, ни политичких нити криминалних, што је много зависило од наших грађана, од људи који су били на челу институција, да то

није имао неки начелник и предсједник општине да пљачка, сви ми, узимам себе за примјер као првог предсједника општине, па је дошао други, па трећи, сад је дошао четврти, нико од нас нема неку лошу прошлост и гледали смо да Рогатица буде град за примјер. Ја сам био ратни предсједник општине, оснивач странке, предсједник сам био до марта 1995, тада сам отишао за народног посланика 1995. и био све до 1998, када су нас у Народној скупштини распустиле нове републичке власти и када је дошло до цијепања. Послије 1995. сам био директор Развојне банке овде, паралелно сам био посланик и директор, а онда сам 2000. изабран за начелника општине, па поново 2004, све до 2008. године. Пазите, ја сам имао један добар однос овде са ОХР-ом и ЕУФОР-ом, њихова база је смјештена у Рогатици. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Према речима неколико казивача, у периоду од 2000. до 2001. године, руководство Српског Сарајева покушало је да добије одобрење Бања Луке за почетак изградње „доњег“ дела града и у тој намери је добрим делом успело. Влада Републике Српске иницирала је и једним делом финансирала израду просторно-планске документације и урбанистичког плана, док је за другу половину средства обезбедила Скупштина Града Српског Сарајева. Казивач даље наводи да је пројекат урбанистичког плана изградње Српског Сарајева добио награду Савеза архитеката и урбаниста Савезне Републике Југославије као најуспешније урбанистичко решење. Други казивач сматра да је за израду урбанистичког плана „доњег“ дела града био заслужан један студио из Бања Луке, док је урбанистички план „горњег“ дела града израдио студио из Београда. Први испитаник сматра да је на тај начин „спасено“ градско грађевинско земљиште, на којем је постојала могућност да се догоди неконтролисана индивидуална изградња („нису направљени Велики Војковићи“), с обзиром на број људи који се доселио на

просторе тадашњих општина Српско Ново Сарајево и Српска Илиџа. Затим је дошло до израде просторног плана и до почетка изградње „доњег“ дела града. Даље, горњи део града није ни био део овог подухвата, док је доњи део добио сагласност централних власти у тренутку када су два дела Републике Српске била подељена. Већина казивача наводи да се ова поларизација одржала до данас кроз поделу на „источни“ и „западни“ део Републике Српске.

Без обзира на наведене проблеме, првобитно и привремено смештање Срба из Сарајева на подручје Пала, Сокоца, Српског Новог Сарајева, Српске Илиџе и Трнова било је могуће захваљујући људском фактору, првенствено родбинским, пријатељским и кумовским везама које су омогућавале смештај великог броја људи у некретницама изграђеним пре рата, најчешће викендицама, чији се број, према наводу једног испитаника, процењивао на око 3.600.

По Јахорини и Требевићу биле су предратне викендице и куће и ту је могао да се смјести добар дио Срба из Сарајева кад су изашли, и онда кад ту проведе три-четири године, почне да ради и онда је чекао моменат да уђе у посјед имовине у Сарајеву, да је прода или да је размијени, и онда се то кренуло и уз ову подршку грађевинског материјала који смо добили из Србије и овом подјелом локација, онда се кренуло у изградњу града. Јер, било је доста оних који су цијели рат провели у Сарајеву, нарочито старије особе, дјеца су отишла, сада су њихова дјеца станове док су још родитељи били у њима продали, доле су већ станови били изабљени и прода га доле у Сарајеву за 1000 евра, то јест марака и њему остане и за живота и за родитеље, овамо прелази у овај дио, купује. Имовина које су се Срби из Сарајева ослободили, добар дио је пренешен овамо у Српско Сарајево, то је градило град и било добар концепт и кад смо кренули у градњу. (м. 67 година, Соколац)

Саговорници наводе да су основу првобитног колективног смештаја у Лукавици чиниле две касарне Југословенске народне армије – „Слободан Принцип Сељо“ и „Славиша Вајнер Чича“. Тако се данас једна локација назива Павловац, а друга Насеље старосједилаца. Саме зграде касарни су, према речима једног испитаника, „свједок урбаног развоја града, политичког и културног, примиле људе који су избјегли“, због чега је, по његовом мишљењу, ту требало да буде изграђен музеј комплексног (завичајног) типа. На ободу наведених и бивших касарни у оквиру села Младице, конкретно у делу Сарајевског поља који носи назив Младичко поље, почела је изградња кућа и зграда, као што је то био случај с насељем Соко у градској четврти Добриња I (Сл. 24), која се, уз Добрињу IV, почела ширити према локалитетима Вељине, Бијело поље и Папазове њиве (Сл. 9, 23, 26, 27 и 28). Други локалитет назван је према „староседелачкој породици“ чије је земљиште у великој мери искоришћено за урбанизацију („ови Папази имали њиве и сад постали богати“). Насеље Кула (Сл. 25) такође је почело с изградњом и кренуло је да се шири према већ постојећем насељу Војковићи, такође увећаном у периоду након рата. На Палама је на локалитету Пастуана почела изградња будућег насеља Луке (Обилићево, Сл. 16). Локалитети Савића земљиште и Ђурђино поље доживели су урбани преображај, дограђена су насеља Коран, Каловита брда, Кременита брда и Репца, док су на Сокоцу то биле локације будућих насеља Лазе, Соколачке њиве (Сл. 17), Мајдани и Брезјак. На подручју Источног Старог Града, у селу Вучија Лука, требало је да буде изграђено насеље с новим улицама и 150 стамбених јединица, уз све пратеће садржаје, а према плану једног грчког архитектонског студија. Грађевински материјал је био обезбеђен, али никад није стигао, јер је отишао ка другим градским општинама. У Трнову су људи дуж читавог насеља зидали себи куће, као и у селу Мокро, где је, поред различитих заселака, изграђено

насеље Карађорђево. Око поменутих касарани у Лукавици се потом почињу градити нови стамбени блокови, док се земљиште војног полигона додељивало за изградњу путем програма Одбора за изградњу Српског Сарајева. Колективна станоградња убрзо је пак престала, јер су финансијска средства све мање одвајана у те сврхе, тако да је настављена само индивидуална градња породичних кућа. Након рата, тачније 1998. године, наступиле су корените политичке промене које су довеле до већ поменутог измештања институција Републике Српске из Српског Сарајева (Сл. 11), односно Пала, у Бања Луку, што је довело до дубоке политичке кризе и раздвојености Срба у Републици Српској (Дражета 2019; Armakolas 2007; Žila 2023).

Послератни развој „новог“ града био је, према речима казивача, „убрзан“, „силовит“, „снажан“, „муњевит“ „експресан“, а поједини су Источно Сарајево описивали кроз метафору „највећег градилишта у Републици Српској“. Многи наводе да је почетак развоја био „тежак“ јер су људи „ни из чега“ градили своје куће, „поново“, „на голој ледини“, али да је постојала жеља да се сви они „зближе“, „уједине“, „спасу“, јер су „дијелили исту судбину и немаштину“. У том смислу, један испитаник наводи да су градске власти, политичко и привредно руководство Републике Српске након рата препознали потребу да се становници „растурене“ градске општине предатног Града Сарајева, подељене дејтонском линијом разграничења, удруже ради стварања једне градске заједнице, пошто су „остали без Сарајева“. Та заједница се није стварала само путем административног спајања у Град Српско Сарајево, већ и путем организације културних и спортских садржаја, тако да су, осим поновног покретања Фудбалског клуба Славија, започети многи међународни пројекти, попут Ликовне колоније и Културног љета на Палама, односно Фестивала монодраме и малих сцена, као и Лутфеста, међународног фестивала луткарства у Источном Новом Сарајеву. Пошто су, како наводи мој саговорник, општине у „доњем“ делу града

биле територијално умањене и „разбијене“ након Дејтона, општина Пале је остала готово у потпуности целовита након рата, тако да је у том периоду покретала развој Источног Сарајева до промене политичких власти на републичком нивоу.

Фала Богу, тада смо имали велику подршку, нарочито Србије, Грчке, богами и Италије, то су прве послеријатне године, ја сам почео то да радим 1993. у рату, повучен сам на радну обавезу, тако је то било врло тешко, посебно направити универзитет, домове, а нема објеката, нема инфраструктуре, нема ништа, тако да, захваљујући Богу и људима, ми смо то доста урадили, па данас можемо бити поносни у Палама на универзитет, на факултете, на домове. Е, послије рата хтјели смо да покренемо те културне садржаје, било је то добро, амфитеатар, сад девестиран, ал' то је урађено уз помоћ Италијана, формирали смо Ликовну колонију, да на неки начин поред овог великог града Сарајева имамо смисла за организацију и за лијепо, да окупимо ликовне умјетнике и да афирмишемо постојеће, јер је то рат умирио. Имали смо добру колонију која је трајала петнаестак година, престала је с радом јер је радила у најтежим условима, чак су у Београду имали једну изложбу, негдје 1997. у Галерији УЛУС, окупили смо врхунске умјетнике, Милић од Мачве је био. Онда смо окупљали драмске умјетнике кад је направљен амфитеатар, долазили су из Новог Сада, Београда, Бања Луке, Ниша, Паљанско културно љето се покушало направити, свако вече се нешто дешавало, богами, за то вријеме настало је преко 700 умјетничких дјела, слике, скулптуре, графике, које су украшавале просторије студентских домова, факултета, Града, општине, била је прекретница у култури послије рата, а Слаја у то доба је био један од организатора музичких садржаја, што би рекли, то је било баш нешто добро у неком тешком времену. (м. 79 година, Пале)

Један саговорник навео је да период од 1996. до 2012. године представља „вријеме консолидације“ („опстанка“), када су се људи из околине Сарајева и самог Сарајева најпре насељавали „како су знали и умјели“ у оквиру некадашњих касарни, колективних смештаја, код чланова уже и даље породице, кумова и пријатеља, а затим сналазили у вези с добијањем плацева, грађевинског материјала, изградњом домова и, коначно, заснивањем породица и запошљавањем у оквиру неких од локалних, општинских, градских или пак републичких и државних институција. Казивач сматра да се највећи део људи населио трајно у „доњем“ делу града у Источном Новом Сарајеву и Источној Илици, претежно из насеља Грбавица (Ново Сарајево) и Илица. Становници Илијаша делом су отишли у Бијељину, а делом у Сједињене Америчке Државе, Аустралију и Канаду, док су се становници Хаџића преселили у Братунац, а становници Вогошће у Вишеград. Многи су отишли у Београд, Нови Сад, Шабац, Лозницу, Руму и друге градове у Србији. Након 2012. године почиње период планске урбанизације („останка“), чији је саставни део био не само изградња стамбених објеката већ и пројектовање паркова са споменицима (Сл. 29 и 30), уз језеро, за које се мој саговорник, како истиче, „лично залагао“. Један испитаник наводи да су прве куће почеле да се зидају у насељу Младице већ 2000, док су прве зграде направљене још 2006. или 2007. године, иза садашњег ресторана „Ал Парко“ у Источном Новом Сарајеву (Сл. 27). Међутим, „горњи“ део града, пре свега Пале, доживео је урбанизацију у мери у којој су послератне градске власти развиле факултете (Сл. 13, 14, 15 и 16), тако да су различите високошколске институције, према мишљењу великог дела саговорника, диктирале развој града у то доба. Соколац и Трново су имали одређени прилив људи у првим годинама после рата, али, пошто се нису задржали, нису се ни наведене општине развијале у урбанистичком и привредном

смислу (Сл. 17, 18, 21 и 22), сматрају казивачи. Слична су размишљања казивача и по питању развоја општине Источни Стари Град, у којој се задржао један, мањи део људи из Сарајева, али углавном оних који су пореклом из те општине, док је шири инфраструктурни и урбанистички развој изостао (Сл. 19 и 20).

Многи испитаници наводе да је град једно време пратио „потребе људи“ („функционалан град“), јер су, поред стамбених јединица, грађене институције – општине, школе, факултети, болнице, домови здравља, полиција и тако даље. С друге стране, град није успео да развије привредну основу и запосленост људи, будући да пресељена индустрија није обновљена због, како кажу казивачи, корупције локалних политичара, односно лоше приватизације и неисплативости великих фабричких капацитета какви су постојали у социјализму. Многи саговорници управо су истицали горенаведени проблем „опстанка“, који нису обезбедиле институције и власти већ приватни капитал који су појединци улагали како би развијали сопствене бизниси и, самим тим, привреду града, као и сâм град („људи пренијели своја огњишта зарад изградње овог новог града“). Већи део тог капитала потицао је од припадника дијаспоре и њиховог улагања које политичари нису препознали у датом тренутку, тако да се, сходно томе, велики број људи трајно иселио из Источног Сарајева. Други део испитаника сматра да је већи део „почетног капитала“ града потицао управо од сарајевских Срба, који су „уз пуно елана, ентузијазма“ почели да улажу у своје нове домове, радећи „ударнички“ и дајући почетни облик развоја града према свом нахођењу и уз логистичку и институционалну помоћ „домаћег“ становништва, пре свега у општинама Пале и Соколац, а потом и у другим деловима града. Трећи део саговорника сматра да је помоћ Србије била пресудна, не само у грађевинском материјалу, него и у финансијском смислу, што је, након промене политичких власти 1998.

године, почело да јењава, тако да су нове политичке снаге почеле да развијају „доњи“ део града уместо „горњег“.

Неки саговорници навели су да је развој града умногоме зависио од међународне заједнице и од забрана које су „странци“ уводили тадашњем послератном политичком руководству Српског Сарајева и Републике Српске. Многе забране односиле су се на инвестирање у изградњу и развој града, посебно у Пале, као тадашњу централну и најважнију градску општину, због чега је касније почела да буде развијана Лукавица, то јест Источно Ново Сарајево. Без обзира на те околности, представници градских власти имали су јасну визију развоја, тако да су врло често жртвовали сопствену позицију зарад опстанка идеје стварања „новог“ града. У том смислу, град је успео, како наводи један саговорник, „да задржи своје становништво“ и развије се онолико колико је могао у тешким политичким околностима под различитим „притисцима странаца“.

Првих година није, то је било неких каснијих послеријатних година, првих година то није ишло својом ритмиком, неким својим темпом, све је било повезано са политиком и са странцима који су контролисали све ове процесе, зависило је пуно ствари од, како се то популарно сад каже, међународне заједнице, јер су све могуће забране које су постојале на том неком свјетском нивоу, забрана инвестирања у овај крај, у ове људе, у инфраструктуру, а није се радило, с тим што је са том жељом и интенцијом да се све више свијета одавде расели и одсели, то је био један од разлога зашто није се развио град одмах послеријате рата. (м. 61 година, Пале)

Део испитаника сматра да је развој града након рата био „стихијски“, да је „могао бити бољи“, али да је „нужда“ довела до потпуно непланске изградње појединих стамбених насеља. Тако су, на пример, Младице саграђене одмах поред гробља породице Лубура, док су оближње

вештачко језеро и Парк великана направљени тек пошто су представници општинске и градске управе схватили да су у том („доњем“) делу Источног Сарајева потпуно изостале зелена и водена површина. Улице су, према речима неколико казивача, могле да имају по две траке у сваком смеру (Сл. 10, 24 и 28), али су остале врло уске како би се обезбедило што више земљишта за изградњу зграда. С друге стране, испитаници с Пала истичу да је њихов, „горњи“ део града престао да се развија кад је изградња стамбених објеката престала да буде ингеренција Градске скупштине, односно када су зграде почели да зидају локални имућни људи, то јест „приватници“. Тада је „доњи“ део града одређен као погодан за изградњу, без обзира на то што су постојали урбанистички планови о развијању „горњег“ дела.

Развој Источног Сарајева након рата (1997. на 1998. годину) поједини саговорници описују кроз покушај градских власти из Сарајева да повежу два града јавним градским превозом. Наиме, казивачи наводе да је тролејбуска линија из Сарајева требало да улази у тадашње Српско Сарајево у заједничком, „граничном“ насељу Добриња, да би након тога ишла према насељу Враца и Грбавици у Сарајеву. Власти тадашњег Српског Сарајева сматрале су, међутим, како наводи један испитаник, „да су ране биле доста свеже, а и није било воље да се уђе у тако нешто“, што данас не би био случај, јер су од завршетка рата прошле три деценије. Други саговорник наводи да је он као новинар у то време пратио причу око продужетка тролејбуске линије, написавши чланак „Прстен за туђу невесту“, у којем је желео да нагласи како би повезивање било могуће тек након што прође одређено време, а не у тренутку када су људима болни и трауматични догађаји, попут страдања и пресељења, „свјежи у сјећању“. Поред тога, казивач сматра да је такав развој могао само да штети Источном Сарајеву, које је покушавало да пронађе сопствени пут напретка у тренутку када су их „сви оставили на цједилу“. Људи у Источном

Сарајево нису желели брисање границе између ентитета након рата, нарочито након што је међународном арбитражом повучена линија разграничења, како наводи испитаник, „на штету Срба на Добрињи, намјерно кроз њихове станове“.²⁰ Трећа саговорница се не слаже с тим, јер мисли да се „од српства не живи, већ од економије, промета људи, роба и услуга“, сматрајући да је требало да дође до саобраћајног спајања „два Сарајева“ након рата. Двоје испитаника који су живели на подручју Сарајева у Федерацији Босне и Херцеговине сећају се како је у првим послератним годинама развој тадашњег Српског Сарајева био „плански“ и „бољи“ у односу на Сарајево, како због „вишка простора у равници“ тако и због одређених урбанистичких решења „по мјери човјека“. Уз развојни, истицан је и економски аспект доласка становника Сарајева у Источно Сарајево.

Након рата смо ми тамо често ишли у куповину, то је била заправо једна ледина, један дијелић Добриње је остао Републици Српској и ту су биле неке зграде, али већина тога су биле кућице сеоске, то је била једна ледина гдје смо ишли да купујемо месо јефтине, свињетину док није почела да долази у Сарајево, било је много ЦД шопова, то се сјећам, да смо ми млађи ишли да их купујемо. А онда касније, када се отворило неколико кафана, није био риједак

20 Померање међуентитетске линије разграничења 2001. године имало је утицај на однос становника према самој граници (Дражета 2021, 320; 331–332; 352). О њеним политичко-правним и практичним импликацијама детаљно је говорио мој саговорник у оквиру истраживања за ову монографију. Суштина његовог исказа била је у томе да Бошњаци нису желели да међународна заједница поступи на штету Срба у контексту померања границе, јер су се представници оба народа договорили како ће решити имовинско-правне проблеме власника станова у насељу Добриња I и Добриња IV, директно оштећених „цртањем нове линије“, док су „странци“ све време настојали да опструшу договор начелника општине Српска Илиџа и начелника општине Нови Град. Сматрам да би због величине исказа овој проблемаци требало посветити потпуно нови научни рад.

случај да се оде изаћ у Источно Сарајево, али исто тако су људи из Источног Сарајева долазили овде у Сарајево, то је отприлике 2001, 2002, све до 2009. године, ми смо се дружили сви међусобно на регуларној бази, ишли кући у посјету, био је кафић Биг Бен, неко рокерско мјесто је био. Тек касније, од 2009. или 2010. се примијећивало да се почиње са градњом, да се граде зграде, да би 2016. или 2017. почело попримат обресе које данас има и још се више гради. (м. 43 године, Источно Ново Сарајево)

Један део саговорника мисли да „стварање града“ није нимало лак процес и да су Срби на подручју Источног Сарајева у томе успели „кад је било најтеже“, то јест непосредно након рата, али нису успели да одрже урбани простор у демографском и привредном смислу. Стога су данас државне („заједничке“) институције Босне и Херцеговине, смештене углавном у Сарајево, гарант запослења многобројних становника Источног Сарајева. Алудирајући на ту ситуацију, један казивач наводи: „Стварање града и једне државе полази од избора земље и темеља, добро смо залили темељ, имамо тај темељ још увек, али смо сав материјал који је био спреман за ту кућу расули“. Исти саговорник сматра да је Источно Сарајево заправо „гранични град“, односно „караула“, и да као таква дели судбину сличних подручја у свету. Због тога мора имати изграђене „јакe бедеме“, не само у „материјалном“ већ и „духовном“ смислу, а то су „сложни и чврсти људи“. На крају, испитаник наводи да становници Источног Сарајева јесу свесни да живе „на граници“, али не схватају ширу слику позиције свог града у оквиру политичких и било каквих других међународних односа у Европи и свету.

Казивачи које чине „директни“ и „индиректни учесници“ („ствараоци“ града и „обични људи“) истицали су улогу Србије односно Савезне Републике Југославије у изградњи града кроз обезбеђивање грађевинског материјала и помоћ у финансијском смислу. Без таквог вида

подршке, развој Српског Сарајева не би уопште био могућ, сматра већина испитаника. Неколико саговорника истакло је финансијску помоћ Грчке и Италије у развоју града, нарочито по питању обнављања одређених институционалних објеката и покретања културних садржаја.

Морам рећи да је та велика сарадња и огромна помоћ у изградњи и доласку материјала дошла из Србије и људи су, у принципу, на почетку, нећу рећи самоиницијативно, али су се људи сами организовали за добијање тог материјала, удруживали те материјале да би се направила једна зграда, или чак двије зграде, и после тога је то почело да се мало систематски ради, да се другачије ради, поготово у оно вријеме када су скинуте те неке страшне санкције са Пала, са овог града, људи су се ослањали углавном на пуно приватника који су, нажалост, продали своја велика имања, своју велику земљу у Сарајеву, куће станове, и онда почели да улажу у инфраструктуру, изградњу зграда и прављења свега тога. Једна генерација нових људи који су дошли да управљају овим градом, који су се страшно борили да то буде урбано, да то буде систематизовано, да то буде уобличено у једну причу изградње правог града. (м. 61 година, Пале)

Један број испитаника не гледа, међутим, с благонаклоншћу однос Србије према Републици Српској, а посебно Источном Сарајеву. Саговорници наводе да су у току и након рата људи из Србије често „пребацивали осјећај кривице“ на становнике Источног Сарајева („еј, бре, докле ви мислите ратовати, ми због вас немамо ово, немамо оно“), јер су их сматрали одговорним за почетак војних сукоба у Сарајеву. Многи казивачи, стога, нису дуго одлазили у Србију, а посебно Београд. Они сматрају да нису „добро дошли“ у Београд, те додају да унутрашњост Србије није имала такав став према њима. Једна испитаница наводи да је ушла у сукоб преко друштвених

мрежа са Србијанцем који је рекао да јој се деда борио на страни Аустроугарске у Првом светском рату, што је она негирала, навевши да јој је деда био добровољац на Солунском фронту, као и многи људи с простора данашњег Источног Сарајева. Други казивач такође наводи да је имао неколико вербалних сукоба с млађим људима, који су му рекли да нису знали да су у Сарајеву некада живели Срби и да постоји Источно Сарајево у којем сада живе. Наведени двоструки однос, који укључује наклоност према Србији и истовремено отклон од ње, присутан је у наративима мојих испитаника не само у вези с развојем Источног Сарајева него и кад је реч о његовој препознатљивости као града ван граница Републике Српске и Босне и Херцеговине, о чему ће више бити речи у наредном поглављу монографије. Трећи саговорник наводи да и Срби из Србије према Србима из Босне гаје сличан двоструки однос, сматрајући их „монетом за поткусуривање у политичком смислу“.

Када Србија каже ‘требали сте ово и оно’, нас то погађа, јер наша одбрана није само одбрана Републике Српске већ и Србије, Србија нас не разумије, Београд све усисава и то он схвата донекле као велики град, али појављује се озбиљан број људи у том граду који би требало да буду елита, глумаца, ових, оних, који једноставно или неће или не желе да разумију то на прави начин, можда ће се то промијенити, а унутрашња Србија – Чачак, Ужице, Краљево, боље разумије Српску и Српско Сарајево него људи из Београда, ти другосрбијанци имају канале комуникационе кроз које шаљу поруке и све остало, то је увијек тако, страшне ствари. Да један београдски клуб глорификује Дину Мерлина, а не знају да је Момо Капор писао сценарио за Валтера, катастрофа, тај сарајевски искорак у социјализму је био српски, нису то били други толико, Војо Максимовић, Љубо Зуковић, Алекса Буха, браћа Кољевић, за почетак сасвим довољно. (м. 53 године, Пале)

Ја сам био на неком дружењу у Србији кад сам био начелник општине, каже један онај 'дај, болан, што се не помирите с Муслиманима', а ја му кажем 'слушај ти, нисмо ми играли кликера с њима него смо се пуцали четири године, шта је теби'. Ми смо имали један мали Соколац, супер односе са Нишом, био је градоначелник Живковић Зоран што је био послје премијер, он је нама организовао Романијско вече и ишли смо одавде нас стоотињак 2003. године, он је то нама организовао и помагао нам, кад је требало крв дати за Ниш, ја сам овде организовао, у бомбардовању смо ми то помагали, ја сам био начелник од 1998. до 2004. прије него што ме је смијенио онај високи представник, нас 58 је тад смијењено. (м. 68 година, Соколац)

Јако мало, политика тадашња на челу са Слободаном Милошевићем била је толико ригорозна према нама, чак су нам једно вријеме увели границу на Дрини и, осим те барикаде на Дрини, јако је битно рећи да Радио-телевизија Србије, као главна телевизија у Србији, није имала нити реченицу нити фотографију, а камоли снимак егзодуса сарајевских Срба. (м. 61 година, Пале)

Имао сам пријатеља Хрвата у Кијеву код Книна, около све српска мјеста била, каже он мени: 'пријатељу, ми смо толико били измијешани да нема куће без мјешовитог брака, пјевала се четничка ту, усташка онамо', ако би ко отишао у Београд, кад се врати – зло. И данас је тако, и данас вјерујем да је тако. Да су помогли из Србије, и ово доле би било наше, а да смо слушали њих, ово би било наше све њи'ово, туђа рука свраб не чеше. (м. 77 година, Источни Стари Град)

Рећи ћу нешто непопуларно, људи са тих простора у Црној Гори и Србији су кројили шта се дешавало овде, понекад се нашалим грубо па кажем да

смо ми Срби ван Србије у двадесетом вијеку често били колатерална штета политика које су креиране у Београду. Ми сви Београд сматрамо културним центром, каквим год, симболичким, али чињеница је да је Београд и у оној држави био главни град и самим тим је током распада те државе постојала сарадња Београда са овим властима овде и сви ми знамо мање-више кулоарске приче, тако да су и те како знали за овај град, за Источно Сарајево. (м. 40 година, Соколац)

Нису знали ни у Бања Луци за Источно Сарајево и шта се дешавало, не морамо ићи даље одавде, не могу очекивати да неко у Београду или Краљеву зна, имају својих проблема, Косово, не замјерам Србији ништа, ако бих било шта замјерио, огријешо би се, Србија је примила пола милиона избјеглица, помагала је колико је могла, држала је леђа нама, нормално, сигурна лука, зависи ко је био на граници кад је била блокада на Дрини, ако га знаш, може. Те ствари морају остати негдје записане, ствари су биле такве какве су биле, можемо ми да се не слажемо са политиком, али то је било тада тако. Увијек волим да кажем, ако два брата не говоре, боље да се на њима заврши тај сукоб, а да им онда дјеца говоре, Црна Гора је чист примјер. (м. 46 година, Источна Илиџа)

Велики број испитаника слаже се да је урбана трансформација највише приметна на Палама, у Источном Новом Сарајеву и Источној Илиџи (Сл. 9, 10, 13, 14, 15, 16, 23, 24, 25, 26, 27 и 28), а мање на Сокоцу, у Трнову и Источном Старом Граду (Сл. 17, 18, 19, 20, 21 и 22). Без обзира на разлике у урбаном развоју, многи мисле да је Источно Сарајево административни, културни, географски, спортски, институционални и универзитетски центар Републике Српске, односно њеног источног дела. Због тога у овом граду одлучују да живе како они који су у њему живели пре и током рата тако и они који су се у њега доселили непосредно након рата из Сарајева

и околине, или пак они који су у последњих неколико година дошли у Источно Сарајево из неке друге регије (Херцеговине, Подриња, Семберије).

4.2. Развој Источној Сарајева и будућношћу града

Говорећи о томе да ли се Град Источно Сарајево развио у добром смеру, саговорници су већином наводили да јесте, али да је „могло много боље“. Многи су констатовали да се град развио „колико је био у могућности“, тако да је спрам тога „испало добро“. Тренутно је на делу, како наводе казивачи, „стварање идентитета града“, који неће бити третиран као приградско насеље (Сл. 23) или „селендра“, већ урбани простор на којем људи живе и на којем постоје институције, тако да развој није само урбанистички и политички, већ универзитетски, културни и економски. Саговорници се слажу да је развој Источно Сарајева знатно бољи у односу на друге средине у источном делу Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, наводећи да су оне „замрле“ како због одлива становништва ка већим срединама, укључујући сâмо Источно Сарајево, тако и због економског фактора („гашења привреде и индустрије“). Неки од казивача су рекли да нису ни слутили да ће простор испуњен ливадама, њивама и кућама у доба социјализма доживети урбани преображај великих размера (Сл. 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 и 30). Иако се чини да развој у својим наративима често схватају у ужем, односно урбанистичком смислу, казивачи су говорили и о политичком, економском, културном и сваком другом нивоу развоја у контексту њиховог идентификовања са стварањем и обликовањем „новог“ града. Развој би, према виђењу саговорника, у том смислу, требало да обухвата добар и квалитетан живот за „сваког и свуда“ (Ribeiro 2013).

Део саговорника наводи да је градски трг под именом „Србија“ у Источном Новом Сарајеву, то јест Лукавици,

постао „центар збивања“ и практично центар Источног Сарајева (Сл. 30), пошто се ту налазе важне институције као што су Народно позориште, Средњошколски центар, Културни центар, Скупштина Града и Градска управа, Ректорат Универзитета, као и седишта различитих државних и приватних компанија. Пратећи садржаји су, према речима многих испитаника, све богатији и разноврснији („мислим да је то једна изузетно лијепа, урбана средина, има све садржаје града“). С друге стране, многи казивачи оцењују инфраструктурни развој као „стихијски“, будући да се на поменутом градском тргу, недалеко од седишта Града, налази спортска дворана поред које је накнадно почео да се трасира паркинг и зида црква. Пројекат отвореног градског простора, како наводи један саговорник, није иницијално садржао верски објекат, већ спортску дворану и део града у којем становници могу да проводе слободно време. Испитаници који су живели у сарајевском насељу Кошево наводе да се Источно Сарајево, у коме данас станују, развија „плански“, јер има знатно више простора за ширење, као и због тога што им се чини да зграде, паркови и игралишта за децу, уз друге институције, „имају више смисла“ у односу на федерално Сарајево. Стога пресељење сматрају добром одлуком, будући да је Источно Сарајево „практично мјесто за живот у којем је све близу и у којем је врло угодно живјети“, то јест град за „миран и породичан живот“. Штавише, један саговорник наводи да Источно Сарајево данас подсећа на „предратно Сарајево“, нарочито у контексту кафанске културе, односно друштвеног живота, као и демографске структуре, јер је велики број предратних Сарајлија сад настањен у Источном Сарајеву. Неколико испитаника истакло је да Универзитет у Источном Сарајеву представља „гарант опстанка града“, јер ће образовати нове, младе генерације, а тек онда следи рад културних центара, Народног позоришта и других културних институција. Саговорници су мишљења да школске и предшколске институције такође учествују

у развоју града, као и све чешћа изградња тржних центара. Једна испитаница је нагласила да свако ко дође „са стране“ у овај „нови град“ види колико се он развија из године у годину, док „домаћи људи на то жмуре“. Многи саговорници истакли су да је досадашњи развој целокупног Источног Сарајева, то јест свих шест градских општина, био колико-толико на задовољавајућем нивоу, јер су свака локална самоуправа, свако место и свако насеље доживели одређену трансформацију у односу на предатни период.

Морам признати да сам задовољан на шта наш град личи, дефинитивно тај дио доњег града, како ми то популарно овде зовемо, та Лукавица, има довољно простора да се то урбанистички уреди и среди, мислим да је задњих десетак, петнаест година добило изглед правог, правог града са свим оним што је потребно за град, док су Пале се исто тако добро развиле, задржале тај свој имиџ једног малог, правог планинског мјеста гдје су и зграде и вагон тих неких ствари пројектовани и урађени за тако те потребе. Ово остало, и Соколац, и остали дијелови града су се мало спорије развијали, али тај дио Пала и Лукавице је добио заиста ту урбану форму са свим тим стварима које су потребне. (м. 61 година, Пале)

С обзиром на политичке прилике и да је свако поратно вријеме изузетно тешко, град се развијао у задовољавајућем правцу. О томе свједочи много тога што данас чини град Источно Сарајево. Знатно је осавремењена инфраструктура. Стамбена изградња је просто цвјетала, а и даље је у експанзији. И највећи оптимисти нису очекивали да ће се у централном дијелу града – у општинама Источно Ново Сарајево и Источна Илица, изградити толико стамбених блокова, трговачких центара, здравствених установа и других садржаја, да ће Пале бити центар Универзитета Источно Сарајево, да ће и друге

општине из састава града добити садржаје који прате модерне трендове развоја локалних заједница у богатијим државама. (м. 73 године, Соколац)

Кад прођете, Ви ћете видјети да је то град феникс, тако бих га назвао, добио је награду тај пројекат на Међународној смотри архитектуре у Београду, добио је прву награду за концепт града на ледини. Град се и даље убрзано развија, он се највише развија и гради у цијелој Босни и Херцеговини, он је сада већ међу три, четири највећа града у Републици Српској, а мислим за неколико година биће други после Бања Луке. Бијељина и Приједор су велики градови, али овај концепт, говорим о градском подручју, довешће до тога да ће Источно Сарајево бити велико, Источно Ново Сарајево, Источна Илица и Пале су језгро града, а остале општине, Трново, Соколац, Стари Град, оне су сателити као у Београду Младеновац и Сопот. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Многи казивачи сматрају да је помак у развоју велики када се пореди период након рата и савремени тренутак, нарочито када се узме у обзир територијална разуђеност општина и политичке поделе, које су биле све јаче из године у годину. Они су мишљења да се шест градских општина ипак развија у одређеној мери, што доприноси заједништву и обликовању града као јединственог простора. Начелници општина покушавају да очувају политичко јединство зарад повезивања грађана, па се, самим тим, формира идентитет града, тачније свест људи о припадности јединственом урбаном простору. Неколико казивача наводи да је недавно промењена законска регулатива у контексту нове расподеле пореза у Републици Српској, па се приход сад усмерава на градски уместо на републички буџет. На тај начин, град ће добијати више новца потребног за развојне и инвестиционе пројекте, што ће даље погодovati изградњи нових

и реконструкцији старих зграда, институција, а првенствено саобраћајница, односно промени негативних стереотипа о Источном Сарајеву као „највећем парку у Босни и Херцеговини“. Једна од таквих промена тиче се недавног увођења јавне расвете од оба улаза у Источно Сарајево из правца Сарајева према Источном Новом Сарајеву и Палама. Тако један саговорник наводи да људи, када дођу у Источно Сарајево, више „не возе у зони сумрака у некаквој селендри, већ у озбиљном граду“. Казивачи мисле да све већи број медаља спортиста из Источног Сарајева говори о томе колико су људи у овом граду талентовани и успешни упркос потешкоћама у погледу простора за тренирање и недовољних средстава које локална самоуправа издваја за спорт. Привредни развој биће све јачи из године у годину, јер ће се широм града отворати представништва страних компанија и домаћих оживљених мањих индустријских капацитета, сматрају поједини испитаници. Тако ће у будућности доћи и до привлачења људи „са стране“, који ће настојати да пронађу посао и преселе се у Источно Сарајево. Носилац привредног развоја биће „домаћи кадар“ с Универзитета и развојне агенције, уз подршку међународних институција, тако да ће, како један саговорник наводи, „град бити озбиљан по свим стандардима“.

Део саговорника заузео је „средњи курс“, говорећи о томе да је развој града био добар, али да нису сигурни хоће ли се тако наставити у будућности. Они истичу да је урбани простор заиста непрепознатљив у односу на период пре две или три деценије, али да је одлазак људи у друге градове (Бања Луку, Нови Сад, Београд) један од проблема који ће морати да се решава „систематски“, то јест на нивоу институција. Ти казивачи су такође говорили да је велики број људи одлучио да заснује породицу управо у Источном Сарајеву, јер је град од 65.000 становника „оптималан за живот“. Они наводе пример градова као што су Вишеград и Рогатица, у којима нису створени бољи економски услови за младе брачне

парове и „нормалан живот“, а то је случај чак и у градовима надомак Србије, какав је Братунац. Због тога једна испитаница сматра да је „чудо“ што се Источно Сарајево као град уопште развило с ресурсима које је имало на располагању. Данас је, без обзира на економске потешкоће, могуће живети у Источном Сарајеву зато што се оно развило у мери у којој постаје „везивно ткиво истока Републике Српске“.

Поједини саговорници наводе да би се неравномеран развој града такође сузбио кад би се обраћало више пажње на општине из „горњег“ дела града, али да би се и „доњи“ део града „брже развијао“ кад би се општине Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа ујединиле. То се неће догодити у скоријој будућности, јер су представници власти у обе општине из супротних политичких опција, сматрају моји саговорници. Они додају да две општине у „доњем“ делу изгледају потпуно другачије. Док је Источно Ново Сарајево плански уређено, уз мноштво стамбених зграда које су „складно“ поређане једна до друге, као и уз одређени број дечјих игралишта и паркова, Источна Илиџа има неуређене и распршене групе стамбених зграда и приватних кућа. Део саговорника криви за то републичке власти, које не настоје да омогуће Источној Илиџи равномеран развој као Источно Новом Сарајеву, као што је то био случај с Палама и Сокоцем током развоја Српског Сарајева након рата. У том смислу, наводи се да су Пале и Соколац развијани у добром смеру до 2000–2005. године, након чега су примат у урбанизацији преузели Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа. Појединци пак истичу да се међу ове две општине „убрзано развија“ само провнаведена, док другу републичке власти потпуно занемарују јер је „опозициона“. Пример за то је аутобуска станица, која је заједничка за цео град, тачније „доњи“ део града, али се у њу већ преко две деценије не улаже, јер се налази на територији Источне Илиџе. Други пример представља регулација оптерећене саобраћајне и путне комуникације, коју би

олакшала изградња неколико кружних токова. Дозволе се, како саговорници наводе, добијају од стране надлежних институција Републике Српске, због чега ће ново трасирање улица у овој општини, како каже један казивач, „причекати још неко вријеме“. Поред тога, Источно Ново Сарајево је имало на располагању већу површину за изградњу (Сл. 26), пре свега због Југословенске народне армије, чије је земљиште претворено у грађевинско, док је Источна Илиџа имала „уситњене, приватне парцеле“ (Сл. 25). Иако је више казивача рекло да је Источно Сарајево могло „боље“ да се развије у урбанистичком смислу, то је детаљније образложио један казивач:

У суштини, град се развио како се развио, да је могло боље, могло је. Мој један познаник често истиче да смо имали шансу да од села направимо град, а од града смо направили село, из разлога што није било одређених урбанистичких планова и планске градње, него су буквално земљиште исапрцелисали, подијељени су плацеви од 500 квадрата, гдје су људи радили самостално како је ко могао, како је ко знао и умио. Ми сад, у суштини, имамо једно насеље индивидуалне градње и ми се сада данас, у периоду од 2010. до 2025, ми се фактички сад урбано развијамо у комадима, неким просторним цјелинама које су преостале, кол'ко чујем и кол'ко гледам, то је била једна огромна ливада на којој си могао плански да градиш шта год хоћеш, то нису искористили, сад кад су ту направили 10.000 кућа и кад су остали неки мали комадићи земље, ми се сад у то уклапамо па гледаш да уклопиш позориште, културни центар, цркву, што је у том смислу могло много много боље. (м. 41 година, Источна Илиџа)

Становници Пала, Сокоца, Трнова и Источног Старог Града сматрају да су њихове општине готово у потпуности запостављене у контексту развоја целокупног Источног Сарајева. Мисле да би развој града био бољи да

су институције правилно расподељене дуж свих општина, за разлику од тренутног стања, у којем се готово све налази у једној или две општине у „доњем“ делу. У том смислу, град „не може опстати ако само један има а други немају“, сматрају саговорници. Покретач развоја „горњег“ дела града могла је да буде Јахорина, као једна од неколико олимпијских планина из доба бивше Југославије, али њеним скијалиштима и туристичким потенцијалима управљају људи блиски републичким властима чији је интерес пребацивање финансијских средстава у Бања Луку или Србију. Стога, домаће становништво запослено на Јахорини током зимске сезоне ради под веома тешким условима, иако би то требало променити, сматрају интервјуисани становници Пала. Деиндустријализација Сокоца и Трнова довела је та места, према речима саговорника, „до пропасти“ и готово потпуног одлива становништва, нарочито у Источно Ново Сарајево и Источну Илићу, то јест „доњи“ део града, што је, по мишљењу саговорника, лош смер развоја. У тај део града се одскоро селе и становници Пала и Источног Старог Града, што доводи до „београдизације“ Источног Сарајева, процеса који поједини испитаници описују као једностран и усмерен ка централизацији одређеног географског простора.

Савремени развој Града Источног Сарајева испитаници оцењују углавном као брз и усмерен искључиво на изградњу стамбених и комерцијалних објеката, желећи да нагласе како је за један град важна изградња пратећих садржаја који становницима омогућавају „пристојан живот“ на овом простору. Говорећи о томе да „зграде не чине град, већ људи“, често су се враћали на причу о настанку града и доба када су људски ресурси били најзначајнији за настанак „новог“ града и његових институција.

Данас се Источно Сарајево само развија у смислу те стамбене изградње, то је док има тог празног простора. Није ми само јасно ко то све купује и ко се ту усељава кад више нема прилива становништва,

фино изгледа, поготово доњи дио града, он се попунио, простор је бољи, везује се на онај град, на Сарајево, каква је перспектива стварно не знам, али мислим да је тешко, у смислу финансирања, конкретно за општине, Лукавица нема привредних капацитета никаквих, углавном су оријентисани на федерално Сарајево, Илица исто тако, Трново је исељено, једино је одрживо било Пале и оне су увијек имале самоодржив буџет, значи, такав је једино био буџет општине Пала, о томе могу да причам, захваљујући Јахорини и пар тих неких субјеката, објеката, које могу из финансирања пореза на плату да се издвајају, електродистрибуција је ту исто, има неких субјеката који могу да опстану, Соколац је пропао начисто, мислим да је тамо политика уништила све, али свакако горњи дио града се не развија више, само доњи дио. (м. 67 година, Пале)

Иако сматрају да се град развио урбанистички, мишљења су да није привредно, па многи кажу да им „фали индустрије“, „реиндустријализације“, тачније „производних предузећа“. Један казивач, у том смислу, наводи следеће: „Да смо имали какву фабрику, нама једна фабрика ко што је био ФАМОС са 300 радних мјеста, то би било сасвим довољно, па донесеш плату, па жена купи ово, па ти оно, па се син жени, па се прави кућа, све што иде, ал’ се издувало сад“. Затварањем индустријских капацитета трајно је измењена „свијест становништва“, тако да се велики део становника данас осећа „поражено“, сматрају неки саговорници.

Могло је пуно боље, реално је Источно Сарајево велика спаваоница, јер доста људи ради доле, овде преноћиш и проводиш слободно време, не би никад рекао то пред њима доле, али 30 година након тога се играмо града, лијепо је, ради се плански што се тиче изградње стамбених јединица, али шта ћемо са привредом, нећемо да радимо увијек у Сарајеву, онда дај да направимо интеграцију и један град ако

нећемо да будемо раздвојени, јер немамо све своје. Тридесет година имамо двије школе под једним кровом, зграда касарне. [...] Добили смо позориште, то је похвално, имамо и Универзитет који још увијек опстаје, имамо виталне институције, али могли смо да имамо ФАМОС, Енергоинвест, онолике хале су срањене са земљом и машине су продате у Иран које ће да наставе да раде, то је највећи проблем код развоја града, недостатак привреде, превише смо ослоњени на економију Сарајева, као да се Пале ослањају на Јахорину, ми на Сарајево, Трново је прича за себе, 80 људи који раде по јавним институцијама и пензионери, нема привреде, Соколац је трећа прича, нисам толико упознат са ситуацијом, не знамо како је тамо, имају шуму и све. (м. 27 година, Источно Ново Сарајево)

Испитаници сматрају да производња „ситних ствари“, као што су тоалет папири и сунцобрани, није довољна да би се град развио, због чега људи све више губе вољу, енергију и жељу да Источно Сарајево буде боље место за живот. Један саговорник је сликовито описао развој Источног Сарајева путем метафоре „настајања и нестајања града“. Образлажући даље наведени опис, саговорник говори да су почеци града били мучни али полетни, уз више солидарности, ентузијазма и жеље за бољитком, док су данашњи смерови развоја града индивидуални, ослоњени на материјалне интересе и, како наглашава, „разградњу свега што је изграђено“. То се огледа и у отварању кафића и коцкарница „на сваком кораку“, сматра једна казивачица. Даље наводи: „Овде немаш кино или биоскоп, али зато свуда тржни центри, свака нова зграда има кафић као обавезан дио зграде, сви раде, сви су пуни, нема биједе, за кафане увијек има, коцкарница исто пуно има, паркинг мјесто не можеш да нађеш“. Хуманост и добротинство били су део развоја града до 2005. године, наводи један саговорник. Он додаје да су тада „страни, демократски односи“, уведени најпре у

школске системе („кад су заштитили мачке и вашке“), довели до губитка осећаја за друге људе, тако да је развој града после две деценије заснован на „себичлуку и личном интересу“.

Изневерена очекивања по питању развоја тичу се мањка културних садржаја, при чему се истиче да „културу не чине само споменици и паркови“,²¹ већ обогаћивање понуде постојећих установа задужених за просвећивање грађана („култура што треба да се појача, култура представља град“). У том смислу, музички догађаји препуни су извођача „са стране“, док се домаћи музичари и музички продуценти уопште не подржавају на институционалном и било ком другом нивоу. Исти је случај и с неким књижевницима, који досад нису имали књижевно вече на Палама, а у Будимпешти и Москви редовно промовишу своја дела. Испитаници мисле да спортски догађаји такође нису на завидном нивоу, те да спортска друштва нису обједињена и усаглашена. Због свега наведеног, саговорници исказују страх према дугорочном развоју града, посебно због непостојања стабилне привреде која би допринела демографској равнотежи. Неколико саговорница мисли да мала и средња предузећа не могу покретати економски развој града. Она су у највећој мери основана након рата, тако да „свак’ ко није знао шта је цигла, сад је накав предузетник“. Сликovitим описом омасовљења приватних предузетника („нема никакве производње, живимо од кредита“), моје казивачице желеле су да нагласе лоше стање у којем се Источно Сарајево налази по питању привреде и проблеме даљег економског развоја града.

Међу појединим испитаницима истиче се необраћање пажње на пољопривреднике и сточаре, чији број

21 Испитаници који се баве друштвено-хуманистичким наукама сматрају да споменичка култура у Источном Сарајеву треба да буде „пуно озбиљнија“ и да се њоме тренутно баве некомпетентни људи.

није занемарив. Један казивач, међутим, истиче да су он и његове колеге у последњих неколико година доби-ли могућност да добију одређене премије за млеко, што раније није био случај. Ипак, саговорници кажу да се за пољопривреду не издвајају значајна средства упркос томе што је одређена као једна од неколико стратешких делатности града. Казивачи кажу да је велико питање како ће Источно Сарајево изгледати за неколико деценија, будући да досадашње стратегије развоја града нису изнедриле жељени резултат – задржавање већег броја људи у оквиру урбаног простора. Због демографског пада, као и због оскудне културне и друштвене понуде, људи су постали једнолични по питању интересовања и могућности отвореније комуникације. Поред тога, политички и медијски дискурс, тачније припадност одређеној политичкој странци и посматрање окружења кроз тај оквир, довели су до изградње „црно-бијеле перспективе“ у контексту међуљудских односа. Поједини су зато скептични како ће се на таквим основама формирати идентитет града, који у овом тренутку није јасно одређен.

Нама фали идентитет, мислим да се још увијек није довољно добро развио, мислим да немамо групацију људи који су из било које области друштва, а да су присутни у јавности више, увијек се дотичем те културе, немамо тај идентитет јер се још увијек ослањамо на нешто што се десило прије рата, треба да нам јачају народна позоришта, то би требало да створи неки идентитет. Ми имамо тај неки фестивал са Грбавице па је то сачувано, Први кадар, то још није довољно, мислим да нам фали још субкултура, јер овде у Источном Сарајеву немате те субкултуре које би јачале неку разноликост и гдје би свако дао неки допринос граду, мени лично фале јер ја волим то да видим. Можда нам фале људи који би представљали овај град, имате пар писаца одавде, они су препознатљиви. (ж. 37 година, Источна Илиџа)

С друге стране, поједини саговорници сматрају да постоји идентитет града, нераскидиво повезан с општим развојем урбане средине, као и да су предузети конкретни потези везани за даље јачање идентификације становништва с градским простором. Један испитаник је такође скренуо пажњу на неравномеран развој града и чињеницу да до одређеног периода деца која су се рађала на подручју Источног Сарајева нису имала уписан тај град као место рођења у матичним књигама. То је исправљено како би се даље јачала припадност наведеној урбаној средини.

Град се развио у правцу у којем нико није могао да сања да ће да се развије, поготово овај доњи дио града, јер смо постали атрактивно мјесто за живот, с тим да не будемо ми сад у некој заблуди. Један од разлога због чега се град овако шири, можда и највећи разлог, јесте близина Сарајева. Можемо причати шта 'оћемо, али што се Пале нису развиле. С тим што су Пале општина која је највише промашила, они да су направили прије петнаест, дваес' година двије гондоле, једну, небитно, могли су да буду прави швајцарски градић, а планина је могла бит' планина, а сад ће планина постати град, а на Палама нема ништа. [...] Дobar је развој, али увијек може боље, ми смо то добро заокружили и идентитетски и самом организацијом града, да имаш додатне садржаје, да не буде спаваоница, да имаш позориште и спортске терене, и паркове, и језеро, све што треба данас човјеку, да немаш потребе да идеш негдје друго, поготово не у Сарајево, јер на тај начин задржаваш људе овдје. Нисмо идентитет скроз изградили, јер ми смо радили, прво је кренула једна акција посади дрво, онда смо кренули да скупљамо новац да се посади дрвеће у парку код Гаврила Принципа, а онда је кренула иницијатива за језеро, а трећа иницијатива је промјена катастарске парцеле из Касиндол у Источно Сарајево да би могле бебе да се рађају у Источном Сарајеву, све до прије пар година то је

био једини град у којем се нико није родио зато што су дјеца рађана у Касиндолу, онда смо ми покренули иницијативу с више страна да би се направило то јачање идентитета, није давно то било, то је била измјена да се тај дио катастарске честице само измијени. (м. 46 година, Источно Ново Сарајево)

Други део испитаника сматра да је Источно Сарајево почело да се развија у добром смеру због пресељења индустрије из Сарајева, али да то није заживело јер је корупција политичара довела до „распродаје друштвених средстава којих нема више“. Тако је уследио и неравномеран развој града, чије је седиште, према мишљењу једног саговорника, требало да буде на Сокоцу, месту с најповољнијим географским положајем. Уместо тога, развијени су Лукавица „у рупи“ и Пале „у ћошку“, што говори да није било јасног плана при урбаном развоју и познавања „законитости одређених локација“, у смислу домета њиховог потенцијала. Поједини сматрају да тренутно готово нико не може са сигурношћу да каже да ли се Град Источно Сарајево развио у добром правцу, јер ће то показати време, али и утисци и оцене оних који у тај град буду долазили „са стране“ током наредног периода. Политичке и све друге одлуке доносе се „напречац“, како наводи једна испитаница, при чему се све више ствара „стамбени мехур“ – свако могуће „слободно“ земљиште користи се за инвеститорску градњу, без обраћања пажње на друге аспекте развоја. С друге стране, квалитет станоградње непрекидно се смањује, док је у почетку урбанистичког развоја града станоградња била веома квалитетна, наводе поједини саговорници укључени у област грађевине. Према њиховом мишљењу, док су сарајевски Срби продавали своју имовину „испод свих могућих цијена“, град се градио и ширио. Предратно сарајевско становништво, према речима једног испитаника, „навикнуто је на градске садржаје“, будући да је формирало и обликовало специфичну градску културу како

током социјализма тако и током периода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије и Аустроугарске. Неколико саговорника сматра да су Срби били виновници модернизације друштва у Босни и Херцеговини, а самим тим развоја градова у деветнаестом и двадесетом веку, што су стварањем Источног Сарајева наставили да негују и унапређују. Поједини казивачи сматрају да људи из земаља иностранства желе да инвестирају у Источно Сарајево, али да због тренутне политичке ситуације често одустају од тог корака и опредељују се за друге урбане средине ван Босне и Херцеговине.

Испитаници посебно критикују инвеститорску станоградњу засновану на „чистом профиту“. У питању је, како објашњавају, куповина земљишта од општина, претежно у доњем делу града, и изградња стамбених објеката без пратећих садржаја (паркова, игралишта, продавница) и одговарајуће путне инфраструктуре, као и без „етничког пробирања“. У том смислу, идентитет града почиње да се мења, нарочито на демографском плану, тако да се у последњих неколико година Бошњаци и Хрвати из Сарајева и других крајева средње Босне селе из Сарајева у Источно Сарајево. Једини услов за куповину стана је новац, јер сви инвеститори желе више да зараде продајом станова у сивој фази, односно у изградњи. Казивачи сматрају да локални политичари из општинских управа и градске власти добијају одређени удео у некретнинама, а заузврат свесно учествују у измени етничке структуре града.

Многи саговорници критикују данашњи развој инвеститорске градње („само праве зграде, ништа више“), наводећи да се становници Сарајева, махом бошњачке и хрватске националности, досељавају из године у годину у Источно Сарајево, то јест његов „доњи“ део. Један саговорник наводи да банке у Федерацији Босне и Херцеговине подстичу клијенте да узимају бескаматне кредите за куповину некретнина у Републици Српској. Многи интервјуисани становници Источног Сарајева постављају

питање себи и другима зашто су уопште отишли из Сарајева „на ледину“ и почели да праве „нови“ град ако је све „било у реду“. С друге стране, власти Сарајева, према њиховом мишљењу, перманентно и на све могуће начине „негирају постојање“ Источног Сарајева, трудећи се да га прикажу „дивљим градом“. Поједини у својим исказима чак наводе да су власти „оба Сарајева“ постигле „прећутни договор“ о томе да се становници Сарајева „полако“ насељавају у Источно Сарајево како би у једном тренутку дошло до званичне, формално-правне интеграције, пошто је територијална већ заступљена у већој мери. Такви ставови имали су у одређеној мери родну димензију, јер су испитанице чешће критиковале тренутни развој урбане средине кроз масовну станоградњу и „долазак Сарајлија“ у односу на испитанике. Казивачице су наводиле различите тврдње: „Јест, ово је све добро, али продај тамо Муслиманима, а сад овде Муслимани нама долазе“; „Знаш ће је Римски мост, е, ту је моје имање и кућа све уз Босну, видите кол’ко је то имање и све стоји сад доле, ништа нема, не дају продат, јер им се ту свиђа, Муслимани се ту купају. И овај град чека иста судбина, на крају ћемо и ми бит купљени“. Један саговорник се такође осврнуо на све већи број становника који долазе из Сарајева у Источно Сарајево, питајући се због чега је онда Југославија као мултинационална држава престала да постоји и да ли је потребно да Босна и Херцеговина постоји као таква:

Мало пребрзо се развија Источно Сарајево зато што је мало становника да не би долазили из Федерације, немам ја ништа против тог, али онда нема сврхе ово што смо ми изашли из Сарајева, нема никакву сврху то наше пресељење. Моја кућа, у којој сам рођен, је 15 километара одавде, и ми смо продали њу да би правили ову кућу, за шта? Да би ми био онај комшија који ми је био комшија тамо, живјели смо ми и у Љубљани, Пољској, не смета мени никакав комшија, него не видим никакву сврху ако

није била добра Југославија, зашто је добра Босна и Херцеговина? Ако неком није одговарало што је Срба било највише у Југославији, зашто ваља Босна и Херцеговина гдје нису већина? Нико није од Срба, бар у мом окружењу, ником није сметала та Југославија, поготово у нашем комшилуку, кад је кренула да се руши, што да онда данас остане Босна и Херцеговина. (м. 42 године, Источно Ново Сарајево)

Многи саговорници из „доњег“ дела града исказивали су бојазан због тога што већину станова изнајмљују Бошњаци и што су они, како каже један испитаник, „власници око 500 бројила на Источној Илици“. Тај број ће се, како казивачи мисле, повећавати из године у годину, тако да ће у једном тренутку бити формирана изборна јединица која ће у неком тренутку бити „тас“ на ваги између две политичке опције. У будућности је могуће очекивати и изградњу џамије, онда када буде било довољно Бошњака да би се формирао џемат, то јест верска организациона јединица у Источном Сарајеву. Иако схватају да „тржиште“ усмерава купце из Сарајева према јефтинијој цени квадрата у Источном Сарајеву, односно да нико не може одредити другоме где ће купити некретнину, као и да се „град мора природно ширити јер има простора“, испитаници показују забринутост.

Развија се још увијек добро, интерес је ту, безбједоносне и друге установе су ту, на примјер затвори налазе се ту, људи се досељавају, људи који су ту добили стално запослење и у државном затвору, СИПИ, државним заједничким институцијама, без обзира ком народу припадају, посебно зато што је овде јефтине је у односу на Град, сигурно им је у интересу да овде ријеше стамбено питање. Кад прерачунају колико им треба за квадрат у Сарајеву, онда схвате да им се више исплати да живе у Источном Сарајеву, продају доле имовину, па купе овде и опреме стан, остану им паре у џепу, све више Хрвата и Муслимана долази тако, нажалост, није било слуха о томе да

се поведе рачуна на вријеме. (м. 61 година, Источно Ново Сарајево)

Саговорници мисле да је предратну куповину викендица по Палама и Јахорини Сарајлија заменило куповање станова у Источном Сарајеву. Без обзира на ту ставку, казивачи кажу да не треба губити из вида велики прилив становништва из источне (Подриње) и југоисточне (Калиновик) Босне, као и источне Херцеговине. Популација српске националности из наведених регија увелико се досељава у „доњи“ део града, иако су се током двехиљадитих досељавали углавном у „горњи“ део, тачније на Пале, махом због студирања и тражења посла. Док, с једне стране, овакав потез представља јачање развоја града, с друге показује колико се на демографском нивоу урбано становништво повећава наоштрб руралног, односно колико мала места све више „замиру“ због тога што се градови увећавају и шире. Такође, пресељење становништва дешава се унутар града, тако да се све више људи с Пала и Сокоца насељава у Источном Новом Сарајеву и Источној Илици, као што су то махом учинили становници Трнова. У том смислу, један испитаник образложио је и проблематизовао сâм појам развоја.

Ах, не знам шта значи развој уопште, Соколац чини скоро половину територије Града Источног Сарајева, а одатле се становништво исељава другдје, најчешће у Лукавицу, јер се доле по Источном Сарајеву масовно гради, људи одлазе због посла, породично са дјецом, ту долазимо до другог проблема. Градови не настају тако, потребно је градско језгро у смислу становништва, градског становништва, развија се то и треба да се развија, требало је да прође 30 година па да ми добијемо Народно позориште у Источном Сарајеву. Дакле, инфраструктурно се развија, гради се, чак је и фасцинантно у тако кратком временском периоду да се град оволико изградио, јер градња није кренула деведесетих година него релативно скоро, ја сам почео студират 2005. у Источном Сарајеву, а

то је кренуло 2006. или 2007. и ишло је релативно споро, то је неких двадесетак година, нагло се развија сад, али немамо пратеће садржаје, само зграде, имамо стагнацију градског живота, немамо људски потенцијал. Сад је направљено Народно позориште, али, колико ја знам, није Град већ је оснивач Република, као Народно позориште у Бања Луци, они немају свој ансамбл, али не могу ни да га имају јер немају људски потенцијал, како ће, нас из умјетничких професија је јако мало, онда су још док су градили позориште, пројектом је Народно позориште требало да има балет, драму, они су их искључили, нема простора за оркестар, зазидан је, одмах искључује музичке представе. Градско језгро мора да се одгаја, као што публика мора да се одгаја, у Источној Сарајеви има људи са свих страна, врло често у шали се каже највише из Калиновика, ха-ха, са Пала, са Сокоца, из Трнова, мислим да је јако мало оних који су дошли из Сарајева, ако су и били, доста њих је отишло. Ми смо овде на Сокоцу имали Војну болницу, ту је јако пуно љекара из Сарајева дошло и радило, међутим, ти људи се овде нису даље задржали, а то говори нешто друго. (м. 40 година, Соколац)

Нисмо се ми удаљили од Града, увијек смо ми, и данас учествујемо у изградњи Града Источно Сарајево зато што добар проценат људи из Рогатице је купио станове у Лукавици или се тамо населио, између осталог, и моја дјеца живе тамо, вјерујте, мислим да можда негдје око 10% Рогатичана живи у Источној Сарајеви, а Рогатица има негдје око 11.000 становника, то је доста, доста, преко 1.000 људи, а можда и више. Добро је то све, Град Источно Сарајево, ова регија, све је то близу, близу нам је и Сарајево федерално, близу нам је и због тога што је ту одмах Источно Сарајево, које је и економски, финансијски и институционални центар, академски такође, ту дјеца студирају, имамо све факултете које имају Бања Лука, Мостар, Београд, Нови Сад и тако даље. Имамо Универзитет у Сарајеви,

Сарајево је главни град Босне и Херцеговине, увијек можемо тамо да одемо за неке културне или спортске манифестације које ми тренутно немамо, све нам је близу, да се размијене одређена искуства. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Савремени развој мора се заснивати на јачању културног и спортског живота у контексту изградње идентитета града, сматра један део казивача. Они мисле да је важно да Источно Сарајево не буде „спаваона“, то јест урбани простор без пратећих садржаја, што се тренутно дешава због „јавашлука“ људи. Град се, како каже један саговорник, „разводњава, полако постаје нешто друго и утапа се у нешто велико“. С друге стране, испитаници из „горњег“ дела града сматрају да су изузети од свих ових потешкоћа (Сл. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22), јер их је „заобишла“ инвеститорска градња великих размера каква је заступљена у Источном Новом Сарајеву и Источној Илици (Сл. 10, 23, 24, 25, 26, 27 и 28). Поред тога, Сарајлије се не досељавају на Пале, јер им је тај део града практично, географски и симболички даљи. Соколац и Трново су такође места у која се не досељава ново становништво, док у Источном Старом Граду викендице, плацеви и сличне некретнине имају заинтересоване купце на повременом и туристе на свакодневном нивоу, углавном из Сарајева. Казивачи које чине „директни учесници“ у стварању града наводе да су послератне власти у Српском Сарајеву и Републици Српској говориле како је потребно развијати „горњи“ део града, посебно Пале и Соколац („од Мокрог да се то насељава, да то буде центар града“), јер ће се „доњи“ део „с временом разводнити“ у Сарајево. Десило се пак управо супротно, тако да су Источно Ново Сарајево и Источна Илица постали виновници развоја града који је данас, без обзира на све, према мишљењу казивача, „лијеп српски град који фактички има све институције, он је трн у оку Муслиманима“. Етнички префикс и наглашавање етничке припадности у

контексту урбаног и сваког другог облика развоја Источног Сарајева присутни су у наративу свих интервјуисаних људи који су учествовали у стварању овог града.

Критика инвеститорске градње заступљене у последњих неколико година на Јахорини била је изражена код неких саговорника како због тога што сматрају да је зидање вишеспратница „неприродно за једну олимпијску планину“ тако и због тога што се то дешава у једном специфичном политичком тренутку. Наиме, политичко руководство Републике Српске је главни добитник од продаје некретнина на Јахорини, док су „домаћи људи“ на губитку, јер њихове општине добијају мало или уопште не добијају део прихода у области зимског туризма. Један испитаник сликовито пореди ту ситуацију: „Јахорина [је] била више повезана са Палама у доба Краљевине Југославије и Аустроугарске него данас“. Многима је „неприродно“ што се Јахорина у оквиру Источног Сарајева прави као насеље Београд на води у оквиру главног града Републике Србије – „издвојено насеље за одабране“.

Готово сви саговорници су истакли проблем неравномерног развоја Источног Сарајева, који је условљен политичким поделами, територијалном и географском разуђеношћу, па, самим тим, слабом саобраћајном и транспортном комуникацијом, али и разликама између „пољака“ и „плаништара“ – становника Сарајевског поља и Романије (Дражета 2019). Многи се слажу да је политика од почетка настанка Источног Сарајева „диктирала развој“ и да је након урбанизације „горњег“ дела града, на ред дошао „доњи“ део, при чему се ставови и размишљања испитаника око тога је ли то био добар потез или не углавном разликују у зависности од тога да ли живе у једном или другом делу. Осим тога, политичка димензија у контексту развоја неизоставан је део наратива мојих саговорника, посебно због тога што многи наглашавају да је развој одређене локалне самоуправе директно повезан с политичком опцијом која је ту на власти.

Тако код једног дела казивача преовлађује мишљење да су Пале, као „ратна пријестоница“ Републике Српске, биле место из којег се могло управљати и у послератним условима, уз потпуно развијање Лукавице и Војковића, као места „на самој ратној линији“, а касније међуентитетској граници. Други део саговорника пак сматра да на Палама није било могуће спровести даљу урбанизацију због мањка простора за институције (Сл. 14), тако да су Лукавица и Војковићи, то јест Источно Ново Сарајево и Источна Илица (Сл. 23 и 26), одабрани као погодна места за даљи развој Источног Сарајева.

Јесте, е, сад улазимо мало у политику, увијек је Скупштина Града гледала да буде против Пала, да ли што смо ми у рату били мало издвојени, код нас је била Влада, то је моје мишљење, али баш је тако било. Значи, ја сам био начелник финансија и мене су нападали ови одборници са Илице, доле Лукавице, максимално, као да је све нетранспарентно, Пале добиле највише, међутим, није то тако било. Ишло је у добром смјеру док није пошло то повлачење, на крају је, да се вратим на сједиште Града, то су били ратни услови, али временом смо увидели да стварно, ако је Град, не мере бити објекат у шуми, реално. И кад су били први вишестраначки избори, почело се помало о томе размишљат и тако су људи кренули, моја нека опција је била да то буде на Палама. Међутим, превагнуло је, отишло је доље, са тим је град реструктуриран што се тиче Пала, он је пребачен доље, испало је да су они дошли до главних на врху и тамо гдје је била предвиђена скупштинска зграда, било је предвиђено нешто за Телеком, међутим, Телеком је то нешто одустајао и ту је направљена Скупштина Града, објекат је репрезентативан. Послије сам одатле отишао у пензију и кад делегације дођу из Приједора, однекле, стану и кажу види ово, имаш шта и видит, све је оно било празно, сад је оно пуно (м. 67 година, Пале)

Нека општина се снашла мало боље, нека слабије, имамо Источни Стари Град који је рубна општина и великим дијелом граничи са општином Стари Град и Илијаш, која увијек, и тада и сада, представља одређену безбједносну опасност. Они су мало изолована општина, имају мало становника, док већ Пале, Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, њихов развој је евидентан у виду инфраструктуре, то су зграде, тргови, дворане, али постоји неравнојеран развој, Трново је исто у тешком положају, Соколац је негдје између ове двије и ове три, одлив људи је евидентан, млади људи су прво жељни знања, мада се ми морамо похвалити постојањем нашег Универзитета у Источном Сарајеву, Град Српско Сарајево је од свог оснивања водио рачуна, на свим сједницама, састанцима, прве тачке су биле Универзитет, његов развој, формирање осам факултета, четири на Палама, четири у Лукавици, послје тога су се продужили, имате Економски факултет у Брчком, Технолошки факултет у Зворнику, Ликовну академију у Требињу, праћена је та експанзија и идеја, с друге стране се водило рачуна о здравственој заштити, велики број старијих људи је остао овде, што старијих што болесних, израђаваних. [...] Да не испадне да је све бајно што причам. Нажалост, тренутна политичка ситуација се директно одражава на развој ових наших шест градских општина. То је веома јасно, владајућа структура на нивоу Републике Српске, уколико није начелник неке општине из њених редова, њен симпатизер, та општина може веома мало да се нада било каквој помоћи и реализацији пројекта, што је по мени класична дискриминација и политичка, и социјална, и људска. Соколац је изгубио начелника из редова СДС-а због великих притисака, Источна Илиџа трпи, а Источно Ново Сарајево се развија убрзано зато што је та групација све уложила доле у тај дио, Пале су добиле одређену политичку турбуленцију поново, али ипак је неко

дошао опет из владајуће коалиције, али није из редова СНСД-а, ни овај начелник није у милости као што је био претходни, а док је био СДС, то није било говора. Трново је мало и неразвијено и срећом му се помаже, јер су начелници из редова СНСД-а. (м. 61 година, Пале)

Путеви по којима се возимо, то су путеви направљени уочи Олимпијаде, крпимо их, срећа па су сваке двије године избори па се рупе закрпе, једини пут који смо добили је пут преко Требевића, који је коштао страшно неких милиона, тим путем не иде нико што је то лош пут у смислу грађевинских и техничких карактеристика, ако имате иоле слабије ауто, прокуваће Вам, по свим грађевинским стандардима ту се не прави пут, то није терен за путеве, то је неки пројекат био и нечија визија, пропада тај пут, не чисти се и не користи, простор није за пут, људи су се тамо смијали кад је пут рађен, сељаци који живе на Требевићу, кажу осој и присој, у хладовини је изграђен, у осоју, до јуна и јула имате клизаве површине и константан нагиб од 9%, и то је нешто на чему смо стагнирали, ишли уназад и доказ тога да од некада града са 100.000 становника не знам да ли данас има 50.000 становника, рачунајте на попису да је било људи који тада нису живјели овде, мој син, његова кћерка, то је то, а гдје је онај негативни природни прираштај. Они се усељавају сви у Источно Ново Сарајево, људи који имају велики новац и купе неколико станова, укњиже их на чланове ближе и шире родбине и то се рачуна тако што он купи седам станова, на ћерке, зетове, ако вјерује зетовима, ха-ха, на комшије, има и тога нажалост. Источно Ново Сарајево је једна од ријетких општина која има више становника него бирача, обично буде обратно, јер из те општине пола гласа у Калиновику, Трнову, на Палама, ту се воде а доле живе. Није нормално да се једна општина развија а остало

не. [...] Неко би због станоградње погрешну слику стекао, већина људи је купила стан за издавање, стан на дан, имају вишак новца, или за скијање кад дођу извана. Добри смо у односу на Рудо, Чајниче, наша дјеца која су овде рођена иду даље, а остају дјеца из мањих средина, па студирају, па се одржава привид, говорим сад о Палама. Јер они са стране имају више прилике да раде, доле је федерално Сарајево и више послова, једна омладина одлази, а друга долази, па смо на позитивној нули, али су Соколац, Трново и тако те општине скоро па мртве. Од 150.000 сарајевских Срба, 100.000 остало је овде, а остали су отишли даље. (ж. 56 година, Пале)

Развој Источног Сарајева, јест он наш град, али није био равномјеран развој Источног Сарајева, од шест општина развијале су се три до четири, ове рубне општине Трново и Источни Стари Град остале су запостављене, без обзира на локалне и градске власти, да ли су се подударале или се нису подударале са републичком влашћу, сад и Соколац кубури, а развијају се доле Лукавица, у ствари Источно Ново Сарајево и Источна Илица. Трново, сад начелник је ту и мој другар, знамо се од малих ногу, Трново никад није имало људе да воде ову локалну заједницу који су могли да доведу неке ствари овде, да су се неке ствари урадиле у Трнову одмах послїје рата, било би све другачије, а овако данас овде је нама живити и радити, мислим да Трново и сад има прилику, само једна мала већа инвестиција ако би се десила, могла би да окрене стање напријед. (м. 39 година, Трново)

Треба бити реалан, имамо један нови град и структуру града како су организовани сви велики градови у Европи, састоји се од више општина и спаја се у један град. Нама је највећи проблем одлазак становништва, гдје то фали једном граду да нас је више и да смо боље увезани. Ми имамо обичај да кажемо

горњи и доњи дио града, доњи дио је један лијеп град, има лијепе, широке улице, знате како кажу ови из Федерације, који је најљепши дио Сарајева – Источно Сарајево. Што се тиче тога, можемо бити поносни на тај наш град. То јесте један проблем, јер сте физички мало даље од великог града, мислим на горњи дио града. Имате један Соколац који је 30 километара одавде и од самог центра града, само то је у старту проблем, од доњег дијела града, сва администрација и све вам је доле. Трново је ближе него ми из Источног Старог Града, из Трнова сте за десет минута у доњем дијелу, док ми дођемо да идемо нашом територијом, треба нам четрдесет минута. (м. 42 године, Источни Стари Град)

Многи испитаници кажу да је потребно направити „добар план локалног развоја“ на нивоу града како би се све општине равномерно развијале. Међутим, разлике у развоју између „горњег“ и „доњег“ дела града дуго су се одражавале у контексту подела на „источни“ и „западни“ део Републике Српске. У том смислу, може се претпоставити да је „горњи“ део представљао „источни“ (СДС), а „доњи“ део „западни“ део (СНСД) у политичком смислу. Када се започне разговор с казивачима, испоставља се да су ствари далеко сложеније. Један део „доњег“ дела града (Источно Ново Сарајево) био је под влашћу СДС-а, а затим је на власт дошао СНСД, што се није десило у другом делу „доњег“ дела (Источна Илиџа), где је на власти СДС, који ни данас није повезан с владајућом коалицијом окупљеном око СНСД-а. У „горњем“ делу града је такође у већини општина (Пале, Соколац, Трново) на власти био СДС, али је замењен СНСД-ом. Други део „горњег“ дела (Источни Стари Град) остао је под ингеренцијом СДС-а. Дакле, зависно од периода, одређени делови града, односно одређене општине, (п)остајали су наклоњени главној политичкој опцији у Републици Српској, било да је реч о СДС-у или СНСД-у. Наведене поделе директно се одражавају

на развој Источног Сарајева и перцепцију припадности граду у одређеном тренутку. Међутим, један од саговорника навео је да политика може бити „добра“ уколико се наведене поделе превазилазе зарад развоја одређене општине, дакле, уколико се политички неистомишљеници слажу око одређених кључних тачака важних за све грађане.

Ова Рогатица је и моја као члана СДС-а и људи из СНСД-а, и људи из СП-а, УС-а, наш је ово град, наша улица, наша ријека, наше заједничко, а не да се ми свађамо и уништавамо сваку свакоме идеју. Без политике не можемо, али људи који обнашају ту политику морају промијенити став према политици, није политика прљав посао, ја сам се политиком бавио 40 година, радио 40 година, изашао из тога задовољан, поштено сам радио своју обавезу. Имао сам неку економску и финансијску потпору кад сам ушао у рат, дакле, мене није тјерало да будем предсједник општине да бих могао да крадем, не, је сам то имао, добру плату, ја сам народни човек, радио сам у школи, у Жепи, ти људи оданде ме и даље поздрављају ‘професоре, гдје сте’, значи никад нисам доживио ниједну непријатност као начелник општине, никад, људи ме дан-данас поштују и ја кад уђем у град сви ме лијепо поздраве и ја се не кријем, нико не може рећи да сам ја неког преварио и да сам нешто обећао, а да нисам завршио, да сам узео паре, мени то не треба, може се бавити политиком фино и поштено, али само с народом. Ја никад нисам имао финансијских проблема, ушао сам са капиталом одређеним прије рата, ја сам се бавио приватлуком док сам био начелник општине, имао сам књижару доле код цркве и нисам радио у рату, кад је рат стао, ја сам отворио књижару, имао сам овде кафић прекопута средње школе, то сам издао сад, све регуларно, никакав проблем. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Ми ћемо успијети, ако не данас уз подршку Владе, онда без подршке Владе за десет година, не може нама нико одузет ни географију ни осјећај који нисмо изгубили за Републиком Српском, за десетак, петнаест година видићемо гдје ћемо бит ми, а гдје они, али ова прича опет води у неке подјеле на нивоу Републике Српске које нису добре, поготово у овим тренуцима, генерално овај град се развио, захваљујући свему ономе што је било и захваљујући том периоду 1996, 1997, 1998, нашег плана, подршке Србије, само је питање да ли ми видимо да је могло боље, могло је боље, али генерално не можемо бит незадовољни. (м. 51 година, Источна Илица)

Српско Сарајево се од свог настанка бори на више фронтова – да својим људима омогући нормалан живот, да се развија онолико колико може да се развија, да се истовремено створе услови да се одупире свим тим мирнодопским насртајима из Сарајева, ви када је рат знате како да се одбраните, али у миру када вас стално напада нешто што је институционално Сарајево, та унитарна Босна и Херцеговина, а иза свега тога стоји моћна сила, онда можете бар донекле разумијети каква је то борба извана и изнутра. (м. 53 године, Пале)

Казивачи наводе да је проблем развоја Источног Сарајева већинска економска зависност и „ослоњеност“ тог града на Сарајево као велики град у коме су смештене државне („заједничке“) институције и у коме је могућност проналажења посла у приватном сектору далеко већа. Проблеми са запошљавањем у Источном Сарајеву се надомешћују проналажењем радног места у Сарајеву. Један саговорник је, алудирајући на ту ставку, навео да се у његовом граду зидају зграде, али да у другом граду његови суграђани проналазе посао („град је овде, гради се, али је близу великог града“). За развој једног града „није паметно“ да комплетна

привреда буде заснована на раду у општинским, републичким или државним институцијама, него у фабрикама, што већ неко време није случај због гашења индустријских капацитета пребачених из Сарајева у Источно Сарајево управо због „економске независности“. Наведена синтаagma често се чула у наративима мојих испитаника и означавала је жељу да њихови суграђани, пре свега чланови породице, могу себи да обезбеде услове за „пристојан живот“ кроз запослење у „свом граду“, како не би били принуђени да одлазе у Сарајево. Многи саговорници навели су да би врло брзо почели да раде у Источном Сарајеву уколико би се ту отворило седиште неке стране компаније или било која институција која није повезана с политиком, односно страначким запошљавањем.

У том смислу, Источно Сарајево није постало економски пандан Сарајеву, већ само спортски, културни, политички и административни, односно делом институционални, будући да се државне институције налазе у Сарајеву, док су републичке премештене из Српског Сарајева у Бања Луку (Сл. 11). То осликава „дуплу маргинализацију“ у којој се налазе Срби у Источном Сарајеву. С једне стране, раскида се с прошлoшћу у односу на Сарајево („борба извана“), док се истовремено дистанцира од Бања Луке („борба изнутра“) као новог урбаног центра Републике Српске (Bădescu 2015, 35–60; Дражета 2019, 144). Једна испитаница наводи да се сложеност медицинског система Источног Сарајева огледа у томе што је ослоњен на систем здравствене заштите у Кантону и Граду Сарајеву, и то због територијалне и географске удаљености од Бања Луке, у којој се налази Клинички центар надлежан за целу Републику Српску. Казивачица и многи други интервјуисани грађани сматрају да би Источно Сарајево требало да има сопствени Клинички центар, што би био предуслов за даљи развој града у медицинском смислу.

Стварно смо наслоњени на Сарајево, хтјели то или не, не можемо бити потпуно самостални, подјелом на нивоу политике, између истока и запада Републике Српске, да нам није Кошева и неурохирургије, ми би крепали, 16 пута би пацијент умро да га водимо у Бања Луку, не можемо да га спасемо, а имали смо и апарат за трансфузионо тестирање, тај апарат је узела Бања Лука и сада га Источно Сарајево нема. Ако би нека непогода пресјекла пут, ми не бисмо могли да провјеримо резултате а некада смо могли. Романијска регија, Сарајевска регија, испуњавају услове да буду независне, али не функционишу самостално, таква је политика, тамо је Клинички центар, константан је транспорт наших пацијената, више је било санитетом тамо превозено људи него што је било прегледа. [...] Јесте се град стамбено развио, али не у смислу пратеће инфраструктуре и образовно-економских садржаја, а највише медицинских, имаш примјер Црвеног крста и Института за трансфузију, значи ми смо као град, али не можемо функционисати да се било шта око нас деси, е, то је политика, штеди се на погрешним стварима, некад је потребно да одмах крв буде тестирана, исти дан, како да родитељима објасниш да не можемо да урадимо све одмах, они буду под емоцијом јер доведу дијете и искаљују се над особљем болнице, а то не знају они из локалне самоуправе, како функционишу обични људи, а камоли ван овог града у Бања Луци или негдје даље. (ж. 46 година, Трново)

Бања Лука је окренута сама себи, а овај град је хтио не хтио окренут Сарајево. Директор си болнице, иди и тражи од тог министарства да плата буде боља, са Клиничким центром Сарајево или Бања Лука и одмах би доктори и сестре остали. Проблем је људи на власти на локалу, требали би се окренут ка локал патриотизму, да се не гледа шта ће нама рећи Бања Лука. Треба се окренути овим стварима, тамо

је доста тога одвучено, институција, микро мрежа са ЕТФ-а у Лукавици отишла је у Бања Луку, а тамо није покренута, јер није било никога да то покрене тамо. Све то је одвучено, Енергоинвест и факултет, примијењена наука, дакле има лабораторија у којима се све то тестира што ће бити касније у фабрици. Примјера ради, кафе куварица је некада могла да добије стан у ФАМОС-у, а сада немате ништа. (м. 27 година, Источно Ново Сарајево)

Неки испитаници мисле да је близина Сарајева предност Источног Сарајева јер, како каже један казивач: „Све што произведеш потрошиће се у великом граду“, односно, како наводи други: „Ми не можемо произвести толико колико они могу потрошити“. Трећи саговорник навео је да Источно Сарајево представља „стратешки важно мјесто“, јер преко њега Србија може трговати са Сарајевом као највећим бошњачким градом, будући да „трговина не познаје границе, а то је наша велика шанса ако смо паметни и добро организовани – кад има новца, има и становника“. Четврти испитаник наводи да све што неко не може да пронађе у Источном Сарајеву постоји у Сарајеву. С друге стране, „ослоњеност“ Источног Сарајева на Сарајево није само у економском већ и у територијалном и географском смислу, нарочито општина Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа. Свих шест градских општина Источног Сарајева такође се ослања на Сарајево као „позорницу услуга“ (Дражета 2021, 248–408). Саговорници такође увиђају колико је значајно то што се њихов град налази поред једног великог града („центра“, „главног града“), важног не само за историју српског, већ и бошњачког народа на тим просторима. Иако су многи имали одређене ставове и размишљања о Сарајеву који упућују на то да је реч о простору с другачијим политичко-идеолошким и симболичким уређењем у односу на Источно Сарајево (Дражета 2021, 345–397), казивачи су у својим исказима навели да становништво

оба града и шире околине припада истом крају, области или регији, о чему ће бити више речи у наредном поглављу монографије.

Испитаници су такође говорили о томе шта недостаје Источном Сарајеву, тачније шта мисле да би град још требало да има. Сви казивачи сложили су се да је граду потребна боља саобраћајна повезаност и организација ефикаснијег градског превоза, док су многи истицали да јавног превоза готово и да нема. Људи без личног аутомобила, како наводи један саговорник, „осуђени су на пропаст“ уколико треба да се превезу од једног до другог краја града. Један саговорник истакао је да му је потребно минимално 50 конвертибилних марака (25 евра) да би са Сокоца дошао до болнице Србија у месту Касиндол у Источној Илици, при чему с аутобуса преседа на такси. Испитаници из Источног Старог Града морају да промене два аутобуса, први од Хреше до Пала, а други од Пала до Добриње, а затим такође да дођу таксијем до градске болнице. Многи кажу да је „срамота“ што новосадски и београдски превозници имају бољи ред вожње од домаћих, за које се, како каже један казивач, „никад не зна кад ће и хоће ли уопште стићи“. У том смислу, једна испитаница наглашава да „можете да умрете између општина док се возите, ако је невоља“. Казивачица која потиче из Грачанице близу Тузле у североисточној Босни наводи да је њен град такође суочен с проблемом градског превоза, то јест да су такве препреке заступљене у оквиру сваког мањег урбаног простора. Проблеми саобраћајне повезаности свих шест градских општина Источног Сарајева, односно њихова територијална и географска разубијеност у неколико мањих области, чине комуникацију и проток робе и услуга знано тежим, сматрају неки казивачи. Како каже један саговорник, „општине су прилично удаљене, треба да буду повезаније, да се ради на обједињењу града“. Због тога је потребно значајно унапредити инфраструктуру и реконструисати све путеве, посебно онај

који повезује Источно Ново Сарајево (преко Сарајева) с Палама и Сокоцем, односно Трновом, јер је то уједно главни магистрални пут. „Повезница“ би тако била боља и према осталим градовима у Републици Српској, односно Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори. У том смислу, неколико казивача наглашава да је тунел Храћен од Пала према Горажду „најважнија инвестиција“, јер би се до Србије стизало много брже.

Нема великих изазова на нивоу друштвено-економског развоја, са малом привредом и малим буџетима не могу локалне заједнице направити амбијент који би ми вољели. Шест градских општина дисперзно су постављене, природне баријере су између њих, планине Требевић, превој Рогој. Ви одавде до Фоче имате 60 километара, али немате дневних миграната, наше све локалне заједнице су затворене и окренуте саме себи и све се дешава унутар тог општинског средишта и села која гравитирају општини. Међуопштинских веза нема изузев Пала и Источног Новог Сарајева, мало Сокоца и Источног Новог Сарајева, а веза између Трнова и Сокоца је нула, немамо институције које их повезују. Стога, треба размишљати о стварању одређених функцијских веза које ће локалне заједнице повезати, имамо недостатак тунела, тунел Рогој је много важно питање које треба да отвори не само Фочу према Источном Сарајеву, него да повеже тај град и Херцеговину и приморје. Имамо питање везе Пала и Источног Новог Сарајева, мислим да је тунел испод Требевића нереална замисао, али тунел између Миљевића и Лапишнице није тако нестварна прича, а то би могло задовољити све амбиције. (м. 63 године, Источна Илица)

Наравно, како се град развијао, ми смо дошли до тога, знао сам се нашалити и раније, немојте ми помињати град ако немамо градски превоз, позориште и телевизију. Градски превоз не функционише

баш најбоље, требало би бит мало и критичан, није све тако бајно, али, са друге стране, ми смо недавно добили позориште, тако да је до тог момента, док нисмо добили позориште, тај културни живот града функционисао захваљујући искључиво насљедницима културних центара из бивше државе и захваљујући великом броју ентузијаста, знам једног, а знате и Ви. Ја имам доста пријатеља који не само што се баве музиком него филмским стваралаштвом, драмском умјетношћу, луткарством, захваљујући свима њима ми имамо сад културни живот града, ту је Фестивал монодраме који траје преко 30 година, имамо Лутфест, међународни фестивал луткарства који траје 23 године, имамо фестивал дјечије међународне поезије, наравно да водимо рачуна о свим значајним историјским личностима и догађајима. Наравно, ту су укључени, осим ових друштвених активности, много су укључени заслужни појединци који су праве патриоте, ентузијаста и неко ко је свој живот, стваралаштво и креативност поконио Граду Српском Сарајеву и Републици Српској. (м. 61 година, Пале)

У сличном духу и остали саговорници говоре о томе како град „постепено расте“, не само у урбанистичком него и у културном смислу. Тако је велики број њих навео да је културни развој Источног Сарајева у савремено доба практично незамислив без Народног позоришта. Док једна испитаница каже да је била на отварању ове институције те да је том приликом била „изузетно сретна“, друга наводи да је само постојање ове институције „похвално“ и „важно“. Трећи казивач каже да је позориште „прорадило“ јер су се „неке ствари поклопиле и почеле одвијати“, односно да је након урбанизације било „за очекивати“ да ће се унапређивати културни живот града. Четврта саговорница наглашава да је одлично што постоји позориште, али да је зграда позоришта, уместо топлане, била предвиђена на Палама, те да је

„због политике“ премештена у Источно Ново Сарајево, као што је случај и с другим градским и републичким институцијама (Сл. 11). Неколико казивача наводи да Народно позориште нема „довољно капацитета“ те да граду недостају биоскоп („кино“) и концертна дворана, а један саговорник наглашава да би град могао да има и свој „народни оркестар“. Поједини испитаници наводе да културу у граду „не треба сводити на фолклор“, то јест на наступе културно-уметничких друштава, већ треба радити на тематским музичким, књижевним или поетским вечерима. Без обзира на ове потешкоће, казивачи мисле да град поседује основне медицинске, образовне, културне и спортске установе, мада је потребно да се оне унапређују како би се град даље развијао.

Део саговорника сматра да Источном Сарајеву недостаје музеј комплексног, завичајног типа, какви су музеји у Бања Луци, Бијељини, Добоју и Требињу. Тај музеј био би посвећен традиционалној култури сарајевских Срба, односно српског народа из целокупне Сарајевско-романијске регије. Саговорници наводе да би требало основати и музеј Одбрамбено-отаџбинског рата, институцију посвећену неговању културе сећања на страдање Срба (војника и цивила) током ратних сукоба 1992–1995. године, као и да би Музеј стварања Источног Сарајева био такође користан у том погледу. Музеј стварања града могао би такође да се користи у туристичке и комерцијалне сврхе како би неко ко први пут долази у град могао да се упозна са свим његовим особеностима и сложеностима. Није довољно само „учити дјецу како је настао град“, већ је потребно и да институције „преузму дио тог посла“, јер ће за неколико деценија доћи до смене генерација, тако да децу млађег узраста неће имати ко да упуту у епизоду о жртвовању српског народа зарад настанка њиховог „новог“ града. Деца између седам и дванаест година нису упозната с тим периодом, што већина саговорника мисли да „није никако добро“, док мањина

мисли да је потребно да млађе генерације не буду „оптерећене прошлошћу“.

Многи људи који долазе „са стране“ мисле да је Источно Сарајево део Сарајева и, осим неколико споменика и спомен-паркова (Сл. 29 и 30) (Парк великана, Парк сунца и Парк Гаврила Принципа), немају много тога да виде у вези с историјом града, сматрају саговорници.²² Један казивач, који је упутио градским властима свој предлог о оснивању завичајног музеја, наводи да му је идејни пројекат био одбијен уз подсмех и коментар да тако нешто није потребно овом граду. Други саговорник наводи да Срби као народ на простору Источног Сарајева „нису заинтересовани да имају музеј“ и да ће ускоро „истина о њиховом страдању бити прекривена велом пропаганде“. За њега је важно да постоји институт какав је новоосновани Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, који ће се бавити прошлошћу Источног Сарајева и шире околине, не само у новом него и у средњем веку, јер се из суседног Сарајева често пласира „квазиисторија о томе како су се Срби доселили у ове крајеве и како су они кривци за све“. Трећи испитаник сматра да би један централни музеј посвећен култури овог краја требало да буде јединствен за цео град, као што би требало да постоји централно спомен-обележје или спомен-соба, а не да свака месна заједница себи прави меморативне комплексе, јер су људи, како наводи казивач, „гинули за град и народ, не за мјесну заједницу“. Пар саговорника сматра да пример галерије Кућански представља негативну страну односа према култури, односно „немара“ градских власти према вољи сликара који је тај објекат завештао „свима на корист“.

22 Један испитаник наглашава да би „споменичка култура требала бити много озбиљнија“, будући да је, као историчар, приметио одређене цитате наведене испод историјских личности које ти људи нису изговорили.

Скоро сви саговорници су рекли да граду недостаје привреда у виду индустрије, то јест фабрике које би запошљавале велики број људи и тако биле основа егзистенције многих породица, као што је то био случај током социјалистичког периода. Први казивач наводи да, уместо оснивања индустријских постројења, људи продају своју имовину како би се „други окористили, а омладина нема гдје да ради“, док други испитаник каже да би отварање фабрика довело до увећања економске стабилности града, јер без тога „нема опстанка на једном простору“. Трећи казивач наводи да су некадашње Сарајево и околина у прошлости важиле за „индустријски крај“ и да би чак изградња индустријске зоне помогла многим људима на економском плану, као што је то био случај у Тешњу, граду у централно-северној Босни. Некада су се људи досељавали у Сарајево, Трново, Соколац и Пале како би се запошљавали у фабрикама, наглашава четврти саговорник, док пети испитаник наводи да би „останак људи“ био везан за „одржавање индустрије и одржавање факултета, јер је велики изазов задржати људе“. Шести саговорник навео је да Источном Сарајеву није потребна „тешка индустрија“, већ неколико фабрика које могу да производе „ситније ствари, макароне, ексере или кључеве“, док седми казивач сматра да би дрвно-прерађивачка индустрија, која ствара готове производе (нпр. намештај), била одличан „извор егзистенције“ грађана. Мањи део саговорника, иако заговара отварање фабрика, наводи да не би могао да пронађе 150 радника који би се запослили у тим погонима, јер се нове генерације не школују у тим областима, средње генерације се баве пословима који немају суштинске везе с индустријским радом, а припадници старије генерације су у пензији. Један саговорник наводи да је један од проблема поновног покретања индустрије тај што се „капитал налази у рукама странаца 100%“, као и то што је Источно Сарајево град са сложеном структуром, у оквиру које шест

општина има надлежност над грађевинским земљиштем и изградњом, док град обавља контролну функцију путем инспекција, а то је „најтежи дио посла“. Други испитаник сматра да би град требало да доживи „административно преуређење које би му дало одређене изворе прихода и газдовање над одређеним некретнинама, како би се изградили библиотека, умјетничка галерија, све што унапређује град“.

У склопу поновног покретања индустрије, треба подстицати пољопривреду у општинама које имају потенцијала за то, сматрају саговорници, али истовремено истичу да се повезивање пољопривредних произвођача ради приступа различитим фондовима догађа међу ентузијастима из различитих удружења. У том смислу, изостаје институционална подршка, иако један саговорник наводи да је добио премије за млеко. Поједини испитаници наводе да су се људи „одвикли“ од рада у индустрији, али и пољопривреди, иако „падински дијелови града имају потенцијала за пољопривредну производњу“ (мисли се на обронке планине Требевић, односно Гласиначко, Лубурић и Пољак поље на Сокоцу). Један казивач мисли да би Источно Сарајево требало у наредном периоду да покрене оживљавање села и производњу домаћих производа.

Испитаници сматрају да је потребно отворити различита представништва страних и домаћих компанија и престати са ширењем мреже општинских, републичких и државних институција, посебно „агенција које не служе ничему и у којима се људи страначки запошљавају“, тако да се ствара, како то сликовито описује једна саговорница, „политичка гужва“. Омладина у Источном Сарајеву не одлучује се лако да заснује породицу због тешког проналажења посла и несталности радних места. Дешава се, на пример, да супруг одлази да ради у иностранство и шаље новац супрузи и деци, што је, по мишљењу једног испитаника, „пропаст породице, нема ко дјецу да изведе на пут“. Једна испитаница наводи да младе људе

из Источног Сарајева „често отјера страначко запошљавање“, поредећи социјалистички и савремени период: „Овде су странке корпорације које из сијене управљају, запошљавају, диригују нашим животима, како су се комунисти понашали и неко нешто прича, али ово испада исто и још горе. Људи су у јако лошем расположењу, ми смо убијени у појам.“ Дакле, саговорници сматрају да је потребно додатно радити на мотивацији младих људи и њиховој перспективи запошљавања и обезбеђивања животне егзистенције. Један од примера је Болница Србија у месту Касиндол, из које млади доктори одлазе да раде у Сарајево, тако да, како каже једна казивачица: „Имамо болнице, немамо доктора, апсурд“. Друга испитаница, запослена у области медицине, сматра да су услови за младе лекаре „јако лоши“, тако да се они најчешће одлучују за рад у некој од сарајевских државних или приватних болница, што сматра „прећутним договором“ између републичких власти у Бања Луци и кантоналних власти у Сарајеву, будући да, у инфраструктурном смислу, Источно Сарајево располаже свим здравственим установама потребним једном граду, али се, како она наводи, „власти не брину много око тога колико им један доктор зарађује“. Испитаница такође наводи да је у граду заступљен пораст масовних незаразних хроничних обољења, првенствено кардиоваскуларних, затим малигнома и дијабетеса. Узрок за то су, према њеном мишљењу, ратна дешавања, стрес и слични фактори. У том смислу, казивачи су у својим исказима често говорили о томе колико им је протекли период од три деценије био напоран и тежак, пун неизвесности и изневерених очекивања, те да их је управо снажан осећај првенствено етничке, а затим регионалне и локалне припадности, мотивисао да остану да живе, раде и стварају са „својом породицом у свом граду“.

Поједини саговорници мисле да Источном Сарајеву недостаје плански и стратешки упис студената на факултете, то јест људи који ће се бавити примењеном

науком, нарочито у области електротехнике, као што је то био случај у Сарајеву за време постојања великих гиганата попут Енергоинвеста. Поједини казивачи залажу се за „укидање Болоње у високом школству“, док други говоре о томе да Универзитет у Источном Сарајеву мора имати јаснију политику и систем стипендирања, будући да је разуђен у десет места с осамнаест организационих јединца од Брчког до Требиња. Многи испитаници мисле да је потребно „увести јаче образовање у основним и средњим школама“, посебно кад је реч о догађајима везаним за прошли рат, што је у вези са жељом да се институционално „преузме“ едукација будућих генерација о настанку Источног Сарајева. Граду такође недостају људи с „више људских особина“, при чему испитаници мисле на односе засноване на поверењу, усменој речи, договору и солидарности, свему ономе што је било заступљено у граду у доба кад је основан и када се убрзано развијао и градио. Штавише, такви међуљудски односи постојали су и раније на простору данашњег Источног Сарајева, тако да једна саговорница каже да су људи током социјализма мање посећивали верске објекте, али су више поштовали заклетву и „имали чојство“, док су данас чести посетиоци цркава, док су усмена реч и обећање „постали ништа“. С друге стране, људи који „распродају своју ђедовину“ у крајевима које казивачи препознају као културно другачије у односу на њихов, „немају осјећај за настанак града“, тако да се с изменом становништва мења и однос према граду и његовој историји, што је, према речима саговорника, још један од разлога за институционализовање прошлости Источног Сарајева. С друге стране, појединци наводе да граду „недостају субкултуре“, то јест „разнолоност, разноврсност људског потенцијала, плурализам мишљења који је дозвољен, који би требао да буде пожељан“, како би се избегли „култура једноумља“ и „пропаст друштва“, јер је свако друштво током историје „нестајало када се затварало и дизало

зидове“.²³ Разлог за одлазак младих људи из Источног Сарајева стога није економске природе, већ, како наводи испитаник, „стање друштва, оно што ово друштво нуди“.

Источном Сарајеву недостаје стратешки и плански туризам, који поједини саговорници дефинишу као вид туризма прилагођен „домаћим људима“, то јест становницима Источног Сарајева, који могу имати одређене повластице уколико, на пример, желе да скијају на Јахорини, уз обезбеђен превоз, који тренутно не постоји, изузев радничких аутобуса. Људи који долазе из Београда, Новог Сада и Србије уопште најчешће не знају где се простире Источно Сарајево и какав је то град, тако да због „мањка понуде“, како то описује једна испитаница, „одлучују да посјете Сарајево, а тамо слушају о томе како смо ми овакви и онакви“, мислећи на Србе из Републике Српске и Босне и Херцеговине. Туризам руралног или еколошког типа довео би до повећања тренутно „ниске свијести“ о животној средини, тако да би градска управа требало да „поведе рачуна“ у наредном периоду и, кроз програме едукације у основним и средњим школама, укаже на прекомерну сечу шуме, природна богатства којима град располаже и традиционална знања из области лековитог биља и животињског света, те тиме „промовише здрав начин живота“. Источно Сарајево је „град нетакнуте природе“, како то истиче више саговорника, сматрајући управо то „шансом“ за економски бољитак људи. Граду такође недостаје руковођење засновано на „менаџерским односима“ и „приватлуку“, то јест бирању „најбољих кадрова у свакој области“ који би водили одређене послове и допринели превазилажењу политичких подела на унутаргрупном плану („мало више слоге и заједничких интереса, само тако можемо бити и јаки и корисни“; „фали само да се поради на свијести, ми

23 Испитаница која се преселила из сарајевског насеља Кошево у Источно Сарајево наводи да су удружења пензионера и онколошка удружења слабије заступљена у „новом“ граду, коме недостаје култура удруживања и свест о лечењу opakих болести.

имамо све што се тиче институција које нам требају“), од општине, преко града, до републике.

Мислим да овај град, у принципу, има доста тога што треба сваком граду. Оно што је најбитније, има младост, има памет, мислим да није добро ријешен градски превоз, то мени не смета, али смета већини људи који су везани за ту врсту превоза и комуникације, мислим да је то нешто што је важно за сваки град, да је то овде проблем. Што се тиче осталих услова, мислим да постоје, од школа, вртића, до позоришта, свега тога. Фали нам још те чврстине, мало више памети у вођењу и мало више стављања изнад политике, ускостраначких или усколокалних варијанти, требају нам ти људи који размишљају на тај начин да се обезбиједи ти основни услови за функционисање једног града, који није велики град, али је град који има све, који има добре могућности, од туризма, планина које су се надвиле над овим градом и чувају овај град, од природног богатства које имамо, треба нам мало више менаџерских односа, у оном смислу пословних, да се све то уобличи. Јер, не може ми нико објаснити на оволиком броју људи у Републици Српској или у Источном Сарајеву да прави домаћини, прави менаџери, не могу да уреде све то и да то заиста функционише ко швајцарски сат. (м. 61 година, Пале)

Испитаници наводе да граду недостају прволигаши у свим спортовима, почевши од фудбала и кошарке па све до зимских спортова у којима су некада, како наводе, „доминирали Паљани, а данас би сви становници Источног Сарајева могли бити прваци“. Међутим, политички утицај био је „погубан“ у послератним годинама, тако да је младим људима данас битније да буду чланови одређене странке него да се баве спортом и физичком активношћу уопште. Град би могао да се потруди да створи кровно спортско друштво или један тим који би се такмичио на европском нивоу („мушки рукомет, женска

одбојка или ватерполо тим“). Људима је након рата била важна идентификација са ФК Славија (Сл. 12) управо зато што их је подршка том тиму везивала за културну традицију сарајевских Срба. Источно Сарајево такође недостају спортско-рекреативни центри, посебно затворени базен, јер до првог пливалишта грађани Источног Сарајева треба да иду у насеље Отока у Сарајево. Отворени базен такође недостаје током летњих дана, али је простора за његову изградњу све мање, будући да се већина земљишта продаје локалним инвеститорима ради зидања стамбених и комерцијалних зграда. Источно Сарајево као град има велики број младих спортиста које би приватне или државне компаније могле да спонзоришу, као што је то био случај током социјалистичког периода. Уместо тога, спортисти су принуђени да тренирају у другим градовима или да одлазе у Србију и Црну Гору како би набавили адекватну опрему и наставили с такмичењима. Спорт треба подржавати зато што су, према речима једног саговорника, Срби на подручју Источног Сарајева „снажан физички народ, одгојени на сиру и кајмаку, цио град налази се на надморској висини од 600 до 1600 метара у континуитету, има у саставу своје територије три или четири велике планине“. Прича о недостацима града се на овај начин претвара у наратив о његовим предностима, оличеним у повезаности људи и природе, односно идентификацији становника с околним планинама.

Одговарајући на питање како ће се Источно Сарајево развијати у будућности, казивачи су једним делом наводили да им се тај аспект града не чини сасвим извесним онако како би они волели, изражавајући наду да ће се одржати оно што су многи од њих „стварали“, било да је реч о „директним учесницима“ („ствараоцима“ града, то јест професионалним политичарима/стручњацима) или „индиректним учесницима“, то јест другим грађанима („обичним људима“). Како наводе два испитаника и једна испитаница: „Стварно не видим да ће нешто бит превише

добро“; „Нама је сваки дан гори, то ти је сто посто“; „Све је горе, све горе пропадамо“. Један део испитаника се „боји будућности“ зато што се све већи број младих људи исељава из града.²⁴ Неки су се осврнули и на то колико је рат 1992–1995. године био „погубан“ по становнике Босне и Херцеговине, Сарајева и Српског Сарајева, без обзира на етнички или било који други критеријум.

Требало би ово опстати, уздам се у Бога, мора опстати, али с обзиром на све, ту сам од формирања града и учествовао сам у његовом оснивању, на неки начин. Скептичан сам око тога како све ово изгледа, немам неку вјеру и наду да ће било шта бити. Фали нам доста свега, ми кад сад причамо у 21. вијеку о путу, брзој цести, шта даље да причам?! Подручје има фин положај, фину климу, ја је не би мијењао ни за једну на свијету, све је тако погодно за развој, али, једноставно, или тренутно није моменат, волио бих да се деси неки моменат и да се створе услови да људи дођу овде да улажу, да се повећа стандард живота. Размишљам као оптимиста у том правцу, али објективни услови никако не иду у прилог томе. Не могу да вјерујем, неку вече сам горе био, Јахорина је стварно љепотица, да не можеш привући Швајцарце да нешто уложи. (м. 48 година, Пале)

Моја пројекција развоја овог града, ја се плашим да неко не каже да се поново не селимо, јер бојим се, а људи су морално пали, ови који су ратовали видјели су да то ратовање није ништа ни плаћено послије, 100 марака је ништа као борачки додатак, што ће

24 Један саговорник наводи да је „поражавајуће“ што младе особе у Источном Сарајеву не виде своју будућност у том граду, јер „нема примјера добре праксе, квалитетни примјери су они који су на полулегалан начин стекли нешто. Док нам не дођу белогардејци, нама најбољи кадар из Београда мора да буде два дана сједмично овде, морамо да имамо заједничку скупштину, да квалитет узмеш и пренесеш, да схватиш перцепцију своју и туђу.“ Други казивачи су истакли проблем одласка стручних кадрова уопште.

рећи да није у питању новац него неправда, понижење, не треба ни тих 100 марака да имамо ако је већ тако. Бојим се, пошто млади људи нису спремни да се жртвују као што смо ми били спремни да се жртвујемо, а и ми смо тада били млади, када разговарамо неформално братски овако, они би млади све најрадије да нађу неко сигурно мјесто у Србији, као да је Србија сигурно мјесто, или на другом крају свијета, а они би се вратили овдје и ратовали, то је неки мој закључак кроз разговор са младим људима, млађим од мене. Неко нас посматра на ком смо ми сад нивоу, шта може да убаци међу нас, као што су нас посматрали за вријеме Титове Југославије, шта радимо, какво је стање, морал, психологија масе, власти, како се том влашћу може владати, то све исто данас посматрају. Али народ више није спреман да се жртвује. Е, сад, иста ситуација је и тамо доле у Сарајеву, њима се исто не ратује, имају више националног набоја, имају више жеље да освоје јер нису добили оно што су хтјели, али изгубили су сви, и ми и они. Добили смо Источно Сарајево и Републику Српску, али да ли је она трајна творевина, да ли ће она остати, да ли ће је Срби знати сачувати, да ли Срби хоће то, хоће док се добијају новци, али шта кад то престане, али толко су људи заражени тиме да је то невјероватно. (м. 65 година, Источна Илиџа)

Ми ћемо се трудити да се развијамо, а како ћемо се развијати, не знам, јер ја нисам политичар, не бавим се политиком, вјерујте, у овом моменту видите у каквим смо ми проблемима тренутно, ја само Бога молим да се не понови исто, ово је за мене ситуација да смо сви на стенд бају, није за мене ни за неке дугорочне процјене, ни улагања, не знам шта ће бити. Ја желим свим срцем да живимо у миру, не видим разлог што би био проблем јер свако има своју државу и молим лијепо, да коначно кренемо неком узлазном путањом, да свуда овде буде благостање, да будемо сретни, здрави, задовољни, да се развијамо,

градимо, да се рађа више дјеце, да тај град буде пун, ја то желим, али шта ће бити – не знам. Ето, ја то не знам, не могу да знам. (ж. 47 година, Соколац)

Многи саговорници сматрају да ће политика диктирати будући развој и да ће у једном тренутку, након престанка масовне станоградње и досељавања становништва из различитих крајева, доћи до периода стагнације и „стихијског развоја“, у оквиру којег ће Источно Сарајево зависити од Сарајева. Из таквог стања може се изаћи једино „доласком домаћина на власт“, односно људи који би се „домаћински“ односили према развоју, сматрају два казивача (отац и син), док једна саговорница сматра да је стагнација увелико почела пре десет година и да ће све бити исто у наредне две деценије. Многи мисле да је град „достигао свој максимум“, тако да не може даље да се развија онако како би то његови становници желели. Такође, један саговорник истиче да би волео да се Источно Сарајево развија „својим путем, не као дио или предграђе Сарајева, већ као посебан град, духовно повезан са оним Сарајевом у којем су Срби радили и стварали културу, почевши од прве позоришне представе и прве школе за жене до интелектуалаца који су дјеловали прије рата“. То, наравно, не значи да би Срби требало да се „одрекну“ Сарајева. То мисли већина казивача, сматрајући да је Сарајево и даље „наше колико и њихово“. Неколико казивача наводи да ће тренутна сложена организација града и промена етничке структуре у једном његовом делу, уколико не дође до неког јачег повезивања између општина,²⁵ довести до одвајања појединих општина, при чему мисли да ће се „доњи“ део града одвојити од „горњег“ дела.

25 Мој казивач, у том смислу, предлаже „привредно повезивање“ општина по узору на модел заступљен током социјализма, кад је једна фабрика „отварала“ мање фабрике (кооперанте, подружнице, филијале) и увезивала насеља и градове у оквиру једне регије (Илица, Соколац, Трново, Високо и Рогатица).

Моје субјективно мишљење, које не дијели можда нико од мојих колега, за десет година град у овом облику неће постојати, двије општине из доњег дијела ће се одвојити од горњег дијела града. Ми нисмо успјели да изградимо идентитет града на тај начин и увијек је то нешто Лукавица и они горе, тај тунел између Пала и Лукавице што је био замишљен можда има смисла, никад се није створио тај идентитет да осјећаш припадност том граду. Друга ствар, доста смо различити по менталитету, по томе како гледамо на неке ствари, тако да ја мислим да ће у будућности ове двије општине бити једна прича, а ове остале друга прича. Посљедњи потез је добар, да имаш прилив само за град из буџета Републике, јер Источно Сарајево једино има више општина као град у Српској, општине су и даље држава у држави, а град нема пуно својих прихода, па је добио четири-пет милиона годишње да би уложио, да ојача тај идентитет у горњем дијелу града, рецимо, ја донекле Пале и разумијем, Соколац не разумијем, да није у оквиру Града Источног Сарајева, питање је како би пролазило, а Пале су опет биле ратна пријестоница, навикли су да је много ствари код њих, неће да прихвате да је сва грешка у њима, има ту доста љубоморе, као одоше сви у Лукавицу да живе, друже, то је до вас, ја шетам Јахорином, прођеш и нема тротара. Ми стварно покушавамо гдје год, идемо вани, гледаш шта би могао да представиш заједнички за цио град. (м. 46 година, Источно Ново Сарајево)

Један казивач је навео да ће Источно Ново Сарајево као општина „усисати“ све друге општине града и тиме извршити „београдизацију“ Источног Сарајева, што би требало „предуприједити“. Други испитаник мисли обратно, односно да ће се, након „нестанка простора“ за зидане зграда у „доњем“ делу града, даљи развој одвијати на Палама због близине Јахорине, тако да ће се масовна станоградња наставити у „горњем“ делу. Многи казивачи

мисле да се „централизација већ осјећа“, јер домови здравља „једва опстају“ на Палама, Сокоцу и Хрешу, где живи старије становништво, које је због такве ситуације принуђено да иде у болницу „Србија“ у месту Касиндол у Источној Илици. Поједини казивачи наводе да ће „цијела Херцеговина и Романија доћи у Источно Сарајево, и то се већ осјети“, тако да ће се наставити „погубна урбанизација“. Неки саговорници истичу да је потребно говорити млађим становницима града где живе и како је град настао, не само на породичном већ и образовном, институционалном нивоу, и то, на пример, у склопу међуопштинских посета и заједничких радионица у природи. Истиче се да је долазак „младих и паметних људи“ који неће имати „терет њихових родитеља“ кључан за развој града, док поједини мисле да се тако нешто уопште не може предвидети.

С друге стране, неки казивачи наводе да им се не допада да „доњи“ део Источног Сарајева промени етничку структуру у корист Бошњака, истичући како се они „све више досељавају“ из Сарајева из године у годину. У том случају, сав труд да се оснује „нови“ град, другачији од оног у којем Срби уочи, током и након рата више нису могли да живе, биће, како каже један саговорник, „невидљив и узалудан“. Неколико испитаника, „директних учесника“ у стварању града, наводи да су градске власти Српског Сарајева и Републике Српске сматрале да не треба „улагати у доњи дио јер ће кад-тад бити њихов“, што мисле да ће се ускоро и десити. Један од њих закључује: „Знам ја какви смо ми, ево ти, нек буде граница горе, па, Боже мој“. У том смислу, он и још неки испитаници мисле да ће општине Источно Ново Сарајево и Источна Илица постати део Сарајева јер у њима већ сада живи одређени део Бошњака и да ће граница између ентитета бити померена „ка унутра“. Неколико казивачица навело је да се град неће „распасти“, али да ће, поред Бошњака, у њему у будућности живети велики број

Арапа, који су све више заинтересовани да купују српско земљиште. Српско становништво би се евентуалном интеграцијом („утапањем“) Источног Сарајева у Сарајево, како наглашава један саговорник, „разводнило и спало на око 22% у оквиру једне административне јединице“, али ни то не би била препрека када би Бошњаци „скинули америчко-њемачки дрес“ и окренули се Србима као јединим „природним савезницима“. Многи саговорници истицали су да су им Бошњаци ближи од Хрвата у том погледу, јер, како каже један од њих, „побили смо се, али немамо ништа против њих, можемо опет сви заједно“. Неки испитаници не деле ово мишљење, али су свесни културних сличности које деле с Бошњацима у оквиру датог простора. Мањи део казивача мисли да би политичка криза могла да престане онда када буду престале и националне тензије, будући да људи увелико сарађују на економском и друштвеном плану.

Постоје испитаници који заузимају „средњи курс“, тако да једна саговорница наводи да ће Источно Сарајево бити „пристојан град за живјет, али неће бити град великих могућности“. Остали казивачи нису оптимистични кад виде колики је утицај локалне политике, а самим тим и републичких власти у Бања Луци, на готово све сфере живота у Источном Сарајеву, тако да ће од тог односа зависити развој града.²⁶ У том смислу, осврнули су се и на то како би туризам требало да изгледа, то јест да буде у служби грађана и града, а не моћника.

Не знам, моје године ми нису више за неку велику креацију па да размишљам тако далеко, али сигурно задњих десетак година овај град иде у том правцу, то се уобличава у онај прави, мали град са свим тим стварима које су потребне људима за живот.

26 Тако један испитаник наводи да „град има свијетлу будућност, али не може је имати док је ова власт на републичком нивоу“. Неколико казивача навело је да ће будући развој града зависити од регионалне и светске политичке ситуације, што је „мимо воље обичних људи“.

Та младост, ти факултети који су овде постали, опстали, раде, су велика вриједност и велика ствар да се задрже и очувају људи на овим просторима. Тај проблем упощљавања људи на овој територији је заиста проблем, један од проблема задржавања људи, поготово младих људи, опет смо некако везани за Сарајево у оном смислу да пуно људи ради у заједничким органима, доносе плате које се троше овде и то је један од проблема, што нисмо успијели свих ових година, поред тог туризма и Јахорине, није овај крај комплетан укључен у ту туристичку причу. Одређене групације, појединци који имају објекте на Јахорини господаре свим тим стварима, ноћне стазе, имамо све, међутим, проблем је да би требали ти људи који долазе на ову планину да проводе вријеме у Палама, у Лукавици, у доњем дијелу града, да ове трговине живе, да људи изнајмљују своје просторе, да остављају паре овом граду, не само назови елити. (м. 61 година, Пале)

С друге стране, „свијетлу будућност“ виде због „вјере у народ“, који је досад много пута показао да може да превазиђе различите проблеме и препреке. Једна казивачица сматра да ће сеоски туризам, односно породични послови, бити основа развоја, јер је Источно Сарајево средина са „још увијек јаком породицом“. С тим се слаже и други саговорник, који додаје да ће, поред туризма, пољопривреда и сточарство бити главни „замајац развоја“, те да ће се млади људи „ослободити страначке припадности и прећи на ниво стручњака“. Трећи испитаник у сличном маниру објашњава да у граду „још увијек већина људи држи до обичаја и традиције“, наводећи прославу породичне (крсне) славе, што је детаљније описано и анализирано у литератури (Гуја Дражета и Дражета 2024). Поред тога, поједини казивачи сматрају да ће град остати важан за Србе из тог краја, јер су млађи нараштаји такође упућени у то како је град настао и зашто је важан за њихову етничку/националну заједницу

(„опстали смо на овом простору и опстаћемо“). Због тога се неки од њих надају да ће развој града бити такав да ће га препознати и други сународници, посебно из Србије, како би схватили да Срби из Босне и Републике Српске нису „главни кривци“ за сваку ситуацију у Србији. Како наводи један казивач: „Ми смо увијек били нека Крајина овде, увијек смо нешто бранили и имали то у свијести да, ако ми паднемо, пада и Србија. Овде је ручна кочница повучена, после нас иде Србија, можда не треба тамо икад то да сазнају, али надам се да ће знати да је Српско Сарајево настало као воља српског народа и да нас само мудра политика може одржати.“

Други део казивача мисли да ће се град развијати у добром смеру („биће озбиљан град“), јер је након урбанизације и привредне стабилизације уследило јачање културног живота у Источно Сарајево, али да је потребно радити и на другим пољима како се не би изгубила „мјера у изградњи“ и тиме цео урбани простор претворио у „зграде, бетон и асфалт“ или „спаваоницу без додатних садржаја“. Једно од тих поља је свакако поправка постојеће инфраструктуре и изградња нових путева, чиме би људи више доживљавали Источно Сарајево као своје како у „доњем“ тако и у „горњем“ делу града. Туризам ће бити „главни покретач развоја“, док ће „домаћи производи“ из „горњег“ дела града долазити у „доњи“ део и продавати се даље у Сарајево, што ће „свима бити на корист“. Један испитаник се нашалио и казао да ће Источно Сарајево бити „главни град за наплату царина, град на самој граници“ када се Република Српска буде отцепила од Босне и Херцеговине. Други казивач се није шалио по овом питању, јер сматра да је то могуће у блиској будућности, односно да ће Република Србија и Република Српска образовати „једну политичку заједницу. Ако је могла Њемачка, што не можемо ми, један смо народ.“ Саговорници сматрају да ће Источно Сарајево постати велики град управо због тога што се налази

поред једног већег града, то јест Сарајева, тако да ће односи између два урбана центра бити све бољи и да они „морају сарађивати“. О сарадњи „два Сарајева“ говорио је један казивач, навевши иницијативу коју је покренуо као тадашњи председник општине Пале, а то је одржавање зимске олимпијаде у организацији два града. То је реализовано деценију касније од стране његових политичких наследника, што он види као „успјех“.

III ИДЕНТИТЕТ ГРАДА

Овај део монографије садржи прикупљену етнографску грађу која представља поглед становника на процесе и појаве анализирани у претходна два поглавља, односно њихове продубљене одговоре о томе колико се поистовећују с Источним Сарајевом као градом, а колико с појединачним местом/општином становања и регијом. Испреплетаност етничког идентитета с локалним идентитетом примећује се у наративима о односима између појединих делова Града Источног Сарајева и припадности урбаном простору у целини, као што је то био случај и код исказа мојих испитаника по питању развоја града. Поред тога, повезаност етничког и регионалног идентитета увиђа се и у контексту осећаја припадности Источном Сарајеву на ширем нивоу, тачније регији, то јест културно-географској области у којој се град налази. Сва три нивоа идентификације (етнички, регионални и локални) важни су за моје казиваче, јер су међусобно повезани и нераскидиви. Разговори су се водили на следеће теме: на шта прво саговорници помисле када се изговори Источно Сарајево; шта одговоре кад их неко пита одакле су; да ли постоји нешто по чему је град постао препознатљив, односно шта чини тај град; шта повезује све становнике Источног Сарајева; постоји ли припадност граду као целини; којој регији припада Источно Сарајево и да ли је град (био) познат људима који живе у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине, Србији, Црној Гори и даље у Европи и свету. Разговори су се обично завршавали казивањима испитаника о томе како се може повећати препознатљивост Источног Сарајева као града.

5. Припадност месту/општини

На питање „Шта прво помислите када се изговори назив Источно Сарајево?“, један део саговорника је навео да им је прва асоцијација Лукавица, „доњи“ део града, односно општине Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, то јест Источно Сарајево у ужем смислу. Саговорници са Сокоца навели су да „сигурно неће помислит“ на Соколац, то јест „горњи“ део града, што многи испитаници из „доњег“ дела града често истичу. Други део саговорника такође не помишља на Источно Сарајево као град од шест општина, већ само на Пале, у којима живе и раде. Исти је случај с Трновом, у којем испитаници знају да су део веће градске заједнице, али им је првенствено важна локална припадност месту/општини (Сл. 22). Казивачи из општине Источни Стари Град идентификовали су се са својим насељима или селима, а затим с градом Источним Сарајевом, али и Сарајевом. Већина испитаника је навела да им је назив Српско Сарајево „значи нешто“, а да им Источно Сарајево „не значи ништа“, јер се јасним етничким префиксом потцртава припадност, док се страном света у оквиру назива града не постиже препознатљивост на ширем плану, већ збуњеност оних који долазе у тај град „са стране“. Како наводи један казивач: „Мени кад је Српско Сарајево промијенило име у Источно Сарајево, мени је то изгубило идентитет тај.“ У том смислу, једна испитаница наводи да она лично Источно Сарајево повезује с борбом Срба „да имају своје Сарајево“, али да сâм назив нема значење, док Српско Сарајево „има неку тежину“ у контексту наведене борбе људи да, како истичу многи саговорници, „опстану“ и „остану“ на простору који сматрају „својим“, не само на локалном, већ и на регионалном и етничком нивоу. Неравномеран развој тог простора, описан и анализиран у претходном поглављу монографије, условио је, према речима неколико саговорника, ривалитет између „горњег“

и „доњег“ дела града. Уместо тога, „нови“ град требало је да омогући шире народно јединство, а не нове поделе.

Лукавица је урбанистички развијена накнадно након Пала и Сокоца, то је опет због тог неког нашег српског нејединства и малограђанштине или неке себичности, због свега тога смо од града који је замишљен као јединствен и који нас све окупља, као град који морају чинити све ове општине да би имао територију, да би имао број становника који подразумевају институције једног града, ту територију од Сокоца до Трнова, умјесто тога постао је град у коме се појављује ривалитет између горњег и доњег дијела. (м. 61 година, Пале)

Многи и даље засебно посматрају Пале у односу на Источно Сарајево, тачније две општине у „доњем“ делу града – Источно Ново Сарајево и Источну Илићу. Пале су, према речима појединих казивача, још од времена рата и након Дејтона биле познате као „упориште српства“, место у којем су биле смештене институције Републике Српске и у којем су се вршили велики притисци „странаца“ на домаће политичаре да одустану од идеје Српског Сарајева. Упркос притисцима, од идеје „новог“ града се није одустало, тако да, осим перцепције Пала као „упоришта српства“, људи ово место/општину данас такође препознају и по чувеној песми „Вози ме на Пале“ музичара и продуцента Славише Гује Слаје. Неки и даље одвојено посматрају Сарајево и Пале, као што се то чинило у социјалистичком периоду, будући да су Пале тад имале засебан развој иако су биле градска општина. Неколико казивача је навело да су Пале препознате као место у којем познате личности нису толико битне, тако да многи од њих воле да бораве баш у тој општини. Људи су тамо, како наводи један испитаник, „равнодушни према томе јеси ли ти фаца или ниси“. Један казивач детаљно је образложио зашто су Пале препознате као важно место још од времена Првог и Другог светског рата, као и последњег рата 1992–1995. године.

Пале могу историјски да се препознају, да је то мјесто које је, нећу рећи неким чудом, али неком судбином да су Пале значајно историјско мјесто, пошто су се ту догађали неки догађаји који нису зависили од Пала и Паљана. Рецимо, за Пале се везују ови потомци Младе Босне и Сарајевског атентата, јер је у Младој Босни био са Пала Чубриловић, Грабеж и пар њих још, то је једно. Да имају Пале те неке људе који су увијек рјешавали ствари у тим неким важним историјским догађајима, па онда имаш да је за вријеме Другог свјетског рата краљ отишао из Србије преко Пала, да је на Каловитим брдима 'вамо горе потписана капитулација старе Југославије, да ју је генерал Калифатовић потписао. Па онда имаш да је Српска демократска странка, фактички Република Српска је настала на Палама, јер је оснивачка скупштина била на Скендерији, али су политичке вође дошле на Пале, отишле у цркву и заклели се. Да је читав рат Влада и сав врх политички Републике Српске био на Палама, да су се све важне одлуке доносиле на Палама, да је у рату долазио Милошевић овде и да су одржали Скупштину, да су долазили свјетски званичници. Ја кад мене зезају за Пале и кажу 'шта су Пале, селендра', јесу селендра, ал' не заборави да је у току рата свака вијест која је долазила на телевизији била Вашингтон, Берлин, Москва, Рим и Пале, Београд-Пале, четири године је било Пале, тако да, ето, мало шале. Није то заслугом Паљана, него, једноставно, неким историјским догађањем, можда кроз то говорити о тако једном малом мјесту у којем су се доносиле тако важне историјске одлуке, ајде, да кажем, за српски народ овога краја. (м. 67 година, Пале)

Испитаници са Сокоца такође мисле да је њихово место/општина препознатљивија у односу на појам Источног Сарајева, који функционише „само на папиру и међу политичарима, али не и међу Сокоцима“. С једне стране, Соколац је своје име изградио још у време

Аустроугарске, када су га велика археолошка открића, попут Гласничаких колица, позиционирала на мапи, а затим током социјалистичког периода, када су фабрике и индустријски комплекси били својеврсни „бренд“ тог места/општине. Данас је Соколац познат по планини Романији, здравом начину живота, али и специфичном начину понашања, који подразумева неустрашивост, каткад претерану а каткад оправдану, што становници Сарајева током социјализма нису много волели. Како испитаник наводи: „Ми смо ти посебна сорта на Сокоцу, на Соколац нико са стране није дошао да се прави важан, овде нема тога. [...] Они су нас прије рата, Сарајлије, нису могли нас Сокочане, јер су Сокочани заводили ред по Сарајеву и тачно се знало, нико им није смио ријеч рећи.“

Када их неко пита одакле су, саговорници с Пала одговарају да су најпре из свог места/општине, а тек онда из Источног Сарајева, објашњавајући да је први ниво идентификације са својим „градићем“ или „малим градом“ (Сл. 14) утемељен у прошлости, још од времена када су Пале биле познате као „ваздушна бања“ у Аустроугарској и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Југославији, а потом као „планински“ и „олимпијски“ градић (Сл. 15) за време социјалистичке Југославије (повезаност с планином Јахорином) и „ратна пријестоница“ Републике Српске. Један од саговорника осврнуо се уз осмех на новински текст у току рата 1992–1995. године, под насловом „Затегнути односи Пале–Вашингтон“, јер мисли да није било ичега што може „бити затегнуто“, али је свестан да су такве представе постојале јер су институције и политичко руководство Републике Српске у то време били смештени на Палама. Стога, многи испитаници наводе да им је назив Српско Сарајево у контексту идентификације с градом „логичнији“, док им Источно Сарајево понекад звучи као географска одредница, а понекад као нешто што представља опозицију Западу, због чега такође прихватају тај назив. Други казивачи наводе значај Пала током и након рата, као и у савремено доба.

Богами, ни на шта ме не асоцира Источно Сарајево, мене Пале интересују, ја само знам да постоји Источно Сарајево, нисам свјестан да су Пале градска општина, ја сам свјестан да су Пале посебне, ха-ха, ја Пале доживљавам као и прије рата, Пале су Пале, а они су за мене Лукавица и цаба је, шта ћу ја с Лукавицом, само је прођем. Српско Сарајево исто ништа, сјетим се те одбране, наравно, име као име је добро, није више, али најгоре је што је народ незадовољан, што ти народу кад кажеш Источно Сарајево, народ каже пусти ме ти Источно Сарајево, ја ујутро морам да купим кромпир јер немам, шта ме боли клинац за политичаре, овога, онога, шта ми то значи – ништа. [...] Пале су могле бит град, њи' поједе што су Пале важне, оне су важне и кад се не боре ни за шта, ни за своја права се не боре али су важне, болан не био, у мојој кући је овде спавало петнаест људи с Грбавице и Враца, све су то Паљани поднијели да би сад неко рек'о како они, јебо њи', ми нисмо знали да ће они сада то тако све преузети подмукло, ми смо рекли нека има министара из Крајине, ми смо широке руке, шта има везе, а ви нама не дате ништа, а они нам све узели, Јахорину нам узели. Србима је испало добро овако, а не би им било нимало лоше да нису напустили град, то је моје мишљење сто посто. (м. 60 година, Пале)

Ни на шта, ха-ха, ништа ми не падне на памет, вјерујте ми, увијек кажем да сам с Пала, а сви се стиде Пала и Пале су анатемисане, јер се овде све дешавало и криво ми је, можда је то мој проблем што кажем да не помислим ни на шта кад се каже Источно Сарајево, јер не могу да им опростим што су све одвукли са Пала у Источно Сарајево, како су то дозволили, за име Бога, ови начелници, прво кад су одвукли сједиште Универзитета, Бориша Старовић је био ректор, полудио је. Шта је разлог, претпостављам, био је притисак на Пале, Републику

Српску, не смјете овде бити, само да се Пале унизе и обесправе. Богдане, проблем је за ове младе људе кад немају гдје да се запосле. (ж. 69 година, Пале)

Град Источно Сарајево има пет локалних или шест заједница, територијално поприлично разуђене, географски не представљају једну цјелину. Рогатица је географијом и рељефом одвојена, Соколац такође, од Хан Пијеска одвојен такође, Пале су опет одвојене, све су то засебне физичке цјелине, тако да практично данас доле Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, они представљају језгро овога града, постоје све институције града, то ради, али територијално је то било одређено зато што је Република морала имати одређени број градова на овом подручју, неки фол је био, после рата кад је била територијална реорганизација, да би се ми могли издвојити, да не потпаднемо под Сарајево, да то не буде као једна цјелина. Та жеља да Пале постану градска општина постојала је и прије рата, до рата су Пале имале 12 до 15.000 становника, углавном су били везани за Сарајево, срећом овде је била индустрија па су људи могли да обезбиједу економску егзистенцију независно за Сарајево. (м. 55 година, Пале)

Казивач и казивачица, отац и ћерка, наводе да су из Улога, места у источној Херцеговини из којег се велики број људи преселио у Сарајево током социјалистичког периода. Они додају да су одрасли у Сарајеву, односно Источном Сарајеву, зависно од тога да ли је у питању припадник средње (између 30 и 60 година) или млађе генерације (испод 30 година). Један саговорник наводи да је „из Сарајева, а тренутно на Палама“, објашњавајући да је након рата морао да напусти насеље Враца, након што је оно припало Федерацији Босне и Херцеговине и тако административно прешло из Српског Сарајева у Сарајево. Други казивач, пореклом с Нишићке висоравни у општини Илијаш, наводи да се његова породица из

истих разлога најпре преселила у Зворник, па у Сребреницу, а он данас живи и ради на Палама, тако да му је питање одакле си „најтеже питање“. Испитаници чије су породице пореклом с Пала и који су у том месту одрасли, а данас живе и раде, кроз хумор и дистинкцију рурално : урбано истичу поделе између Паљана и Сарајлија, односно „старосједиоца“ и „досељеника“ који су ту дошли непосредно по избијању рата и након завршетка сукоба. То исто чине и саговорници који нису пореклом с Пала (Дражета 2019; Дражета 2021). Испитаници наводе да су поштански бројеви Пала и Источног Сарајева одвојени, као и подручне јединице Ауто-мото савеза Републике Српске, што говори и о томе да поједине институције чак не познају тачно распрострањање Града Источног Сарајева, а камоли становништво које је имало идентификацију са својим местом, евентуално Сарајевом у доба социјализма, када су Пале биле једна од сарајевских градских општина.

Данас је многим „страно“ да говоре да су из Сарајева, а да живе на Палама управо због тога што су се Пале у већој мери урбанистички развиле након рата (Сл. 13, 14, 15 и 16) изградњом стамбених блокова, факултета, модерних саобраћајница и институција. Из тих разлога, различите друштвене елите и послератно политичко руководство били су, како каже један казивач, „љубоморни на Паљане“, започевши премештање институција у Бања Луку, а потом и у Источно Ново Сарајево, то јест Лукавицу. Тако је, на пример, од најављене изградње Музеја Одбрамбено-отаџбинског рата „остала само арматура и празно обећање“. Казивачи наглашавају да је подела између Пала и Лукавице, односно Романије и Сарајевског поља, „одувик била таква“, те да су „горњи град“ и „доњи град“ у оквиру Источног Сарајева само наставак културне традиције унутаргрупне динамике у оквиру Сарајевско-романијске регије (Дражета 2019). Испитаници наводе да су Паљани и Сокочани током социјализма такође имали неку врсту подела, настављену и

након рата, која се најчешће претвара у савезништво са становницима Источног Старог Града када треба заједнички наступати против становника „доњег“ дела града. Неколико саговорника и саговорница навело је да има „троструку припадност“ – према Палама, Источном Сарајеву и Републици Српској, а један од њих Пале сматра „основном ћелијом Источног односно Српског Сарајева“. За њега је паљанска општина „главна“ и „централна“, јер су се око ње „сви окупили у ту причу о граду“, а њен промет финансирао је Град Источно Сарајево, наводи други казивач, дајући материјалну потпору „новом“ граду. Због тога и остали саговорници сматрају да су Пале „стекле довољну репутацију“ да их сви познају. Без обзира на све, казивачи су свесни да цео град „дијели исту судбину“ и да је након његовог оснивања и после рата било тешко називати цео тај простор градом, јер је постојало „седам брежуљака“. Тридесет година касније, „ко год дође, скине капу“, наводи казивач који је учествовао у пројектима урбаног развоја Пала, иначе један од „директних учесника“ стварања града. Једна испитаница наводи да је, пре свега, Паљанка, али да никад неће рећи да је из Источног Сарајева, јер се званично тим градом назива „разбацана“ територија међусобно неповезаних насеља. Само један казивач навео је да може имати петоструку (или мању вишеструку) припадност Палама, Источном Сарајеву, Романији то јест Јахорини, Републици Српској и Босни и Херцеговини, повећавајући или смањујући нивое идентификације у зависности од тога да ли борави у Србији, Црној Гори или даље у Европи и свету.

Испитаници из Источног Старог Града такође помишљају на Лукавицу и „доњи“ део града када се спомене назив Источно Сарајево. Иако су свесни да град има шест градских општина, укључујући и ону у којој они станују, таква асоцијација им се јавља у контексту степена урбанизације постигнутог у општинама Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа. Казивачи са Сокоца такође помишљају на „доњи“ део града кад чују за Источно

Сарајево, мада су једнако свесни да је њихова општина део наведене градске заједнице. Неколико казивача, углавном са Сокоца и Трнова, а ређе с Пала, рекло је да не помисли на нешто посебно када је у питању Источно Сарајево, углавном због тога што је њихова припадност била првенствено изражена према месту/општини у којој живе и раде.

На Лукавицу помислим кад се каже Источно Сарајево, сигурно не помислим на Соколац, чак ми је то смијешно, кад се погледа географски терен Града Источног Сарајева, то је потпуно бесмислено, шта све припада том граду, кад кажемо град, ми заправо подразумевамо неку урбану средину са неком периферијом, а овде имамо тако малу донекле урбанизовану средину са 95% периферије, какав је то град? То је административно град и ми то тако зовемо, али Источно Сарајево је ту за мене само Лукавица и тај дио доле. (м. 40 година, Соколац)

На питање шта одговоре кад их неко пита одакле су, испитаници у великом броју случајева кажу да су из свог места/општине, а тек онда из града, изражавајући припадност кроз локални ниво идентификације. У питању су саговорници с Пала, Сокоца, Трнова и Хреше, односно Источног Старог Града, тако да они себе првенствено сматрају Паљанима, Сокочанима, Трновљацима и (Х)решанима. Последње наведена, (х)решанска локална идентификација, није толико заступљена колико друге мање локалне припадности селима као што су Вучија Лука, Биоско, Фалетићи, Црепољско („Вучилани“),²⁷ које се стављају у први план. Припадност селу, то јест месту живљења, повезује се с припадношћу Граду Источном Сарајеву, тако да се казивачи не изјашњавају експлицитно као „Источностарограђани“, али свакако осећају

27 Податак сам добио од казивача с Пала који сматра да је то назив који означава један ниво локалне идентификације становника групе поменутих насеља у општини Источни Стари Град.

припадност општини, насељу и граду. Неки од њих наводе да су подједнако из Источног Сарајева и Сарајева када су у Србији или другим земљама („негдје даље“). Наводе да су разлози за то географска близина старог урбаног језгра („ми смо за петнаест, двадесет минута на Чаршији“) и историјски контакти, сматрајући истовремено своју општину важном у контексту наглашавања њеног етничког карактера. Дакле, Источни Стари Град је српска општина у Републици Српској, а Стари Град бошњачка општина у Федерацији Босне и Херцеговине, чији институционални и међуетнички контакти сведоче о међуетнитетској сарадњи (Дражета 2025, 547–549), заснованој на историјски утемељеним друштвеним везама. Наиме, један казивач из места Биоско у Источном Старом Граду наводи да као Србин боље познаје поједине бошњачке породице с Вратника у Сарајеву него друге Сарајлије, будући да су се његови и њихови преци деценијама уназад дружили певајући уз гусле и остварујући сарадњу на пословном и економском плану.

Млађи испитаници из Трнова наводе да су Трновљаци, али кад оду негде „вани“, не само у Србију него и у остатак европског континента, локалну идентификацију надилази припадност Источном Сарајеву. Припадници средње (између 30 и 60 година) и старије генерације (преко 60 година) увек говоре да су из Трнова, при чему један од казивача наводи да „то Српско Сарајево му дође ко Република“, алудирајући да је у питању један територијално-географски велики и разуђен простор. Исти испитаник наводи да ни сâм више не зна одакле је, пошто је најпре отишао из Сарајева у Блажуј, а потом у Трново, након што је Блажуј као део општине Српска Илица у склопу Српског Сарајева припао Федерацији Босне и Херцеговине. Саговорница са сличном причом наводи да је „службено из Трнова, а заправо са Илице“, не идентификујући се с Источним већ Српским Сарајевом уколико треба да нагласи одакле је некеме „са стране“. Исти

је порив и других интервјуисаних Трновљака, који настоје да некоме објасне шта за њих значи етнички префикс уколико тај неко „има вољу да саслуша“. Испитаник који тренутно обнаша неку од јавних функција навео је троструку припадност – Трнову, Источном Сарајеву и Републици Српској. Један од саговорника нашалио се да му идуће године „истиче стаж Трновљака“, будући да је првих четрнаест година провео у Трнову, где је одрастао, а да ће, након што проведе следећих четрнаест у Источном Новом Сарајеву, моћи да каже да је из Источног Сарајева. Он и његова сестра, такође испитаница, рођени су у Касиндолу, тадашњој општини Српска Илиџа, као и већина послератних беба, а одрасли су у Трнову и преселили се с родитељима у Источно Ново Сарајево, тако да је сестра пре брата почела да се идентификује с градом, што чини и данас. Наведени след присутан је и код других казивача, а запазио сам га током теренског истраживања – свако ко се досели у Источно Сарајево после одређеног временског периода почиње да осећа припадност том граду, наводећи одакле је пореклом или где је одрастао, уколико је реч о некој другој средини, или пак општинама из „горњег“ дела града. Из њих се, последњих неколико година, људи све интензивније селе у „доњи“ део града због могућности тражења посла у Источном или „федералном“ Сарајеву, односно близине различитих пратећих садржаја, онога што у једном од претходних истраживања називам позорницом услуга (Дражета 2021, 248–408).

Испитаници са Сокоца првенствено се осећају као становници тог места/општине, а ретко ко међу њима наводи четвороструку припадност као што то чини један казивач, рекавши да је „из Републике Српске, из Источног Сарајева, из Сокоца и са Романије“, те да „ријетко ко није чуо“ за последње наведену регионалну идентификацију с облашћу под називом Романија. Готово сви казивачи су навели ову планину у контексту припадности истоименој области или крају. Један испитаник је нагласио да

није сигуран одакле је кад га неко пита, тако да наводи следеће: „Живим у Источном Сарајеву силом прилика, рођен сам у Сарајеву, радим на Сокоцу“. Његова припадност обликована је пресељењем из Сарајева услед ратних дешавања, али и „бољом понудом додатних садржаја“ у Лукавици, због чега и викендом и током радних дана одлази из „горњег“ и у „доњи“ део града. То такође чини одређени број казивача, који сваки дан одлазе с Пала или Трнова у Лукавицу. Припадници средње (између 30 и 60 година) и старије генерације (преко 60 година) на Сокоцу сматрају да „нема потребе“ да се идентификују с Источним Сарајевом, јер, како наводи један саговорник, „Соколац је познатији него Источно Сарајево“. Знајући да је Соколац градска општина, али истичући примарно припадност свом месту/општини, саговорнице наводе да је за њих неко из Источног Сарајева уколико има адресу „доле у Лукавици“. Њихова идентификација с градом увек је упарена с вишим (регионалним и етничким) нивоима идентификације у односу на област Романије, источни део Републике Српске и централни део Босне и Херцеговине. Даља проблематизација регионалног идентитета становника биће сагледана у следећем поглављу монографије. Испитаници са Сокоца често наводе да је премештање институција извршено са Сокоца у Лукавицу, наглашавајући да је њихово место било институционално средиште Републике Српске (МУП, Војна болница, Телеком, Електродистрибуција, Царинска испостава, Пошта, Шумска управа). Сматрају да су поделе с Паљанима почеле у доба социјализма, али не могу да прецизирају због чега и данас постоје, мада их врло брзо превазилазе када се спомену Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, додајући међу своје савезнике становнике Источног Старог Града. Саговорници себе доживљавају као „одступницу“, људе који се „никога не боје“, „чуваре капије“, у чије место „нико са стране није дошао да се прави важан“, због чега такође граде локални идентитет у односу на своје место/општину, односно Соколац.

Казивачи из „доњег“ дела града се примарно идентификују с градом. На питање одакле су, одговарају да су из Источног Сарајева, а тек онда наглашавају да ли су из Источне Илиће или Лукавице, ређе помињући назив Источно Ново Сарајево, који им се чини „предугачак“. Један испитаник проблематизовао је појам Лукавице, навевши да се под тим топонимом често мисли на простор новоизграђених стамбених блокова око Спасовданске, Хиландарске и Дечанске улице (Сл. 10, 26, 27 и 28), а заправо је реч о локалитету Папазове њиве, названом према „староседелачкој породици“ чије је земљиште у великој мери искоришћено за урбанизацију „доњег“ дела Источног Сарајева. Лукавица је месна заједница и насеље које се налазило око данашњег Електротехничког факултета. Ширењем Источног Сарајева као града, границе насеља су практично постале замагљене и нејасне, као што је случај с Бежанијом у Београду (Дражета и Станкић 2020). Стога, испитаник објашњава проблематику именовања насеља, општина и градова у Источном Сарајеву:

Јесте, зато што се увијек зна, неко га зове Српско Сарајево, неко Источно, источни дио Сарајева, доста људи користи термин Лукавица, а да не зна шта то значи. Лукавица је једна од шест мјесних заједница Источног Новог Сарајева и нису дефинисане њене границе тачно, чак мислим да је ово гдје ми сједимо сад, да су то Папазове њиве, да то није Лукавица гдје смо ми сада. Ја сам писао о првој млинару сарајевској у Лукавици у XIX вијеку, водовод у Тилави постојао је прије рата, фабрика Енергоинвест је била ту смјештена, водио ју је чувени Емерик Блум и у склопу ње отворен је ЕТФ, имао си двије касарне, Слободан Принцип Сељо и Славиша Вајнер Чича, Вучић је служио војску у Чичи, прескакао Тилаву кад је бјежао у град. Знају људи за овај град у Републици Српској, али у оквиру тог града ти имаш Пале које себе зову град, а Пале су једна од градских општина, исто тако и Соколац, ми смо

у ствари направили грађење идентитета становника Источног Сарајева на ове двије општине, Пале себе сматрају Паљанима, Трново Трновљацима, иако су наслоњени на нас, Трново има идеалну позицију, кад би се тамо направио озбиљнији град, али тамо је све замрло, тамо треба направити филмски град. Мислим да је од почетка требало радити на томе озбиљније, на идентитетском увезивању. (м. 46 година, Источно Ново Сарајево)

Казивачи из „доњег“ дела града напомињу да готово увек и у сваком тренутку могу да кажу из којег су тачно насеља (Добриња, Кула, Лукавица, Тилава, Војковићи, Грлица, Младице, Которац), али да „увијек пишу“ и „увијек кажу“ да су из Источног Сарајева. Један од разлога за то је све јача урбанизација, путем које становници врше поистовећивање с градом, као и свест о припадности Сарајевском пољу као истој области у оквиру које се налазе Град Сарајево и Град Источно Сарајево (Дражета 2021, 345–397). Поједини казивачи доселили су се у „доњи“ део града из других места/општина Источног Сарајева (Пале, Трново, Мочиоци/Црепољско, тј. Источни Стари Град). Они који су дошли из неког другог краја наглашавају припадност по пореклу и рођењу (Рогатица, Невесиње, Грачаница/Тузла, Зеница, Самаила код Краљева у Србији), док испитаник из сарајевског насеља Кошево каже да је из Сарајева, али да тренутно живи у Источном Сарајеву. Многи саговорници истичу да им је назив Српско Сарајево био много „смисленији“, јер им је након рата давао објашњење у вези с дејтонском поделом Сарајева приликом контакта с људима из Италије, Русије, Грчке и других земаља. Исто тако, припадност граду с етничким префиксом у првој деценији након рата пружала им је јасан осећај идентитета, када је „цијели свијет говорио само о Сарајеву“. Први део данашњег назива града упућује на „исток“ или „светионик“, односно на „поновно рађање“, због чега се такође идентификују

с Источним Сарајевом. Степени припадности, од локалне преко регионалне до етничке, изражавају се у зависности од тога с ким испитаници разговарају. Док нико од њих не говори да је из Источног Новог Сарајева већ Лукавица, други део казивача наводи да је из Источне Илиће уколико се налази негде у Републици Српској, док у Србији наводи да је из Источног Сарајева а негде у иностранству наводи да је из Сарајева, Републике Српске или Босне и Херцеговине. Када су у друштву становника из „горњег“ дела Источног Сарајева, казивачи наводе тачно место (насеље/село) из којег потичу и/или у којем живе (Добриња, Кула, Лукавица, Тилава, Војковићи, Грлица, Младице, Которац). Ипак, саговорници из „доњег“ дела града сматрају да суграђани из „горњег“ дела не могу имати „тај источносарајевски идентитет“ и да би то било „претенциозно очекивати“, будући да су географски удаљени од центра Источног Сарајева.

Многи казивачи напомињу да су из Сарајева и околине (Враца, Неџарићи, Илића, Хаџићи, Раковица, Илијаш), јер су се тамо родили и одрасли, школовали и запослили, скућили и провели „најбоље године“ свог живота. Они и њихове породице били су део масовног пресељења („егзодуса“) из делова Српског Сарајева који су након рата припали Федерацији Босне и Херцеговине, тако да су врло често у својим исказима наводили одакле су у контексту места рођења и одрастања, а затим да „тренутно“ живе у Источном Сарајеву. Саговорници који су дошли из западног „Српског Сарајева“ наводе да њихова деца могу да кажу да су из Источног Сарајева, док су они, како наводи један казивач, „избеглице читав живот“. Неки испитаници наводе да у иностранству, то јест европским и светским земљама ван простора бивше Југославије, понекад Србије и Црне Горе, наводе да су из Сарајева, јер је то лингвистички „лакше“, уместо да користе две речи и дају детаљна објашњења. С друге стране, међу тим саговорницима често се јавља жеља да

објасне како је Источно Сарајево посебан и „нови“ град настао током рата 1992–1995. године, пошто им је тако симболички „лакше“. Неколико казивача нагласило је да је Сарајево град у којем су Срби били значајан културни, политички и економски фактор у последњих 150 година, „предводници модернизације друштва“, због чега не желе да се „одрекну“ тог простора. Њихова перцепција Источног Сарајева повезана је с континуитетом „духа сарајевских Срба“, те они сматрају да ће Паљани и сви становници „горњег“ дела града за неколико деценија имати свест о припадности граду, као што су становници околине Београда с временом стекли идентификацију с урбаним простором.

Кажем из Сарајева, а зашто из Сарајева? Зато што је, у принципу, Сарајево град који су градили и стварали Срби, то је географска и завичајна одредница и ја се не одричем тог нашег наслеђа и нашег битисања овде. То што је тренутно таква административна подјела и што су створене такве административне границе у политичком смислу. Можда имам другачије размишљање, али моји преци су живјели на овој земљи, сахрањивали се на овој земљи, немам потребе да се стидим тога. Источно Сарајево јесте континуитет тог духа сарајевских Срба, али оно је географски дио Сарајева и увијек је и било, доњи дио града. Пази, кад причамо о Палама, ако нађеш неког човјека прије 50 година ког си срео у Београду, није ти баш рекао да је с Пала, него да је од Сарајева, кад уђеш мало детаљније, онда каже с Пала, као што данас питаш некога одакле си, он из Београда, кад оно Умка, Младеновац, то је та прича, то се гледало као један већи административни центар гдје су људи гравитирали и то је тако. Кажем да сам из Источног Сарајева исто тако. (м. 41 година, Источна Илица)

Постоји, кренемо од микропостора, увијек смо локалци у свом селу, па се мало раширимо на општину, а онда послије тога раширимо и на град, неки ће да остану на том општинском, а неки ће одмах на то градско да иду. А кад говоримо о неком простору мало ширем од локалног, кад се одмакнемо мало даље од Зворника и кад те питају одакле си, на примјер кад си у Београду, онда кажеш да си из Источног Сарајева. У доњем дијелу је тежина те урбанизације, одмах кажу из Источног Сарајева, али је и за ту припадност требао да прође један период, није то било одмах, некад смо ми звали гдје си ево одо у Источно Сарајево, прво је било Лукавица, па онда се она спојила са Илићом, Новим Сарајевом па то више није само Лукавица него Источно Сарајево. Сви су сад људи мало схватили да смо дио тога, кад дођем у Београд, онда сам из Сарајева, Источног Сарајева, е, онда кад кренем да причам мало детаљније, онда кажем Стари Град, шест општина, скупштина Града, градоначелник. Доста путујем па видим, на примјер, Цирих има шест-седам општина и милион становника, имаш ону најмању од 25.000, мало старији дио гдје су богати, а ови остали су у тих пет. Нас сада у Источном Сарајеву има нажалост шездесетак хиљада, кад овако гледамо на неки проценат колики је Кантон Сарајево, око 500.000, то је нешто више од оних десет посто. (м. 42 године, Источни Стари Град)

Не могу нам узети географију, не можеш однијети Јахорину и Требевић, посматрано сад с тог економског аспекта шта ми радимо? Оживљавамо културу, умјетност, правимо језгро, све оно што ово Сарајево не прихвата, ми оберучке прихватамо, направили смо легат Милеве Мице Тодоровић у Галерији Жарко Видовић, следеће правимо велику ретроспективну изложбу Романа Петровића, у Федерацији се галерија зове Роман Петровић. Дјела која ми имамо

данас у Источном Сарајеву немаш у Сарајеву. Сад је дошло вријеме, брате, да се мало бавимо културом, надградњом, мало овим, мало оним, радимо. [...] Кад људи гледају кафане и кладонице како да отворе, ми отварамо галерију, сад хоћемо библиотеку, није више вријеме пушке, него мозга, морамо оживјет те неке људе који су уткали себе у Сарајево, ово је Источно Сарајево, нисмо се ми одрекли Сарајева, ми смо Сарајево, како ћу се одрећ града у коме сам се родио. Кад причаш ту тезу неко те не разумије, али ми више не слушамо, не интересује нас да ли нас неко разумије, ми показујемо да хоћемо бит најбољи. (м. 51 година, Источна Илица)

Неки саговорници наводе да је Лукавица постала „хибридна чаршија“, алудирајући на Башчаршију, старо урбано језгро Сарајева, односно сарајевски говор који полако усваја омладина у Источном Сарајеву, умећући узречице попут јаране, ш’а ба и слчно. То наглашава један казивач, јер зна како изгледа Башчаршија у Сарајеву, у којој је одрастао, тачније у насељу Вратник у општини Стари Град. Исто тако, поједини испитаници наводе да Лукавица постаје све разноликија, тако да у њој „пролази свашта јер су се становници размазили“, док на Палама то није случај, што је једна од разлика између два дела града. Други казивачи наводе да су становници унутар Источног Сарајева од Сокоца до Трнова веома различити, иако се неком ко долази из другог града, области или земље чини да су слични једни другима. Пошто се идентитет града још увек није довољно изградио како би према њему сви становници осећали подједнаку припадност, један казивач нагласио је да Источно Сарајево функционише попут жиралног новца на банковном рачуну, којег „имаш а не видиш“, док су локалне идентификације с местима/општинама „опипљиве“ и још увек јаче јер функционишу као „паре у цепу“, то јест готовина. Други саговорник навео је да припадност граду „лебди

у ваздуху“ и представља „надградњу“ идентификације с општинама, која се већини људи врло често подразумева као примарна. Први испитаник, надовезујући се на другог, наводи да људе у Источном Сарајеву повезује „дух којег нису успијели да побиједу“, као што се у завршној сцени филма „Валтер брани Сарајево“ читаво Сарајево поистовећује с једним јунаком и његовим херојством. Припадност граду је за њега „нешто имагинарно, ту је али не мереш да га уфатиш, није опипљиво“. Стога, једна казивачица мисли да ће увек постојати Паљани, Сокочани, Трновљаци и Хрешани, док ће Лукавичани и Илиџанци, становници „доњег“ дела града, осећати већу припадност Источном Сарајеву. Кад буде дошло до смене генерација, можда ће се одређене ствари развијати другачије по питању уједначавања припадности урбаном простору. Тако мисли још неколико саговорника – локални идентитети повезани с местима/општинама у оквиру града нису препрека већ предност, односно симбол урбаног простора насталог на „жртви за његову изградњу“.

Мислим да то тек треба да се изгради, нисам размишљао о томе како, мислим да велики градови постоје одувјек, ко што је на примјер Београд, а ми смо млад град, још смо у некој фази развијања и неког финансирања града, мислим да се нисмо још довршили као град у неку компактну цјелину. У свим градовима у Републици Српској постоји нешто што се зове град или центар, али овде је град који се састоји од шест општина од Сокоца до Трнова, мислим да је свака општина по нечему карактеристична, али то је и некако симбол тог града, та разноликост га чини градом. Нек та жртва која је поднијета за његову изградњу буде нешто што ће повезивати људе како би имали припадност Граду Источном Сарајеву. Сад више људи имају припадност свом локалном мјесту него Граду Источном Сарајеву, сад је на том граду да буде покровитељ, нешто што спаја те људе који у њему живе. (м. 39 година, Трново)

Саговорници сматрају да је локални идентитет данас израженији код становника Пала, Трнова и Сокоца, али и Источног Старог Града (кроз мање локалне припадности на нивоу села/места), јер се градио као „засебан“ још током социјализма и периода између два светска рата. С друге стране, казивачи мисле да је локални идентитет у Источном Новом Сарајеву и Источној Илици „слабији“, јер на том подручју углавном живи велики број људи који је дошао из Сарајева и околине након рата, тачније у Лукавицу, Миљевиће, Тилаву, Војковиће и Младице. То је, између осталог, један од разлога због којих се сарајевски и околосарајевски Срби поистовећују с Источним Сарајевом као градом, а мање с местима/општинама у „доњем“ делу града. Поред тога, градске институције и друштвени живот су у великој мери присутни у њиховом делу града, тако да је локална припадност одређеном насељу или месту често повезана с градским идентитетом, као и „наслоњеношћу“ на Сарајево као већи град. На питање да ли постоји припадност Источном Сарајеву као граду у целини, моји испитаници су често давали различите одговоре и описивали „доњи“ део града, а не цео град, односно све градске општине. Исте одговоре давали су и становници „горњег“ дела града: иако су свесни да припадају урбаном простору, примарно су се идентификовали са својим местом/општином.

Гледа се према локалу исто, нисам то схватио тако кад си ме одмах питао, не рачунајте ту општине које припадају Источном Сарајеву, ове двије које се наслањају на град, него ове друге које су се развиле највише послје рата у односу на прије рата. Стагнација је била Трнова и прије рата и сада, они се сви селе и њима је главни адут да дођу овде у Лукавицу, ови из Лукавице одавде у Београд и Нови Сад, а ови са Сокоца, Пала и Рогатице да дођу исто у Лукавицу. А ови са Хреше не знају гдје су, као најсиромашнија општина а највише продају земље, па гдје ће то бит

најсиромашнија општина, то је страшно. Власти су предлагале да се тунелом спаја Лукавица са Палама, то је суманута идеја само да би могли да брже дођу овамо, треба развијат сваку општину појединачно и нек се развијају одвојено, али погрешна су улагања та. (м. 65 година, Источна Илиџа)

Многи саговорници навели су да је припадност граду „раштркана“, тако да им се понекад чини да су и општине такве. Испитаници кажу да многи људи не знају кад долазе у град јер су путокази из правца Београда или Фоче прилично збуњујући и упућују на места/општине (Пале, Соколац, Трново, Источни Стари Град), док се назив Источно Сарајево чак налази на саобраћајном знаку на излазу из Пала (Сл. 8) и Сокоца, а односи се на Источно Ново Сарајево и Источну Илиџу. Новије постављени путокази на Палама имају одредницу Источно Ново Сарајево. Саговорници у томе виде помак, али и даље мисле да институције не раде довољно на „увеживању“ градских општина. Постоје и локалне припадности на нивоу насеља, тако да људи из Војковића у Источној Илиџи имају надимак „Чечени“ по томе што су се одувек највише бавили борилачким спортовима, излазили у групама и често се физички обрачунавали с људима из других места. Поред тога, на Палама су присутне поделе на Баране, Станичаре и Коранчане према називима насеља Баре, Станица и Коран, док за становнике Лука/Обилићева нема посебног назива, али има за делове насеља („гето“, „фавеле“ и „Харлем“). Целокупно насеље настало је досељавањем сарајевских Срба на почетку, током и након ратних дешавања. Друге локалне идентитете испитаници нису помињали, али су они који живе у „доњем“ делу града често истицали да их „боли“ што се Паљани и Сокочани не осећају становницима Источног Сарајева и надају се да ће „општинска“ припадност бити све мање заступљена у наредном периоду.

Ретко ко је помињао да се осећа као „Источносарајлија“ или „Источни Сарајлија“, већ је припадност изражавао по месту порекла или општини пребивалишта. Неки су навели да то чак раде намерно, пошто су се ствари „обрнуле“ у односу на предратни период тако што људи из приградских сарајевских насеља желе да буду грађани, а једини грађани међу њима који су се населили у Источно Сарајево потичу с Грбавице и делом с Илиџе. Стога, један саговорник истиче да ће радије „остати Трновљак“ него што ће се поистоветити с Источним Сарајевом, иако живи у Лукавици. Појединци истичу да се чак појам Лукавичани користи да би означио читаву скупину насеља у општини Источно Ново Сарајево, првенствено Тилаву и Топлик, а потом Миљевиће и Тврдићи, што такође говори о снази једног локалног идентитета насупрот градском. Исто тако, један казивач наводи да ће „увијек бит Паљанин“ зато што само политичари из владајућих странака говоре да су становници Источног Сарајева. За њега су такође Лукавица и Источна Илиџа нешто с чим људи треба да се поистовећују, а не Источно Сарајево, иако верује да ће млађе генерације почети да осећају припадност целом граду („не знам, омладина можда има неке друге конструкције“). Једна саговорница се надовезује својим исказом на претходног испитаника, тврдећи да „нико то не осећа као свој град, само општине“, истичући да је главни разлог за то отежана путна и саобраћајна комуникација. Последња казивачица, у том смислу, види припадност групи општина (Пале, Соколац, Рогатица) на вишој надморској висини, у односу на оне на нижој, у „доњем“ делу града.

Један саговорник сматра да је припадност граду постојала док је владао СДС као политичка странка на нивоу града, али да је с променом власти након рата и премештањем институција у Бања Луку део институција отишао у „доњи“ део града и тада се он „издигао“ насупрот „горњем“ делу. Штавише, убрзан развој

доживео је само један део „доњег“ дела (Источно Ново Сарајево) док је остатак (Источна Илиџа) такође остао „запостављен“,²⁸ због чега су се развили антагонизми између неких општина, као и даље поделе, то јест политичка превирања.

Источно Ново Сарајево, некако су ови ту општину украли на брзину, некако су је извукли из народа, како су то извукли не знам, некако се све истумбало и то се све брзо издешавало, ни сам не знам како су они то одрадили да то доле Источно Сарајево и последице тога буде толико одвојено, ево, Илиџа се бори подобро, не знам како се бори, јер нема оно што има Источно Ново, чупа их општинско земљиште, Источно Ново је добило добар дио земље која је грађевински оспособљена и велике су паре узете од приватника и од тога су они покренули тамо ту политичку опцију која и дан-данас влада, само на основу тих пара, то су страначки њихови људи, али да ли је био дил са њима на републичком нивоу, то не знам тачно, могу само нагађати. Илиџа је била скучена по питању општинског земљишта, нису имали пара да дођу до тог грађевинског земљишта, и они нису могли ал' су изгледа добили, народ који је изашао из Илиџе и задржао се доле изгледа да је доста моралнији народ и доста чистији ост'о за своје неке идеале с којима су ту исту Илиџу одржали од 1992. до 1995, док ови овде нису никад били у таквој ситуацији ко што је Илиџа била по питању рата, јес' нама било тешко, али дио

28 У том смислу, казивачица наводи пример прихода од кладоница, који на подручју Источног Сарајева иду само општини Источно Ново Сарајево, а не целокупном граду. Уколико би се тај новац расподељивао правилно, Пале би имале приход у висини од скоро једне трећине од укупног буџета општине, тако да би постојао фонд за извођење одређених инфраструктурних пројеката. Исти би био случај и с Јахорином, чије приходе, како наводи испитаница, скоро уопште не убира општина Пале, већ одређене интересне групе.

који је послије Дејтона ост'о и људи који су живили ту ти домаћи нису прошли што смо сви ми прошли, ја сам Источно Ново Сарајево, кућа ми је била на Врацама, ал' сам прош'о горе него ови што су остали после Дејтона вамо, она Лукавица, Миљевићи, Петровићи, Тилава, Топлик, Прљево брдо, они су скроз друкчије прошли. [...] Тај дио припадности Источног Сарајева је бачен дубоко у један ћошак тренутно, да ли ће се то промијенити, не вјерујем, јер је стварно разуђеност велика, плус политички, видиш ће су Пале, ће је Рогатица, Соколац је на пола пута фактички, ал' је и он далеко, ево Лукавице, разумијеш, нисмо компактни да се боримо за исту ствар, ми се више боримо за локални ниво, не знам колко си упознат преко пунца, али знаш која је борба била да Центар јавне безбједности остане на Палама, јеботе Бог, к'о да се тучемо с Турцима оће л' тамо оће л' вамо, на локалном нивоу се морамо побити. Овај Пеки Предраг Ласица тада је као градоначелник спасио Универзитет и факултете на Палама, поједини доле су били за то да Универзитет и факултети ови што су прављени овде иду доле, неке је лично мотивисало то да су тежи услови живота у Лукавици и да се нешто доле омогући, јер је доста раје у први мах се склањало из Лукавице на Палама, ја први нисам хтио доле јер смо превише близу, ја сам први запамтио с Мојмила, био је снајпер, сав тај дио гдје идеш биле даске, не треба ми да бјежим преко Тврдомићима, што ћу ја доле да живим. (м. 58 година, Пале)

Казивачи у Трнову наводе да су их градске власти „запоставиле“ и надају се да ће бар мало у будућности бринути о њима, пошто у тој општини из године у годину живи све мањи број људи. Небрига и неуважавање локалних средина довели су до тога да се људи, како наводи један саговорник, поистовећују између 10 и 20 процената као грађани Источног Сарајева, истичући

како је идентитет града „у позадинском дијелу јер се сви идентификујемо још увијек са својим општинама“. Локални идентитети важни су унутар самог града, с којим се људи више повезују када оду у другу средину, било да је реч о Републици Српској или Србији, Црној Гори, Хрватској, Словенији или Аустралији и земљама западне Европе и северне Америке. Многи саговорници ће у том случају објаснити људима из иностранства како је настало Источно Сарајево, првенствено кроз дистинкцију у односу на Сарајево, а потом и данашње децентрализовано уређење града, његов специфичан географски положај и становништво претежно исте нације, али различитог географског и регионалног порекла. У том смислу, прича о Калиновчанима, људима досељеним из места Калиновик у југоисточној Босни, као културним Другима у оквиру Источног Сарајева (Дражета 2021, 376–378), подразумева низ културних представа и стереотипа о досељеничкој, руралној популацији која настоји да постане урбана „преко ноћи“ и тиме се избори за бољи друштвени статус. Тако се испитаник пореклом из Улога (део општине Калиновик) нашалио: „Кад ми из Калиновика одлучимо да имамо начелника у Новом Сарајеву, то је никакав проблем“.

Један саговорник наводи да је припадност Источном Сарајеву попут некадашње припадности социјалистичкој Југославији, у којој су се становници често идентификовали с једном од шест република зато што није систематски рађено на стварању југословенске нације на институционалном нивоу. Институције данас не раде довољно на стварању идентитета града Источног Сарајева зато што се на просторима где живе Јужни Словени, а самим тим и Срби, идентитети готово увек заснивају на „распарчавању“, а не на „интеграцији“. Један део испитаника због тога мисли да само Источно Ново Сарајево и Источна Илица треба да остану у оквиру Источног Сарајева. То сматрају како испитаници из тог дела града

тако и они с Пала, Сокоца, из Источног Старог Града („то са градом је више административно него функционално“) и Трнова. Други део саговорника мисли да ће се локалне припадности очувати уз етничке, али да ће се градска припадност такође појавити као важна кад општине буду боље повезане. Казивачица даје пример будуће изградње тунела између Пала и Лукавице, којим ће се олакшати саобраћајна и путна комуникација, јер ће путовање између ове две општине бити скраћено с пола сата на 15 минута. Припадност кући, улици („сокаку“), селу, општини, граду или регији може бити вишеструка и корисна за појединце, сматрају казивачи, додајући да идентификацијом на више нивоа становници Источног Сарајева успевају да остану „своји, да их неки талас не однесе негдје друго“. Испитаници који су се преселили из сарајевског насеља Кошево у Источно Сарајево, као и саговорница која потиче из Грачанице/Тузле, перципирају управо насеља као главне изворе идентификације, односно Лукавицу, Војковиће и Пале, будући да се, према њиховом мишљењу, етничка структура у граду, односно његовом „доњем“ делу, мења из године у годину. Други казивачи се пак враћају на причу да је Српско Сарајево далеко утемељенији назив града због целокупног процеса његовог настанка, као и да су општине и даље кључне за идентификацију људи.

То се у овом доњем дијелу града каже и осјећа, међутим, Сокоци никад неће рећи да су из Источног Сарајева, Паљани ће врло ријетко рећи да су из Источног Сарајева, а Пале су у ствари тај најурбанији дио града. Трновљаци исто неће никад да кажу да су из Источног Сарајева, кажу ‘ма дај, какво Источно Сарајево, само Трново’, као кад ти неко из Младеновца каже да је из Београда. Врло тешко је рећи ако си одавде, то је град настао на ледини, не можеш да кажеш да си из Чиче, хајде из Лукавице можеш, надам се да ће млађи ту неку припадност

стећи, ми смо сви некако одсвакле па је мало тешко да се идентификујемо са том ријечи и именом града, иако су нам већ назив промијенили, да је Српско Сарајево, то би било некако природније. (м. 42 године, Источно Ново Сарајево)

Поједини казивачи мисле да не постоји никаква припадност граду, већ само местима/општинама, области, то јест крају (региону) и народу. Они који заговарају идентитет града баве се политиком и не виде, како каже један саговорник, „реално стање“ засновано на одељености и самосвојности. Како наводи једна испитаница, „сви су сами за себе и сви други су сами за себе“. Ипак, без обзира на то што неки од њих не желе да се идентификују с градом, они ће то учинити кад оду из њега у другу средину, нарочито у иностранство („рећи ћеш ‘ови су моји, из истог града‘“). На путу јединственом градском идентитету такође стоји однос центар : периферија, аналоган дистинкцији између „доњег“ и „горњег“ дела града, у којем се читава отпор једних и других ка образовању јединственог градског идентитета. Препреку његовом успостављању такође чине политичке поделе и поларизација друштва, настала у последње две деценије са све израженијим припадностима партијама и одборима, наводе моји испитаници. Појединци су истакли да улога људи из одређених општина у последњем рату често буде „камен спотицања“ на путу образовања јединственог идентитета града. Тако Паљани сматрају да су „одбранили Требевић“, а самим тим читав источни део Републике Српске, подnoseћи највеће војне ударе од стране непријатеља током последњег рата. Сокочани слично размишљају, наводећи да без њихове индустријске производње, логистике и организације нико од војника не би „издржао“ на ратној линији фронта. Становници Источног Старог Града сматрају да су мудрим деловањем, иако бројчано слабији, успели да очувају српска насеља за време рата, а Трновљаци виде своју двоструку улогу у, најпре, страдању током заузимања њиховог места од

стране непријатеља, а затим у консолидовању, то јест ослобађању Трнова. Лукавичани и Војковићани, односно Илићанци, Грбавичани и сви остали становници Сарајева и околине, односно Сарајевског поља, мисле да су „сваки дан крварили на првој линији“ и практично представљају сами за себе један вид ставова и размишљања о рату, заступљених у „доњем“ делу града. С друге стране, сви остали претходно наведени искази из „горњег“ дела града сведоче о другачијем погледу на исти период и улогу људи у оквиру рата. Неки мисле да јединствен идентитет града „кочи лоша навика“ да се израз град („идем до града“) употребљава за Сарајево, а не Источно Ново Сарајево, где се налази центар Источног Сарајева. То сведочи о томе да је у питању „нови“ град који још увек развија начине да привуче различите људе и тиме осигура јачу и утемељенију идентификацију.

6. Припадност граду

Када су говорили о томе на шта прво помисле када се изговори назив Источно Сарајево, испитаници су обично наводили: „слободу“, „кров испод којег се можемо сакрити“, „нешто наше“, „наш град“, „ратну подјелу“ „пркос“, „инат“, „храброст“, „понос“ „кућу“, „дом“, „завичај“, „дједовину“, „сигурност“, „живот“, „пркосни град“, „један град са више општина“, „неки наш центар“, „неку администрацију која ради за народ“, „нови град који градимо и у коме радимо“, „модерни град са инфраструктуром и пратећим садржајима“, „град љубави“, „град младости“, „универзитетски град“, „наш дио града“, „непрестану борбу“, „опстанак“, „останак“, „нашу борбу да будемо своји на своме“, али и „рат“, „патњу“, „срећу у несрећи“, „народ расељен ал’ је опст’о“, „егзодус сарајевских Срба“, „васкрсли град“, „град на граници“, „Сарајево које је наше“, „Српско Сарајево“, „оно предратно Сарајево које је такође било српско“, „само Сарајево“, „оне који су га градили“, „Србију“, „Јахорину“, „град сунчаних и зелених

паркова, кафића и кладоница“. Саговорници млађе генерације (до 30 година) навели су да увек помисле на неки свој кућни простор, град у којем живе, навевши да ће њихови родитељи, као припадници средње (између 30 и 60 година) или старије генерације (преко 60 година) увек помислити на рат, јер су га искусили и доживели „у најбољим годинама“. Без обзира на то, млади знају да је Источно Сарајево, на основу прича које се причају у породици, међу кумовима, пријатељима и родбином, али и ширим друштвом, „Сарајево у коме су већинско становништво Срби“. Кад један од многих казивача наводи да је то „град српског народа првенствено па тек онда осталих“, он, уз многе друге интервјуисане становнике, сматра да страна света у називу града означава припадност српском народу у Републици Српској и Босни и Херцеговини, односно да етнички префикс „боље“ одређује важност урбаног простора у контексту изградње етничког идентитета у периоду од протекле три деценије, што би требало пренети и на припаднике млађих генерација.

Источно Сарајево, да ти кажем, ја сам био од деведесет шесте године у првом сазиву члан Повјереништва, управног одбора Дирекције за обнову и изградњу Српског Сарајева, предсједник Градског одбора СДС-а Српског Сарајева, једино наша партија била тада, све је то ишло, дао сам сигурно један значајан допринос у свему овоме кад је требало гласати, јер нису сви људи вјеровали да ће се ово десити и, кад је у питању Српско Сарајево, био сам у тим структурама, али је Српско Сарајево по мени један симбол наше борбе и отпора кад је у питању српски народ, да трајно свједочи како су се борили Срби за очување свог, да опстану у Босни и Херцеговини, да створе Републику Српску и да је одрже, да врате све што је било погажено када је у питању била наша традиција и све остало. Пресретан сам кад се свака нова зграда направи, без обзира на све, себе видим лично да сам ја богатији и вриједнији, у

себи то доживљавам и с поносом, сигурно је било част наставити да се ради, политички расти, уз све људе које смо малоприје набрајали. Српско Сарајево је сигурно по мени наша српска светиња. (м. 67 година, Соколац)

Помислим на Српско Сарајево, првенствено на мог оца кога не забрављам, на тај период кад је стварно Српско Сарајево било и српско и стварно је личило на град, сад можда то смијешно звучи, сада када се изградила свака општина, али тада се стварно тежило да то буде град и да се створе јаки темељи, не може за десет година да се направи, град се прави стотинама година. Брзина ширења града тадашња је била невјероватна, више је људи било, градске раје је више било, студената, све ове општине су живјеле од студената, брзо се развијале, сад смо се некако просули, Лукавица се стварно гради и урбанистички је добро скочила, али ће и то стати, сад ће Војковићи неку ту своју земљу продати, али имамо Источни Стари Град, Хрешу, то све оде Арапима, ми не размишљамо, стварно страшно, само да узмемо неке паре, ако не продам ја, продаће неко други. (м. 42 године, Пале)

Помислим, помислим, морам бити мало емотивно везан ту, да је то нешто најљепше што је могло да се деси у мом животу и у животу који желим да оставим свом покољењу и својој дјечи, једну територију на којој могу да се осјећају угодно, пријатно и сигурно у сваком случају, без обзира на све. Свако може да се снађе у животу, само ко хоће да ради, сад се народ опустео, хоће криминал, само не рад као рад, брзе паре, то је сада тренд, глобализација која се дешава на нивоу свијета, томе су мобилни телефони допријели, доступност свега, то није исправан начин, али да би ишли у корак са свијетом, ми то радимо, а ово је здрав крај био и боље да никад не

схватимо то што је као Запад схватио па се развио, из Европе нам је све ово и дошло. Балкан је тако лагодан за експанзију тих екстрема, само да је другачије, сад кад имамо своју власт у својим рукама, али крећу сви да буду генерали после битке, а треба да будеш генерал у бици, овде јесу били генерали у бици, али пролази један период, прошло је 40 година од избијања рата, изумрле су генерације, једна генерација у Граду Источном Сарајеву и Републици Српској је укинута скроз са ових простора када је у питању мушко становништво, нестала је буквално, ријетко ко је жив, има амнезију старачку, трагедију, напустио је родну груду, уморни су људи. (м. 49 година, Источни Стари Град)

Поједини саговорници навели су да их на Источно Сарајево прво асоцира преношење мртвих сарајевских Срба војника, а с тим у вези и Нови Зејтинлик („кости бораца на којима је настао град“) и манастир Соколица на Равној Романији у општини Соколац. Назив града упућује на послератно масовно пресељење становништва („егзодус“). С тим у вези, казивачица наводи: „Помислим на те непрегледне колоне трактора, камиона, тих људи са изгубљеним лицима, људи који иду, не знају гдје иду“. Такви људи, било да је реч о цивилима или војницима, јесу хероји који су готово заборављени и чије породице данас не живе на завидном нивоу, а без њих не би постојао „нови“ град, нити Република Српска, наводе поједини казивачи. У том смислу, међу њима се јавља бојазан да ће „град нестати“, јер различите домаће и стране силе настоје да га „сатру“. У наративима истовремено провејава метафора „опстанка“ и „самопрегора“ као битних елемената идентитета града, који су га досад „одржали“. Један испитаник наводи да је тако Источно Сарајево „град рођен у неком времену као једна велика потреба свих тих људи који су били везани за Сарајево, који је поносан и пркосан град и одољева свим бурама у овом садашњем, јучешњем и будућем времену“. Други

казивач дао је одговор на, како сâм наводи, „претешко и преемотивно питање“ у контексту првих мисли у вези с Источним Сарајевом: „Мислим на ове овде људе који су ту са нама у овом граду, мислим на оне људе који су морали отић, јер нису имали перспективу и, наравно, увијек се присјетим оних којих нема, а који су радили и градили Град Источно Сарајево“. Други саговорници су такође причали приче о „опстанку“ свог града, настојећи тиме да испричају причу о свом народу, крају и месту/ општини у којој живе и раде.

Увијек, поготово кад причам са људима који не живе овдје, ја помислим прво на његову невјероватну кратку историју и судбину, помислим да је то град феникс, како су људи овдје на ледини направили најмодернији град ни из чега, град свих ових људи који су живјели овде, који су га водили, сви смо га ми водили и били и дио тог пројекта и, рекао бих, неко ће да каже радили су они или ови, сви смо ми дио тога, без обзира на странку, то су урадиле све ове генерације које су припадале различитим политичким структурама, странкама, свако је дао свој допринос у том мозаику, хвала Богу да се овај град и даље развија, рекао бих, нема му краја, није још достигао свој зенит и тек долази његово вријеме. (м. 69 година, Источно Ново Сарајево)

Помислим на доста људи који су уткали своје неко знање и енергију у овај град, помислим на моје другове, моје рођаке, моју браћу који су дали животе за одбрану овог града. То су неке ствари које су основне ствари када кажете Источно или Српско Сарајево, то су ти људи који су уложили од својих живота до своје енергије и свог знања, помислим на неке пјесме које су обиљежиле овај град. (м. 61 година, Пале)

Па шта ја знам, ја помислим на једну патњу тих људи, право да ти кажем, који су много жртвовали да би имали то Српско Сарајево односно Источно

Сарајево, јер један велики број избјеглица је дошао овде, доле се нашао у том доњем дијелу, а један велики број људи је страдао. Патња је била гледати те људе кад су исељавали, вози ковчег, тјера стоку, тако да то је мени једна асоцијација једне патње, а у исто вријеме сад ми је драго да је то стасало у један град који има све оне градске манире и на неки начин има неку перспективу и будућност. (м. 79 година, Пале)

Сазнао сам јуче једну лошу вест, сад засад је опстанак, па и останак, ваљда ће се нешто промијенити. Ево, овде купили су испод земљу Муслимани, баш седим у кафани и кажу продао један човјек овде. Е, тога се бојим, нема заштите, немамо Републике, не смијеш продати том и том, помоћи ћемо ти ми ако је запело, а тога нема. А ми опстајемо некако овде, кад орлови пред олујом бјеже, шта од тога може бити теже, е ће ми идемо, куд идемо. Има часних људи који су се борили, ето, има нас још, нисмо сами, ја нећу бјекати, боље ја да погинем него моја дјеца. (м. 77 година, Источни Стари Град)

Свако ко је нормалан, ко је човјек, није уопште битно ко је које нације, мислим да првенствено треба бит човјек, имат душу и бит реалан. Нас овде сатиру вијековима, ми се јадни боримо, а докле ћемо издржат не знам. [...] Знамо што то раде, јер кажу земља је од онога ко живи на њој, како су нас одатле потисли, они теже и ово да среде, ако овако наставе и буду имали подршку свијета какву имају, успијеће у томе, нема шта, неће се они зауставити ту, иду они даље, ето, то сам шћела рећи. Мука је ово, човјек таман мисли привело се ово крају и крене неко ново подгријавање, осјети се у становништву, сваки дан кроз моју ординацију прође 80 до 100 људи, виде се тензије, људи више не могу психички да поднесу ту ситуацију, онда ја кажем у принципу *good news is not news*, не слушам и не гледам више ништа, не занима

ме ништа, радим свој посао, па Боже, помози, шта ћу друго рећи. (ж. 47 година, Соколац)

Не знам шта да Вам кажем, ово је град у којем живим и у којем ћу остат вјероватно до краја живота, али оно што је тужно, то је град у којем не жели да живи моје дијете, зато што му овај град не нуди никакву перспективу за напредак у његовој струци, град у којем не желим да он живи зато што неће му бит дозвољено да развије своје способности и своје потенцијале. Нажалост, постали смо средина која не подноси успјех, мене боли оно што је мени ту. (ж. 56 година, Пале)

Као што је у претходном поглављу наведено, многим саговорницима назив Источно Сарајево „не значи ништа“, док им је Српско Сарајево нешто што јасније гради њихов етнички идентитет у односу на одређени урбани простор. Неколико казивача навело је да није потребно имати оба префикса како би се становници идентификовали с одређеним местом/општином, регијом или нацијом, тако да им се одредница према страни света чини као „рјешење дај шта даш“, а наглашавање етничке компоненте у оквиру назива града као „манифестација поприличне националне незрелости“. У том смислу, „културни идентитет града не треба да почива на наглашавању, ако се граду мора стављати префикс, онда то значи да нисмо сигурни у то, ваљда се знало раније да је Сарајево српско“, наглашава саговорник који се из Сарајева (насеље Кошево) преселио у Источно Сарајево. Саговорница која се из истог сарајевског насеља преселила у, како каже, „нови град“ сматра да он није „искључиво српски и православан“, већ све више бошњачки а и хрватски, при чему мотивација за селидбу код једних и других није увек иста. Бошњаци настоје да обезбеде себи „јефтинији и практичнији живот“, а Хрвати се „ту осјећају сигурно, ваљда су више у љубави са Србима тренутно“, алудирајући на тренутну сарадњу између

политичких представника Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини (Дражета 2021, 203–216). Док је један испитаник предлагао да се након имена Српско Сарајево град назове Катером²⁹ уместо Источног Сарајева, други казивач имао је другачију идеју како би се такође избегли наведени префикси:

Кад кажеш Источно Сарајево, немам емоцију, а кад кажеш Српско Сарајево, тад имам емоцију. Нешто твоје, нешто што доживљаваш као своје, а Источно Сарајево – географска одредница. Кад је било то око имена, ја сам имао неку идеју да дамо свим овим мјестима којима су одузели префикс српски да буде НАШ, Наше Сарајево, Наша Илица, нико ти не може рећи да си нешто прекршио, ми би сви знали чији је, ти га доживљавај како оћеш. [...] И кад погледаш последице рата сву ту вољу да се то све исели, да се то направи, а фали ти све, зграда средње школе била је војна зграда, онда се последице свега појави структура људи која је све то размонтирала, не знам, тек ће се осјетити последице. Не може нам бити боље док ово не пропадне. (м. 46 година, Источна Илица)

Казивачи мисле да је некеме ко долази у град први пут тешко да разуме сложеност Источног Сарајева, поготово због територијалне и географске разуђености, као што је становницима тешко да се с њим идентификују кроз дисперзивни и полицентрични урбани простор. Стога, идентитет града најчешће темеље на етничитету, то јест припадности српском народу, као и на хришћанској православној религији, схваћеној као део културне традиције (Дражета 2021, 399–408). Многи саговорници сматрају да је потребно да градска управа, институције и

29 Назив потиче од, како наводи саговорник, Порфиригенита, који први пут помиње Босну у десетом веку на простору данашњег Источног Сарајева, док се на локалитету Градац на брду Илињачи у Горњем Которцу у општини Источна Илица први пут помиње Катера, Катаре, Которе, по коме Которац данас носи назив.

истакнути појединци настоје да говоре о Источном Сарајеву као граду коме би требало сви да припадају, без обзира на удаљеност општина, како би припадност урбаном простору била израженија не само кроз етнички, већ и регионални оквир, односно поистовећивање људи с облашћу и крајем у којем живе. Поред тога, казивачи сматрају да треба „достигнути урбани начин живота“ кроз утврђивање центра града као репрезентативног места, након чега ће свако ко живи у граду и ко долази у град имати осећај да може ту да се задржи, уместо да одлази туристички у Сарајево. Један од казивача који тренутно обнаша неку од јавних функција схвата да је идентитет града потребно испољавати „према споља“, то јест ван Источног Сарајева, помињући, у том погледу, значај односа Ми : Они, као што је такав напор препознао други казивач који је учествовао у стварању и обликовању Српског Сарајева и његовог културног живота.

Битно је како помисле они што нас доживљавају са стране, али, ево, малоприје разговарамо да треба да буде интензивнија сарадња и чим то буде било тако, сами ми који живимо овде ћемо добијати већи осећај припадности граду због те боље комуникације у односу на припадности општини у којој живимо, још увијек кад питаш некога каже ‘ја сам са Сокоца, ја сам са Пала’, е, сад, град ће бити у правом свом обиму када будемо сви доживљавали тај град и када ћемо негдје са стране рећи да смо из Источног Сарајева. [...] Ја сам као предсједник Скупштине Града био у организацији јубилеја поводом 30 година од оснивања Скупштине Града, звали смо професора Воју Максимовића, првог предсједника Скупштине, сва срећа па је био жив тад, па смо окупили комплетан политички врх ове регије. Кад год нешто радим, гледам да окупљам људе, тад сам поводом тог јубилеја обишао све скупштине ових шест општина и тад смо покушали да донесемо неку резолуцију, неко наше виђење града, куда град треба да

се развија, али није добро да буде да се прегласавамо, то наше виђење треба да буде општеприхваћено и заједничко. И онда смо кроз ту резолуцију ишли кроз свих шест општина града и кад смо добили једногласну подршку, ја сам их доле звао и направили смо свечану Скупштину Града, били су претходници који су водили и садашњи људи који воде град. Тако да смо трасирали кроз ту резолуцију даљи развој града у осам тачака. Кад сам пролазио тад поред општина, видио сам да нема застава града, па сам ту заставу наручио за сваку општину, рекао сам им да ставе, ето, тако те неке ситнице. Рецимо, ја сам поредио конкретне показатеље, рецимо колико је било становника у Сарајеву прије рата по националностима, које општине су биле у саставу града и по реду иде, Статутарна одлука о оснивању Српског Сарајева, које су све општине ушле у састав тог новог града, Закон о Српском граду Сарајево, све редом хронолошки, ово је јако занимљиво, ово није било ни доле када смо правили јубилеј, морао сам се бавит овим да би дошао до конкретних показатеља. [...] Е, сад, ово што сте говорили малоприје, свијест људи да овде постоји град, некад је размишљање да ли је потребно извршити ребрендинг имена Источног Сарајева. Немогуће је с обзиром на историјску повезаност и на све оно што људе веже за само име Сарајево и Источно Сарајево. Вјероватно кад људи дођу са стране, имали би већи дојам да се овдје налазе два града кад би се они различито звали, Сарајево и ко зна који други назив Града, доста тих болних чињеница је везано за настајање Града, тако да Срби нит могу нит смију одустати од имена Сарајева, без обзира на погледе других и како ће то неко доживљавати са стране, име мора садржати име Сарајево у називу Града. (м. 52 године, Пале)

Пази, Источно Сарајево је политичка прича, нема континуитет града у оном смислу територије, с брда

на брдо идеш и то није везе нема, али због политичке приче је тако, ја то поштујем. Зато је добро да је екипа млађих људи која тренутно води град почела да размишља тако, треба позориште, ја знам колико то кошта, није проблем довести било кога из Сарајева, Београда, али да се дијете навикне, имају спортску дворану која је лудило, стварају се услови да не мораш отићи. Зашто сам ја правио дочеке Нове године на Палама одмах послије рата, да покажем да не морате ићи у Сарајево, да не морате ићи у Београд, то се може десити и овде, да имате Дјечији фестивал, Народни фестивал, Фестивал еколошког и туристичког филма, Ликовне колоније, биоскопске представе најновије, емитовање филмова, те стадионе, та прича око Славије је била добра прича, фудбалског клуба, сви су скочили да то изгурају, али се расуло на стотине клубова, али је то требало да обједињује људе и имало је континуитет са старим српским Сарајевом, била је једна екипа страшних, паметних људи која је то знала, наравно било је ту пуно примитиваца који су то кочили, срећа, ти знаш да доле никаквог центра у Лукавици није било, заиста је овај градоначелник дао добро усмјерење, он то добро води. Имамо инфраструктуру, идемо на свијест људи, то је нешто што треба направити и то је дуготрајан процес, али само се бојим утицаја доле овог града, иако опет гро ове дјеце, омладине, још увијек расту и васпитавају се по неким нормама, слушају Бају Малог Книнцу, што је боље, јер то чува овај град. (м. 61 година, Пале)

Један саговорник навео је да би за двадесет година било потребно спровести ново истраживање у Источном Сарајеву, слично овоме, чији ће резултати, како он предвиђа, бити потпуно другачији од резултата изнетих у овој монографији. Наиме, казивач сматра да новије генерације неће уопште познавати тему настанка града и његовог развоја, закључујући свој исказ реченицом „жали

Боже људи који оставише кости на Новом Зејтинлику“. Тиме је настојао да потцрта како ће смена генерација вероватно „поништити“ све оно што су људи у једном времену и једном простору стварали како би имали „слободу“ и „право“ да се етнички изјашњавају како желе. Други саговорник навео је колико је прича о настанку Источног Сарајева као града „на ледини“ подједнако важна као и даљи развој овог града кроз привредну сарадњу Срба, Бошњака и Хрвата у целој Босни и Херцеговини. За њега је нужно превазилажење ратних наратива зарад општег напретка.

Источно Сарајево се увијек мора поменути, не смијемо га заборавити. Знаш како, Богдане, многи су се смијали оним људима кад су кренули изградњу Источног Сарајева на ледини, а погледајте данас. Причали су свашта, највећи парк у Републици Српској, Република Шумска, а погледај данас, од Мокрог крени даље, и данас погледај како се ради у Источном Сарајеву, то има смисла, то има неку грађевинску и урбану линију, има тон урбане средине и мислим да се то добро ради. Мада, мислим да данас би то још љепше било и боље за све нас у БиХ, да ова политика треба да сједне заједно, и једни и други и трећи и да кажу шта је нама интерес, прво Босна, друго Федерација, треће Српска, морају сјести, ово данас што се ради не води ничему. Ми морамо да су нам у центру пажње грађани, само ако се нас тројица договоримо, не може другачије, шта је то о чему се ми не можемо договорити? Прво, моје лично мишљење, рат треба оставити политичарима и судбини, ајмо ми да гледамо привреду, нешто од чега се живи, ако будемо гледали на деведесете, ми нигдје нећемо стићи. Сад је дошла генерација која не зна за рат, не знаш ни ти, нису били рођени тад, они данас улазе у политику, кажу пусти рат, то треба, људи, ми морамо дјецу васпитавати другачије, манимо се рата, хајде да се договарамо око ствари

око којих се можемо договорити, има ствари око којих се не можемо договорити, да правимо ову Републику Српску, Федерацију и Босну и Херцеговину као људи. Босна је реалност, ми ту не можемо промијенит ништа, ако ми ојачамо, ја сам добар Србин ако сам богат Србин, онда сам сваком потребан, ако немам ништа, шта ћеш од мене. Ми би били много јачи да се можемо договорит и да нам та несретна политика не ради ово што нам ради. (м. 70 година, Источно Ново Сарајево)

Саговорници сматрају да је Источно Сарајево првенствено постало препознатљиво по Јахорини, „олимпијској планини“, „љепотици“ и „бисеру туризма“. Јахорина је толико позната да свако најпре препозна њу („свјетски бренд“), а тек онда Источно Сарајево као град коме припада, иако је многи у свету још увек повезују са Сарајевом због одржавања Зимске олимпијаде 1984. године, коме је у то време наведена планина припадала. Данас је Јахорина један од покретача привредног развоја Источног Сарајева. Многи испитаници су наводили да је Јахорина постала место издвојено од општине Пале (делом општине Трново), из којег Република Српска „црпи профит“ од станоградње, док су стварни приходи од зимске сезоне из године у годину све мањи. Општина нема финансијску и сваку другу контролу над оним што се догађа на планини, наводе казивачи, упоређујући ситуацију с Београдом на води као издвојеним насељем од којег нико од „обичних“ људи, народа, нема никакву корист („дивну планину претварају у џунглу а ла Златибор“). Изузетак су припадници млађе или средње генерације с Пала који раде услужне послове, пријављени на минималну плату и без могућности да буду на некој од руководећих позиција. У том смислу, поједини испитаници нагласили су да Јахорина повезује не само економске већ и политичке потребе одређених интересних групација. Један део саговорника навео је да су све планине

„заштитни знак“ Источног Сарајева – не само Јахорина, већ и Романија, Требевић и Трескавица.

Казивачи такође виде да су људи ти који чине Источно Сарајево препознатљивим, односно да људи чине град. У том смислу, истичу „менталитет“ становника који су „домаћини“ и „још увијек поштују ријеч“. Људи из Источног Сарајева су „отвореног срца“, „добри“, „издржљиви“, „сусретљиви“, „поштени“, „гостољубиви“, „храбри“ и „још увијек патриотски настројени“. Један казивач навео је да Источно Сарајево бива препознатљиво као „српски дио Сарајева“ у којем је омогућено чување сећања на претке, обичаје, историју и културу сарајевских и околосарајевских Срба, као и даље преношење традиције стварања добрих музичара и интелектуалаца, попут оних активних током социјализма, те неговање традиције зимске олимпијаде, односно практиковања зимских спортова. С друге стране, једна испитаница мисли да се култури сећања не посвећује довољна пажња, нарочито на институционалном нивоу, посебно јер се у наративу недовољно наглашава улога Пала као ратне престонице Републике Српске. Трећи испитаник наводи да град одликују, осим културе и религије, „болна искуства из рата“, то јест „заједничка невоља и историја“ његових људи повезаних сеобама, али и родбинским, кумовским и пријатељским везама. Ти контакти били су у прошлости распрострањени не само дуж данашњег Источног Сарајева већ и Сарајева, као и шире им околине, због чега други саговорник наводи да се „људи могу осећати подједнако Сарајлијама – источним и федералним“. Идентификација с оба града могућа је због њихове непосредне близине, као и ставке да већина мојих саговорника може да одлази често и неометано у Сарајево, живећи истовремено у Источном Сарајеву. Наводе да то није случај у неким другим крајевима из којих су се Срби одселили и у које немају прилике да одлазе кад хоће и колико хоће, а у питању су Косово и Метохија (Petković 2023) и Далмација.

Источно Сарајево је препознатљиво као град отпора према хегемонији, а већина његових становника су управо виновници тог отпора, „живи учесници херојске борбе“, наводи саговорник. Слично су говорили и други испитаници, истичући војнике-хероје страдале за одбрану Републике Српске, односно људе спремне да „стану на бедем отаџбине“ ради „одбране српства“ дуж читавог града, о чему сведочи спомен-гробље Нови Зејтинлић (Сл. 17), како наводи неколико њих. Због тога је, како наглашава један казивач, Источно Сарајево „град херој“, познат по „надчовјечанском напору“ становника да се одбране и остану да живе на својим „огњиштима“ упркос томе што су били „предодређени да нестану“. Због тога, град представља „сигурну кућу“ за све његове становнике. Они су, иако већином досељеници, у „доњем“ делу града изградили друштвене везе и имају одличну комуникацију, сматра казивач. Други саговорник мисли да је ситуација у „горњем“ делу града, у којем углавном живе староседеоци, а мањим делом досељеници, у потпуности иста. Обе популације су, захваљујући солидарности коју су показале једна према другој, дале одређену димензију „квалитетног живота“ градској заједници, наводе казивачи. Сви су сагласни да су људи оно што првенствено одликује „нови“ град и да ће се припадност граду учвршћивати и појачавати у наредном периоду.

Испитаници су махом изражавали људе као симбол Источног Сарајева, објашњавајући да такав „млад“ град још увек нема неки конкретан материјални објекат, споменик или било какво место по коме би био препознатљив у иностранству. Да би се то променило, потребно је „много одрицања“, односно рада у складу с одређеним циљевима и визијом, јер се градски симболи, како каже један казивач, „не стварају преко ноћи“. Многи су навели да Источно Сарајево може бити препознатљиво по сарајевским Србима у великој дијаспори, будући да оно као град баштини традицију предратног Сарајева. На таквој

промоцији, међутим, не ради се довољно на институционалном нивоу. С друге стране, саговорници мисле да је врло тешко говорити о препознатљивости града кад је он територијално разуђен, па, самим тим, у оквиру њега још увек нема довољно комуникације којом би се јачао градски идентитет. Неколико казивача мисли да је управо поменута разуђеност предност Источног Сарајева, које је, према речима једног од њих, „препознатљив и уникатан град у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Препознатљив је и по томе што представља јединствен мозаик урбаних и руралних дијелова – има локалитете на којима се може произвести здрава храна, а ту су туристички потенцијали и урбани дио за понос“. Као такав, град може да пружи прегршт способних, енергичних и патриотски настројених људи, сматра један испитаник, због чега мисли да је изградња Источног Сарајева као града таквих људи допринела његовој препознатљивости. Послератни урбани развој представља симбол „новог“ града, који се попут „феникса“ ни из чега уздигао из патње и страдања у јеку ратних сукоба, а потом масовног пресељења становништва („егзодуса“) из насеља и општина који су припали Федерацији Босне и Херцеговине потписивањем Дејтонског споразума. Поједини мисле да Источно Сарајево за српски народ не може бити препознатљиво без Сарајева и светиња које се у њему налазе, од Старе цркве на Башчаршији, преко Саборне цркве, до Преображењске цркве на Пофалићима, изграђених захваљујући „духу“ сарајевских Срба, за који један саговорник наводи да је „посебан“ јер је направио „старо“ Сарајево, а тако ће ускоро створити и „ново“ Сарајево. Јер, како наводи један казивач, „није лако изнова направити кућу, а камоли један град и створити код људи тај осјећај припадности, поистовјећивања са нечим новим, неким идентитетом ново, то је врло тежак задатак. Српско Сарајево је зато ипак побједа српског народа кад узмеш све околности, све наше мане и врлине, све наше особине.“

Источно Сарајево познато је по музичким (Акордеон арт) и филмским (Први кадар) фестивалима на међународном нивоу, као и културно-уметничким друштвима, културним манифестацијама, Народном позоришту, ФК Славија (Сл. 12) и „очуваном кафанском духу“, односно „угодним и пријатним кафићима“. Казивачи су навели да је Источно Сарајево препознатљиво по музичару и продуценту Славиши Гуји Слаји, чији су рад и прегалаштво успели да изнедре уједначен музички жанр гаре, плесно-вокално-инструменталне форме новокомпоноване музике која постаје својеврсни бренд града, али и источних области Републике Српске и Босне и Херцеговине. Сценаристкиња, редитељка и романописац Сања Савић Милосављевић, добитница награде „Београдски победник“ за најбољи роман, такође чини Источно Сарајево препознатљивим, уз Немању Мајдова, џудисту с великим бројем медаља на европским и светским такмичењима. Поједини казивачи мисле да је Источно Сарајево генерално „град спортиста“, који промовишу град како путем екипних тако и појединачних спортова. Културно-историјско наслеђе такође је карактеристика града: од традиционалних прехрамбених производа и употребе лековитог биља (Дражета 2022, 2023), до археолошких налазишта, посебно оних повезаних са средњовековним периодом (цркве, стећци) и Гласиначком културом из доба праисторије (Гласиначка колица). У културном смислу, један казивач наводи да је Источно Сарајево место сусрета и окупљања Срба како из Сарајева и околине тако и из других области (Херцеговине, Подриња), употребивши метафору супе чији се састојци „још нису сјединили, јер су сви своји по нечему“. На тај начин, истакао је оно што и други казивачи имплицитно исказују, а то је јачање идентитета града.

Људи такође сматрају Источно Сарајево препознатљивим због самог префикса у називу града, односно близине Сарајева као једног већег урбаног центра. У том смислу, неки казивачи наглашавају да је географска

раздаљина између два града незнатна и да је то оно што увелико утиче на њихов обострани развој, посебно Источног Сарајева, иако људи то можда не наглашавају увек у својим исказима („уз овај град мало смо ко и ми град“). Поједини сматрају да је у току рата престоница Српског Сарајева требало да буде лоцирана у насељу Грбавица или на Илици, у оквиру постојећег урбаног дела предратног Града Сарајева, што би међународној заједници и великим силама показало да је Србима „стало до Сарајева“. С друге стране, „страни фактор“ је након рата непрекидно покушавао да покаже Србима и Бошњацима како да се односе једни према другима, што је мојим казивачима било „сувишно“, јер је већина одржавала међуетничке контакте у то доба, као што чини и данас. Велике силе су такође вршиле „притиске, прогоне и понижавања“ представника, односно „директних учесника“ стварања и обликовања Источног Сарајева након рата, по чему је тај град, како каже једна испитаница, „нажалост постао познат“. У том смислу, интересантна је прича једног казивача „директног учесника“ („ствараоца“ града) везана за разграничење након Дејтонског мировног споразума између општина Стари Град и Српски Стари Град, када су у том процесу посредовали француски официри између домаћих војних кадрова и службе за деминирање. Наиме, током ручка су представници српске и бошњачке делегације сели једни поред других и почели да се међусобно пропитују где су провели рат, при чему је мој казивач рекао француском преводиоцу „идем ја међу своје“. То је изазвало чуђење француских официра, који су питали: „Што сте ратовали ако кажете да идете међу своје?“ На то је мој казивач одговорио: „Зато што сте ви сјели и ви сте то хтјели и тишина“, алудирајући на „погубну“ улогу међународног фактора у „наметању“ и покретању рата.

Прича другог саговорника такође је повезана с темом „насилног помирења“ након разграничења у Дејтону. Мој испитаник, „стваралац“ града, отишао је на састанак с челником суседне општине у Федерацији Босне

и Херцеговине. Најпре су га амерички официри превезли до Сарајева, а одатле преузели италијански мировњаци транспортером. Након што је дошао на састанак, казивач је, као једини српски представник, убрзо отишао с бошњачком делегацијом до бивше ратне линије фронта, дискутујући о свим аспектима војних акција на том подручју, а највише о положају артиљерије и ровова на обе бивше зараћене стране, и то годину дана након рата. Мој испитаник сматра да ће време за сарадњу на највишем нивоу између општина у оба ентитета доћи кад тако одлуче Срби и Бошњаци „одзго“ и „одоздо“, без посредовања „странаца“, чија је улога пре, током и након рата била и остала „погубна“. Он је своју посету суседној општини сматрао „преурањеном“, али јединственом у контексту поређења почетка сарадње непосредно по завршетку војних сукоба с другим деловима света, у којима су политички представници и народи много спорије обнављали своје међуетничке контакте. Исти казивач је имао други састанак с челницима суседне општине уз посредништво америчких официра, који су се зачудили кад је кренуо да разговара с челником Бошњака о томе где су обојица провели време током сукоба, закључивши да су били с обе стране исте линије фронта.

Специфичност Источног Сарајева је управо то што један део његових становника ради у Сарајеву у државним („заједничким“) институцијама, за разлику од других делова Републике Српске, где то није случај, изузев оних области упућених на делове Федерације Босне и Херцеговине, на пример Невесиње ка Мостару. У том смислу, један испитаник каже да све становнике Источног Сарајева повезују „економски интерес и борба за егзистенцију“, због чега многи „живе од Сарајева“ које је, како он наводи, „велики град“ и „велико тржиште“. Сви казивачи се слажу да становници Источног Сарајева никако не треба да се одрекну имена Сарајева, јер оно чини њихов етнички, српски идентитет, уз локални и регионални, препознат како од стране њих самих тако и

оних који ту не живе. Идентитет, међутим, не може бити „доведен у питање“ међуетничком интеракцијом и комуникацијом те сарадњом на економском, друштвеном и свакодневном нивоу, као и у домену политике (Дражета 2023, 2025), што се може приметити на основу примера изложених у претходна два пасуса.

Људима је Источно Сарајево као град у склопу Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, углавном познато, сматрају моји казивачи. Пошто је медијски спомињано, људи се лако упознају с њим, мада се често под називом града подразумевају две општине у Сарајевском пољу у „доњем“ делу – Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа. Поједини саговорници се често љуте због тога и јавно говоре да је потребно тачно медијски извештавати како у смислу локације тако и садржаја. У том смислу, поједини казивачи наводе да се некад дешавало да дописништво републичког јавног медијског сервиса у оквиру самог града погрешно наведе део града у контексту целог града (Сл. 8), у овом случају Источно Ново Сарајево, што испитаници сматрају крајње непрофесионалним. Непосредно након рата, људи из Бања Луке мислили су да је Српско Сарајево само Пале, али данас знају да је у питању град са шест општина. Факултети Универзитета у Источном Сарајеву и послови због којих се људи досељавају у тај град (државне/републичке установе, приватне компаније), односно привредна и трговинска сарадња, доприносе његовој препознатљивости, као и учбеници у основним и средњим школама, говоре испитаници. Они додају да се из Федерације Босне и Херцеговине, нарочито Сарајева, често не признаје постојање засебне административне јединице са шест градских општина у којој они живе („не признају нас, али су свијесни да смо ту“). Такви ставови, по мишљењу мојих казивача, најчешће су узроковани нетрпељивошћу и мржњом према настанку Српског Сарајева у току рата 1992–1995. године,

јер се прича „новог“ града није „уклапала“ у оно што су међународна заједница и њихови „домаћи савезници“ желели да остваре, а то је негативна стереотипизација српског народа у Босни и Херцеговини, посебно на подручју Сарајева и околине, а затим, како каже један саговорник, „коначно протјеривање наших људи у Србију“. Због тога многи нису спремни да именују Источно Сарајево, називајући га Лукавицом и сматрајући га делом Сарајева, а Пале као приградску општину (Дражета 2021, 248–408). Многи сматрају да није важно да ли ће неко именовати или признати њихов град или не, јер они исто тако могу да кажу да нешто не признају, али то не чине зато што не гаје никакву нетрпељивост према било којој етничкој заједници. Поред тога, неколико њих је истакло да се полемике око назива увек везују за „дневну политику“, док „обичан народ то не занима“. Неколико испитаника наводи да је добро што људи више не познају Источно Сарајево по ратним, а нарочито послератним („егзодус“, „апокалипса“) дешавањима, већ као „добро мјесто за живот“.

Саговорница из Грачанице/Тузле мислила је да је префикс према страни света географска одредница за, како наводи, „дио града у којем већински живе Срби“, али је по доласку у Источно Сарајево разумела да је у питању друга урбана целина у формално-правном смислу. Ипак, она је помислила на две општине „доњег“ дела града, не знајући да постоје још четири локалне самоуправе у „горњем“ делу, како су јој то касније објасниле пријатељице и колегинице. Казивач и казивачица из сарајевског насеља Кошево знају за постојање Источног Сарајева још откако је оно настало као град, сматрајући да то донекле знају људи у остатку Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске, зависно од географске удаљености и/или упућености (образовање, посао, друштвене везе). Неки у шали наводе да „свака баба у Херцег-Босни зна за Источно Сарајево“, јер је тренутни политички

положај Хрвата у контексту њихове жеље за обликом аутономије какав је постојао током и непосредно након рата упућен на политичко савезништво са Србима.³⁰ Из тих разлога се „велича град који представља пандан Сарајеву“, а из године у годину расте број Хрвата који се досељавају у општине Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа, али и Бошњака, којима је живот у „новом“ граду практичнији и јефтинији. Саговорници наводе да је велики број људи који су отишли у иностранство из делова Српског Сарајева припалих Федерацији Босне и Херцеговине након рата купио стан у „доњем“ или „горњем“ делу града, намеравајући да ту проводи време током годишњих одмора или кад оде у пензију. Сви моји испитаници који обнашају неку од јавних функција сматрају да постоји знање о „новом“ граду у оквиру кругова у којима се крећу, то јест међу људима у политици, медијима и у академској заједници. Свесни да су њихова кретања углавном везана за специјализоване и уске заједнице људи, ти испитаници почели су да својим радом промовишу град, братимећи се с градовима у Србији, Црној Гори и Европи. Други казивачи, који су „индиректни учесници“, такође мисле да су садашња градска управа и неке градске институције почеле да раде на промоцији града „на све стране“, али да је потребно време како би се у говору и свести људи препознала „нова урбана цјелина“.

Део саговорника тврди да за Источно Сарајево и његов настанак не знају људи у Бања Луци, који га посматрају као део Сарајева. Неки то везују за регионалне поделе између Романије и Сарајевског поља, односно Сарајева и Источног Сарајева, с једне стране, и Босанске

30 Тако један од „стваралаца града“ наводи да му је један од актера хрватске политичке сцене у Босни и Херцеговини рекао: „Ми Хрвати се чудимо, ви Срби нисте нормалан народ, ми да имамо Републику Српску и Источно Сарајево ко ви, ми би имали Херцег-Босну, ми би били најјачи народ на свијету, а ви се свађате међусобно.“ Казивач и казивачица путем пословних контаката сазнали су да различите хрватске делегације, приликом доласка у Сарајево, након одржаних састанака иду да једу у Источном Сарајеву.

Крајине, Бања Луке и Посавине, с друге.³¹ У том смислу, један казивач наводи како је његов отац дошао из Босанске Крајине, тачније околине Санског Моста у Сарајево, али да и дан-данас неки његови рођаци не знају да постоји Источно Сарајево, закључивши: „То су моји, али видим шта раде, бркају два града, не могу да вјерујем“. Други казивач наводи да „мало то цијене“, а трећи: „Сада како вријеме пролази, све више знају, али ниси могао некад објаснити, увијек је то било, рачунало се да је то Сарајево. Тек сада прихвата цијела Република Српска причу о Српском Сарајеву, Источном Сарајеву, сад се фале Бањалучани и остали, јер сви сада желе да су себе уградили.“ Поред тога, испитаници додају да је истоветна подела заступљена међу Бошњацима између Сарајева, с једне стране, и Бихаћа, с друге, града у Босанској (Цазинској) Крајини, коме се „против“ Сарајева прикључују Тузла у североисточној Босни и Мостар у Херцеговини. Сви Бошњаци, како наводе моји саговорници, „заузети су својим подјелама и немају увијек времена да мисле на нас“. Већи део казивача сматра да људи „са стране“, и то, на пример, из Мркоњић Града, Дервенте или Брчког, не могу да схвате да се Источно Сарајево као град састоји из шест општина, пошто је једини такав град у Републици Српској. Исто тако, у исказима је наглашавано како је назив Српско Сарајево био „прецизнији“ јер је тачно означавао став становника изражен кроз „инат“, али је био боље препознат и на спољашњем плану, дакле као специфичан вид (само)идентификације.

С друге стране, они који живе у Подрињу или источној Босни или Херцеговини у потпуности су свесни комплексне административне структуре града. Један испитаник наводи да то није баш тако: „Пријератна традиција одласка људи из Фоче, Власенице, Милића у Сарајево опстала је до данас, није још заживило Источно Сарајево, у самом граду људи кажу ‘одох за Лукавицу или на Пале

31 Један испитаник тврди да чак ни у Бијељини и Семберији (североисточна Босна) људи пре 2000. године нису чули за Источно Сарајево.

или у Пале, нема идентитета града још јаког.“ То наводе још неки казивачи, истичући да многи људи не могу да се „навикну“ да говоре како „иду у Источно Сарајево“, већ користе назив места/општине у оквиру града. Ту се поготово истичу Пале, јер су, како многи саговорници тврде, биле „ударни центар“ у току и непосредно након рата,³² али и засебно насеље у смислу урбаног развоја, као што су били Соколац и Трново. Кад је реч о другим деловима Федерације Босне и Херцеговине ван Кантона Сарајево, људи немају свакодневну интеракцију с Источним Сарајевом, па га се неће „сјетити на прву, али ће се сјетити да постоји ако је о њему ријеч“, наводи саговорник. Многи у Федерацији, али и ван граница Босне и Херцеговине, погрдно називају људе из Источног Сарајева „шумљацима“, „брђанима“ и „сељацима“ који живе „у брдима око Сарајева“, наводе моји саговорници. Без обзира на све околности, људи сматрају да се за Источно Сарајево из године у годину зна све више, пошто о томе сведоче визуелни идентитет града и урбани развој („све већа изграђеност“), као и практични и друштвени аспект (продавнице, кафићи, ресторани).

Људима ван граница Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, није било познато да постоји Српско Сарајево као град који је формиран на горенаведени начин, сматрају моји казивачи. Мали број њих истакао је да су „обичним људима“ у тадашњој Савезној Републици Југославији (Србији и Црној Гори) у току и непосредно након рата били познати напори људи да створе један „нови град ни из чега“ и „поднесу жртву зарад вишег циља“. Како би се што више људи упознало са страдањем сарајевских Срба, првенствено из Србије али и других земаља (Русија, Грчка, Италија, Словачка), општинске власти Сокоца, односно градске власти Источног

32 У вези с тим, један казивач наводи: „Источно Сарајево и Пале су мјесто одакле је све почело, гдје су се сви људи скупили који су у неком периоду представљали ту Републику која је ширила идеју револуције, све се то овде десило, не можеш то избрисати.“

Сарајева, почеле су да организују групне и појединачне посете спомен-гробљу Нови Зејтинлик (Сл. 17). Један саговорник наводи да у Београду сви говоре северна Митровица или северни део Косовске Митровице,³³ док за Источно Сарајево мало ко зна. Неколико њих навело је да су познати музичари говорили „Добро вече, Сарајево“ када су започињали концерте, што такође говори о непознавању простора и контекста. Ставови и размишљања испитаника по питању тога колико је њихов град био познат људима „са стране“, а какав је данас случај били су различити. Једни су говорили о идентификацији с Источним Сарајевом као „болним“ Сарајевом, градом који је пружио „спас и утеху“ многим припадницима српског народа чија су имања и куће након рата, како каже један казивач, „предата за преговарачким столом у Дејтону за једну ноћ“. Родни аспект у оквиру исказа посебно је изражен, будући да су саговорнице назначиле како је на њиховим „леђима“ био терет „поновне изградње куће“, а самим тим и „новог“ града, због чега су основале хуманитарно удружење посвећено давању моралне, психолошке и материјалне подршке другим женама у Источном Сарајеву.

Они који имају родбину и живе оvdје, они кажу да живе у Источном Сарајеву, а не у Сарајеву, они су такође родбински повезани у Србији, гдје тамо њихова родбина за њих каже да они живе у Сарајеву, јер је Сарајево као Сарајево главни град и та подјела је њима у Србији нејасна, као и то да је ово нови град, наравно да неко каже Сарајево јер је било познато због градског дијела. У сваком случају, ово Источно Сарајево је болно Сарајево је ли, које ћемо ми генерације памтити, све су то болне ствари које

33 Етнолошко-антрополошким проучавањем северне Косовске Митровице интензивно се бавио Александар С. Павловић, настојећи да сагледа и детаљније објасни важне процесе у вези с изградњом етничког и сваког другог нивоа идентитета у том „новом“ граду (Павловић 2021).

се тешко могу преболити, овом радионицом породично имамо атмосферу, није прошао дан а да нисмо споменули нешто око родбине, тај одлазак и то што се десило да нисмо споменули, рат и посљедице. С друге стране, ране су јако болне, свако је некога изгубио, сузу пустио, на свим лицима се то види, поготово жене које су биле у шездесетим годинама, то се осјети, мени лично треба да се више цијени, да се говори, прича, ми настојимо кроз наше удружење то, сви су правили куће, као и мој отац, мали је то период од Другог свјетског рата, социјализма и комунизма гдје је било благостање и послије тога ми опет куће правимо, знате, поново тако и овај град градимо, та линија иде ка добром без обзира на све, ка позитивном. Дио у којем смо ми сви живјели прије рата је до 30 км од главног града, али то су све приградска насеља, ту је и моје насеље Раковица, ми смо били географски центар оне Југославије, то је тачно двадесет километара од Сарајева, мој тата говорио 23 км од наше куће до Вијећнице, то је све припадало Граду, приградска насеља и села, тако и Лукавица овим дијелом, била је село и пољане, није било градске инфраструктуре, али Олимпијадом се то развило, Добирња и Мојмило, још увијек је Лукавица била село, Касиндол као бања и болница, тек је након рата почео тај развој као град. (ж. 62 године, Источно Ново Сарајево)

Неки наводе да је у Црној Гори, а посебно Боки которској, Никшићу и Пљевљима, постојао осећај за Српско Сарајево, умногоме због „наслоњености“ на Херцеговину, самим тим и Романију/Босну, али да су и тамошње друштвене, односно етничке поделе утицале на промену односа према српској заједници у Републици Српској и Босни и Херцеговини уопште. Ипак, испитаници тврде да становници Србије и Црне Горе данас углавном знају за „нови“ град настао у току рата, јер су везани за њега породичним, пријатељским или кумовским везама, али

да често нису упознати с тим како је он настао, докле се простирао пре Дејтона, а где се простире данас. Они који можда уопште не знају за Источно Сарајево нису ни „просрпски оријентисани“, наглашава неколико саговорника. Постојање подељене јавности дијаметрално супротних идеологија, ставова и размишљања по питању „српства“ често је изазивало код мојих казивача двојно осећање велике љубави и разочарења кад је у питању Србија, за коју тврде да је „добра“ према њима, али да каткад има „маћехински“ однос иако је они доживљавају као „матицу“ то јест „мајку“ („нас јако боли кад људи у Србији мисле да ћемо им нешто отети ако сматрамо Србију матицом“). Боравећи у неком од градова у Србији, многи су добијали коментаре како су „искључиви кривци“ за избијање рата у Сарајево и како би требало да се помире с Бошњацима. То их је понекад срдило, али су углавном настојали да објасне како су међународна заједница, односно „странци“ изазвали рат, настојећи да опструишу сваки политички договор. Поред тога, гости из Србије обично долазе у Сарајево на Башчаршију да би јели ћевапе, али не одлазе до оближње Старе цркве, или долазе на Јахорину на скијање, али успут не посећују Пале, Соколац или Источно Ново Сарајево. Саговорници разумеју да донекле због „језичке економије“ гости говоре скраћено да иду у Сарајево, али им није јасно зашто не желе да се информишу о томе где ће боравити и шта је важно посетити. Поједини саговорници наводе да их, као становнике Источног Сарајева, „боље разумеју“ људи у западној Србији него у источној, подвлачећи разлику између „менталитета“ и „осећаја за српство“. Ипак, већина казивача мисли да их Србија уважава, јер у њој живи много људи који брину о својим сународницима, тако да је „братска ријеч подршке увијек подршка“.

Други део казивача сматра да је веома тешко објаснити неком ко долази „са стране“ како изгледа Источно Сарајево, тачније докле се оно простире („општине реље-

фом раздвојене“). Тако се у оквиру исказа нашла једна анегдота према којој је човек возио од Хан Пијеска према Сокоцу и даље према Палама, Лукавици и Трнову и питао: „Какав је ово град када има овакве паркове?“ Том причом и сличним досеткама наглашава се како „на прву лопту“ град с неколико „раштрканих“ урбаних центара и „дисперзно постављених“ општина које омеђавају високе планине не може да се нађе у неком другом делу света. Једна саговорница се саркастично нашалила, рекавши да њен град не развија одговарајућу путну и саобраћајну комуникацију и да јој је потребан хеликоптер да би могла да се креће по граду.³⁴ Стога, Источно Сарајево је више, како то наводе саговорници, „заједница општина“ или „градска заједница“, повезана путем „заједничке борбе“ за „опстанак“ и „останак“ српског народа на простору Сарајева и околине, односно Срба у том делу Републике Српске и Босне и Херцеговине. Многи казивачи зато означавају Источно Сарајево у својим исказима као „сигурну луку“, „слободну српску територију“, место на којем ће увек моћи да се нађе неко ко ће им помоћи, шта год да им се деси, место где се осећају „заштићено“ од погледа и коментара људи који не уважавају да неко може да се етнички изјашњава као Србин или да, на пример, каже да навија за ФК „Црвена Звезда“.³⁵ Све наведене елементе битне за њихов идентитет моји испитаници наглашавају људима који долазе из Србије, Црне Горе или неке друге земље кад желе да им објасне какав је град Источно Сарајево, како је настао и шта им значи. Ипак, неки гости то не разумеју и не настоје да на било који начин покажу

34 И сâм сам као етнолог-истраживач понекад имао утисак да ми је потребан хеликоптер како бих се кретао по терену.

35 У том смислу, један испитаник наводи следеће: „Српско Сарајево нуди шансу и прилику, уз исцрпан рад, труд, овде може човјек успијети ако је прави Србин и прави домаћин. Добро ти мене питаш ова питања, ово је стварно пркос, брате драги, осјећај је такав, ми једноставно имамо страст у себи за тим Српским Сарајевом, не знам како да ти објасним, исто ко да смо заљубљени, кад дођеш овде, дишеш пуним плућима.“

емпатију према њима, док многи почињу да схватају да постоје Сарајево и Источно Сарајево.

Не да им није јасно, него и сад имаш Срба који не знају да постоји Источно Сарајево. Прије неколико година сам добио награду у Новом Саду за неку књигу, мене су одвели, имам књижевно поподне у Карловачкој гимназији, најављују ме, кажу 'наш писац из Сарајева', кажем 'ја сам из Источног Сарајева', навече имамо у Новом Саду у библиотеци, он понавља исту реченицу, а он каже 'нама је то све исто', ја му кажем 'ми смо четири године криво ратовали да то не буде исто'. Сутрадан ми имамо у библиотеци Града Београда, и он каже 'из Источног Сарајева'. Имате образоване људе који важе за интелектуалце, али њима је све то исто. (м. 61 година, Источна Илиџа)

Нису, ни данас људима није јасно, они знају за Источно Сарајево, али која је то територија, шта то подразумева, гдје се шта тачно налази, већини људи који долазе са стране није јасно. Углавном, људи су везани доле за старо Сарајево, али кад дођу и кад их проведемо и кад виде овај град, онда им тек буде јасно шта и како. Задњих година се покушава направити промоција, мислим да се то ради успијешно, промоција свега онога што је добро и лијепо у овом граду и овој околини, туристичке организације које раде на промоцији овог града, и та заједничка Туристичка организација која постоји на нивоу града и коју финансирају све општине у саставу града, та организација је једна од добрих ствари која се дешава по питању промоције града. Људи у принципу још увијек не знају довољно да је ово нови град. (м. 61 година, Пале)

Као народ немамо способност тог приказивања и маркетинга, прављења жртве од самог себе, као што други имају. Мало се зна да је из Града Сарајева протјерано 150 до 180.000 Срба, да су се раселили дуж Сарајевско-романијске регије, то се можда

у посљедњих десетак година почело приказивати, и колика су права Срба који су остали у Федерацији да живе, у Сарајеву их има 3%, треба мало више пажње посветити неком историјском дијелу, шта се дешавало у том рату, да постоје страдања и на нашој страни, не само на једној страни. Ископавали су своје мртве када су видјели да ту нема живота, Срби из Сарајева, тако да су њихови мртви завршили на Малом Зејтинлику. То је воља и жеља Срба да направе себи нови град, мање-више, ја сам кроз свој посао као савјетник начелника увидио да, као што постоје поштени људи у Херцеговини, тако постоје и у Сарајевско-романијској регији, можда чак гостољубивији, оба та краја имају људе са израженим људским особинама, ови остали, из других крајева, нешто ми не лежи њихов менталитет. (м. 39 година, Трново)

Без обзира на потешкоће у разумевању постанка и територије града, они који су из њега отишли чине велике заједнице у свету. Тако је, на пример, велики број људи из делова Српског Сарајева припалих Федерацији Босне и Херцеговине настањен у Сједињеним Америчким Државама, Канади, Аустралији, Немачкој, Аустрији, Шведској, Данској и другим земљама. Један казивач редовно одржава контакте с тим људима, који, како наводи, „пронесе глас о Источном Сарајеву“. Осим послератних, постоје и предратне миграције људи не тако блиских социјалистичким властима у Југославији и присутних у државама западне Европе и северне Америке. Готово сви испитаници слажу се да једино путем дијаспоре сарајевских Срба људи у Европи и свету знају за Источно Сарајево, док људи који обнашају неку од јавних функција мисле да у њиховим круговима на нивоу међуинституционалне сарадње све више јача идентитет града. У том смислу, побратими Града Источног Сарајева су Нови Сад и Ниш у Србији, Херцег Нови у Црној Гори, Краснодар, Коломна и Нижњи Новгород у Русији, те Нанкинг,

Ланџоу и Цангџоу у Кини. Саговорници су додали да појединачне градске општине такође имају могућност да се братиме с другим општинама из наведених и других земаља, те да се то чини у контексту повећања препознатљивости града. Академска, економска, културна и спортска сарадња такође доприносе видљивости града, нарочито кроз програме размене студената и наставника, привредне сајмове и конгресе, музичке, драмске и ликовне догађаје, као и такмичења и летње кампове. Улога Митрополије дабробосанске у повећању препознатљивости Источног Сарајева такође је велика, истиче неколико саговорника који су учествовали у организацији догађаја попут пријема за представнике страних земаља. Сви се слажу да је потребно даље јачати идентитет града путем туризма заснованог на природном (планине, висоравни и пећине) и културном (верски објекти, стећци, тврђаве, обичаји попут породичне славе, култура исхране) наслеђу. Иако се можда чини да међународна заједница не зна где је Источно Сарајево, то често није случај, јер су још од ратних дешавања до данас на том простору, као и у суседном Сарајеву, присутне различите међународне организације, истичу казивачи „директни учесници“ у стварању града. Они су мишљења да су „странци“ најпре довели до рата односно поделе Сарајева, а онда почетком двехиљадитих година забранили назив Српско Сарајево, тако да је град преименован у Источно Сарајево.

Знају да је било Српско и сад је Источно, они су утицали на то да се промијени назив, да им смета све што је српско, па су оним доле несретницима наредили да се буне против тог назива који после они тобоже неким одлукама промијенише, ови из међународне заједнице, то је било 2003, 2004, ја сам тада ишао у Владу на те расправе. Наши неки људи су предложили тај назив Источно Сарајево, није то идеја једног човјека него се више људи договорило. Кад сам ишао на ту расправу, ја сам рекао ‘ми морамо да се боримо’, они су нама тад промијенили

и назив града, грб и химну, ја кажем: 'Не интересује ме, ми морамо да се изборимо да народ одлучује овдје гдје живи како ће му се град звати', није успјело, а никад се не би промијенило. Ја сам ту оштар био, утрпали су некаквог министра Хрвата, и сад имамо Хрвата и Муслимана носе министарске функције, све сила, знаш, није био предсједник Владе, јер све што је наметнуто дадне ти услов, толико да имаш посланика по Попису из 1991. Муслимана и Хрвата, па онда на свим нивоима власти мораш тај проценат да имаш хтио не хтио. Тако је било и за ове називе, ја сам мало оштар био и налијепио тог министра, што не дође предсједник Владе, нек се народ изјасни, пренеси то горе, не може народу нико то право узет да му промијени назив града у ком живи, ја ту живим, ми смо сви посједници 1/1 и у грунту и у катастру, не можеш ми то одузет, мож' ме отјерат, али ми не мож' одузет, покушали сте да нас отјерате и нисте успјели, на крају је Влада попустила. Прогласили су општину Касиндо, тако да смо морали печат мијењати, опет сам то мало одбијао, нисам хтио, али онда у међувремену су донијели одлуку да буде Источна Илиџа, Источни Мостар за Херцеговце, Источни Дрвар за Крајишнике, иако су ти људи мене подржали, али били су убијени у појам. На крају није било никакве сједнице, они донијели одлуку горе, само про форме да Српска то верификује. (м. 66 година, Источна Илиџа)

Неки други казивачи су током својих стручних путовања имали другачија искуства, јер су морали да објашњавају незаинтересованим саговорницима у неким земљама где је Источно Сарајево, пошто им је било свеједно да ли је у питању неки град или држава, као што им је, на пример, Источни Тимор далек и непознат, и за који је неко можда некад чуо. Због тога неки не желе ништа да објашњавају и мисле да не треба никога да занима да ли неко у Европи или свету зна

где се налази град у којем живе, како је настао и куда се простире. Неки сматрају да путем науке може да се мења стереотип о простору Источног Сарајева као нечему што је у свету „негативно, пежоративно, рурално, агресивно“, а многима је то пошло за руком кроз промоцију сопствених истраживања, чиме су успели да заинтересују и информишу многе људе из различитих делова света о значењу и „физиономији“ града. Ипак, већина се слаже да људи у Европи и свету не само да не знају за Источно Сарајево, већ не знају и за Републику Српску, а врло често и Босну и Херцеговину коју, како каже један казивач, „не знају ни да пронађу на географској карти“.

Постоји и део саговорника који сматра да би идентитет града требало градити на неким другим поставкама, уместо на тренутном медијском наративу заснованом на послератном масовном пресељењу сарајевског српског становништва и страху од Другог (најчешће Бошњака). Идентитет Источног Сарајева могао би да се заснива на промоцији културних, уметничких, научних, политичких, верских, институционалних и свих других достигнућа везаних за модернизацију друштва, за шта су већином заслужни Срби у Сарајеву. Едукативни садржаји с причама о улози сарајевских Срба могли би да се нађу у новооснованом музеју, као што су своје место нашли у недавно реконструисаном Парку сунца под називом „Бели анђео“ (Сл. 29).

Рецимо, прошле године је изграђен један спомен-парк страдалим Србима цивилима, који је један добар помак, рецимо ја сам био дио тог пројекта изградње тог парка, имао сам одређене своје сугестије које још увијек нису усвојене до краја, али чули ме јесу, учествовао сам у изградњи споменика, био сам укључен у саму изградњу споменичке скулптуре, био сам задужен за техничко-умјетнички дио изградње тог споменичког дијела, лијепо је, лијепо

су панели који пружају доста информација. Моја сугестија је била да се сними један мултимедијални садржај или један филм у три-четири кратка дијела, гдје је испред Музичке академије планиран један амфитеатар, ја сам предлагао да ту буде једно отворено кино, гдје ће у љетњем периоду да филм буде прилагођен за особе од првог до четвртог разреда средње школе, то су драстично различите особе на почетку и крају средње школе, да се упознају са страдањем Срба у Сарајеву, од њиховог изласка из Сарајева, формирања Града Источно Сарајево, да то буде један едукативни садржај о оном што смо ми. А у другом контексту, кад имаш неке организоване групе, ево, рецимо, Фестивал фолклора, па сваки ансамбл има 30 до 50 учесника, гдје ћеш их довести ту, пустити им филм и упознати их са скоријом историјом свог мјеста и настанку свог града, јер је то још увијек град у настанку. (м. 41 година, Источна Илица)

Мора се радити озбиљније на културном идентитету Града, ово што сад имамо ради се наврат-нанос, та табла је јако глупа зато што говори о 157.000 Срба који су морали напустити Сарајево, али тих 157.000 Срба у предратном Сарајеву су обухватале општине које су остале у Републици Српској, као што су Пале, Лукавица, мислим да је 1996, према мојим сазнањима, 40.000 људи напустило дијелове који су реинтеграцијом припали Кантону Сарајеву, нема шансе да је више од тога, све је фрљање са цифрама. Зашто на свему томе градити идентитет Града? Може се заиста градити на историјској утемељености, на оном дијелу српског културолошког концепта који се у Сарајеву као главном граду Босне и Херцеговине данас не може испољавати на начин на који би то требало. Мислим да би се та рупа могла испунити на добар начин, не на овај на који се ради, глупо је то са таблама, прво што је то ћорсокак, чак и ако ћеш имати историјско сјећање на тај трагични догађај одласка људи, то се онда не ради

тако. Изгради се прво музеј, направи се цијели један концепт да људи могу научити шта је и како, шта се збило, а не да их информишеш некаквом таблом која, узгред буди речено, није тачна и коју видим људи у Источном Сарајеву не схватају претјерано озбиљно. (м. 43 године, Источно Ново Сарајево)

Код нас владајући држе медије, а то је једно од најмоћнијих оружја у рату, а заправо и у миру, тако да људи јесу знали за овај град. И обични људи су знали, доста моје родбине је отишло у Србију, само што нису знали детаље, вјерујем да сада бркају млађе генерације које нису доживјеле оно што и старије, а што је сасвим природно и можда је чак и добро што их то не занима. Ове политике и идеологије које владају задњих 30, 40 година су свој резултат дале, какав је резултат управо видимо, имамо резултат, чињеница је да смо ми из социјализма прешли у етно-национализам, то су идеологије деветнаестог вијека који је прављен за неко друго друштво и друго вријеме. И ја, колико видим објективно, нисам неки стручњак, углавном они успију да владају на таквим демагогијама и изазивању константних криза, стварању непријатеља тамо гдје их има и гдје их нема, онда се ови наши политичари представљају као наши спасиоци, јер да није њих, забога, ми бисмо нестали, ви то боље знате од мене, ја то гледам са неког критичког становишта из моје умјетничке перспективе, школовао сам се у умјетничкој области. (м. 40 година, Соколац)

Спортски идентитет града био је, према речима неколико саговорника, оличен у подршци навијача Фудбалског клуба Славија под именом „соколови“, мада никад није „заживео“ онако како би „требало“, иако је историјски био утемељен још почетком XX века. Тад је, како наводе испитаници, основано Спортско друштво сарајевских Срба (Сл. 12), обновљено у периоду након рата 1992–1995. године и испочетка финансијски подржано од

стране свих шест градских општина. Циљ успостављања клуба био је обједињавање људи у идентитетском смислу кроз наглашавање традиције то јест континуитета са, како наводи неколико казивача, „старим српским Сарајевом“, односно оним градом којем су Срби дали велики допринос у модернизацијском, културном и сваком другом смислу. Да је којим случајем Славија, како наглашава један саговорник, освојила куп или првенство Босне и Херцеговине у фудбалу или некој другој спортској дисциплини, грађанима Источног Сарајева би то много значило, будући да се идентификују с тим клубом као становници Београда са Црвеном звездом и Партизаном. Поред тога, Славија је становницима пружала осећај припадности у односу на фудбалске клубове из Сарајева (Жељезничар и Сарајево), Мостара и других градова Босне и Херцеговине, који су такође попримили изразит етнички карактер након рата. Навијаштво повезано са Славијом било је, како наводи саговорник, „начин показивања пркоса и поноса против Жеље и Зрињског, шест до седам хиљада људи долазило је на текме“. Међутим, људи данас готово не долазе на те утакмице, пошто углавном прате локалне фудбалске клубове у својој општини. Док се на Палама такмичи Романија, Војковиће то јест Источну Илићу заступа ФАМОС, а Соколац Гласинац, Трново представља Жељезница у малом фудбалу, док Источни Стари Град нема свој фудбалски клуб. У том смислу, Славија је данас клуб који подржавају становници Источног Новог Сарајева, мада у њеном називу стоји Источно Сарајево, јер је од почетка замишљено да представља град у целини, као што је то успешно учинио истоимени рукометни клуб, поставши републички првак, наводе саговорници. Уместо тога, дешавало се да навијачи Гласинца са Сокоца скандирају погрдне речи упућене навијачима Славије, што су двојица мојих казивача, „директних учесника“ у стварању града и челних људи након рата, схватила на шаљив начин. Испитаници сматрају да је „политика“ добрим делом деградирала

улогу спорта у идентитету града и да би на томе требало радити у наредном периоду, јер је спорт „везивно ткиво“ свих грађана. То се и показало почетком XXI века, када су се сви, како каже казивач, „груписали око Славије“.

На питање шта повезује све становнике Источног Сарајева, казивачи су давали прилично уједначене одговоре, наводећи најпре припадност српском народу и православној религији,³⁶ као кохезивне факторе у оквиру урбаног простора, а потом и заједничку територију на којој су „сви упућени једни на друге“. Један казивач то сликовито описује: „Нас повезује наше српство, наша вјера и наша жеља да створимо неки простор у коме ћемо се осјећати слободно и сигурно.“ Други испитаник наводи да је „домаћинлук“, као главна одлика „менталитета“ људи на простору од „Сокоца преко Пала и Лукавице до Трнова“, нешто што се „лако препознаје“ од стране других који нису из тог краја. Трећи саговорник навео је да све људе повезују заједничка гробља на којима им почивају преци, не само у њиховом граду већ и у суседном Сарајеву, у којем је „добар дио њих живио до иза рата“. У том смислу, истиче се повезаност „поносних“ и „пркосних“ („град је стварно настао из ината“) људи путем „заједничке судбине“ у рату и након рата, још од времена оснивања Српског Сарајева до данас. Једна испитаница навела је да управо однос према Сарајеву гради идентитет Источног Сарајева, јасно подвукавши однос Ми : Они као кључан за идентификацију становништва с градом.

36 Тако нпр. један испитаник наводи да се „једино право православље“ може наћи у ширем рејону Источног Сарајева, од Хан Пијеска до Фоче, преко Пала, Сокоца и Рогатице, као и „српство што га још није нема на свијету“, снажно утемељено на прослави породичне (крсне) славе (Љуја Дражета и Дражета 2024). Други саговорник се надовезује на њега, јер сматра да подручје Херцеговине и централне Босне од Источног Сарајева до Добоја, односно до Бијељине, јесте дом „истинских Срба“, за разлику од Босанске Крајине, у којој нема „набоја српског“. Трећи казивач сматра да је „спрега Српске православне цркве и Српске демократске странке“ резултовала стварањем поновног заједништва међу свим Србима у „новом“ граду.

Надовезујући се на њен исказ, други саговорник наводи нешто слично: „Повезује нас знање да смо ми на првој линији некој и онда је овде веома изражен патриотизам, то што смо у различитим политичким опцијама не значи да смо различито политички настројени, ми смо као људи са границе, то нас све обавезује.“ Тако једна казивачица наводи да људе повезује „покушај нестанка Срба с ових простора“, док се на њу надовезује испитаник који наводи да људе управо из тих разлога данас веже „жеља да створе љепше и боље Сарајево“. Друга саговорница наглашава да све становнике Источног Сарајева повезује осећај припадности том граду још од његовог оснивања кроз „осјећај да смо радили нешто важно, осјећај да је овде настала Република Српска, осјећај да смо били дио тога, дио те историје, из ничега смо направили град властитом жртвом“. Неколико казивача сматра да би средњовековни топоними Павловац или Катера („Сарајево прије Сарајева“) били погодни називи уместо постојећег имена града, јер би се у том случају више људи идентификовало са свих шест градских општина него сад када се део њих поистовећује с градом именованим према страни света („Источно“), осећајући се каткад несигурно поводом тог назива, због чега им се становници Сарајева смеју. Остатак казивача пак наводи да „источно значи српско, нешто што не припада западу“ и да постојећи назив града воле управо из тих „антизападних побуда“.

Аспект превазилажења политичких подела може се опазити у наративима људи који су учествовали у стварању и обликовању „новог града“ – „директних учесника“, „односно професионалних политичара/стручњака, као и „индиректних учесника“, то јест других грађана („обичних људи“),³⁷ у контексту промишљања „везивних“

37 Један саговорник је навео да људе заправо повезује масовно бављење политиком, док је „менталитет“ „везивно“ средство само у одређеној мери. Друга испитаница наводи да људе кроз политику веже и „лично богаћење“, док је православље симболички присутно током одређених комеморација и свечаних догађаја.

елемената урбаног простора. У том контексту, једна испитаница наводи да су људи повезани „жељом за бољим животом“, без обзира на различито географско порекло, односно „вољом за опстанком на простору новог града“, како каже други саговорник. Трећи казивач, позивајући се на теорије о идентитету, наводи да људе повезује „осјећај блискости, наши страхови, борбе и побједе кроз које смо заједно прошли, с једне стране, али и опасност која нам је присутна на дохват руке, на граници“. У том смислу, саговорник наводи да се његов стан налази „сто метара од границе“, али исто тако сматра да ствари никада нису „црно-бијеле“ и да постоје нијансе у односима између Источног и „федералног“ Сарајева. Такве и сличне поставке показало је и моје претходно истраживање (Дражета 2021, 248–408). У овом истраживању, једна испитаница навела је да све људе у Сарајевском пољу повезује „посебна душа“, без обзира на етничку и верску припадност, јер не могу да живе ни на једном другом месту у свету као када су „на своме“. Ипак, један казивач наводи да је у предратном Сарајеву постојала снажна подела на урбано и рурално становништво, која је након рата ублажена у Источном Сарајеву, јер су људи сада „једначији“ и „уједињенији“ баш зато што су заједно прошли један тежак период. Казивачи такође наводе да је повезница између људи и жеља да се не понови било какав сукоб, односно „одупирање атацима оних који би жељели да њихов град не постоји“, како каже један од њих. Ипак, он већ у следећој реченици наводи да постоје људи који на Источно Сарајево не гледају „оштрашћено“ и све више се досељавају у њега, јер је „град практичан за живот“. Саговорници наводе да идентитет грађана ствара и обликује „слободарски дух“, то јест њихова издржљивост и „заједничка борба“ да се снађу у тешким временима, одакле потиче жеља људи да живе у „једном

Трећи казивач наводи да људе повезује потрошња, односно куповина у новотвореним супермаркетима.

лијепом простору“ који настоје да уреде и њим управљају самостално према својим мерилима и очекивањима.

Неки казивачи сматрају да спортски и културни догађаји повезују људе, а да ће их у будућности повезивати и новоосновано Народно позориште, које тренутно гради своју публику и има све више посетилаца. Тако и посете меморијалним догађајима, полагање венаца на различита спомен-обележја дуж читаве градске територије, уз одавање почаста важним историјским догађајима и појединцима, престављају прилику „да се искупе сви људи“. Концерти и манифестације у организацији културно-уметничких друштава (скоро тридесет на нивоу града) такође повезују људе, али још више весеља и теферичи (вашари, сабори), али не само у Источном Сарајеву, већ и ширем региону у источном делу Републике Српске, односно централном и источном делу Босне, чије ћу границе описати у следећем поглављу монографије. Култура и спорт су сасвим сигурно нешто што уз просвету представља кохезивни фактор у оквиру урбаног простора.

На питање о томе да ли постоји припадност Источном Сарајеву као граду у целини, испитаници су одговорили да она „лебди у ваздуху“ попут „духа“, као што је поменуто у претходном поглављу. Становници „срцем“ осећају свој град, нарочито кад оду у Сарајево или неку другу средину, при чему једна саговорница наглашава да се, путујући дуж различитих делова света, понекад сусретала с негативним стереотипима о Србима из Републике Српске и Босне и Херцеговине („ми смо *bad guys* у неким дијеловима свијета“), па је покушавала да упути саговорнике у то какав је град у којем живи и разубери их по питању њихових предубеђења. Поједини испитаници навели су да могу дозвати своје дете именом у Источном Сарајеву, док пре неколико година нису могли то да учине у Сарајеву, а да их неко не погледа на, како они тврде, „непријатан начин“. Припадност граду испитаници виде кроз идеју слободе и „заједничке невоље“, због чега је и

настао у тренутку када су српска нација и православна вера били угрожени, тако да се већина „осјећа свој на своје“ у Источном Сарајеву, граду насталом на „прихватању људи“. Стога се многи данас идентификују с тим простором кроз етницитет и религију те настоје да очувају обичаје, али и да превазиђу локалне поделе. Један испитаник сматра да је „град одрадио своје. Постали смо стишани и шири у нашим доживљајима Других и другачијих.“ Други саговорник наводи: „Имамо ми своје те унутрашње подјеле горњи доњи дио града, ал’ кад нас неко дира са стране, сви смо једно, политика нас мало раздваја, али, у принципу, људи осјећају припадност граду.“

Неки истичу да су градске институције и тренутни градоначелник допринели „подизању свијести о заједничком припадању граду“, што се огледа у обележавању славе града (Свети Петар Дабробосански) и одређених годишњица, као и у организовању културних програма с циљем, како наводи један казивач, „рада на култури сјећања“. У том смислу, припадност граду „одозго“, на институционалном, и „одоздо“, на народном нивоу, најбоље се види током полагања венаца на спомен-обележја у свих шест градских општина, односно путем сарадње борацких организација чији су чланови учесници рата 1992–1995. године. Само уређење града пружа повезивање међусобно сличних општина („по менталитету“) у једну административну целину која представља „пандан“ Сарајеву. То је управо оно што један испитаник сматра „наступом“ и „политикама“ града, које се кроз спорт и културу почињу уводити међу људе тако да осећају да су део веће целине. Тако један казивач који обнаша неку од јавних функција наводи да ће се залагати да на згради општине буде додат назив „Источно Сарајево“ како би се код људи подигла припадност граду. Многи казивачи наводе да ће се пре осећати као део Српског Сарајева зато што тај назив јасно означава ко су и шта су, то јест шта не желе да буду, тако да постоје и одређене тенденције да

се тај назив врати у употребу. Један саговорник наводи да је његов отац учествовао у стварању грба Источног Сарајева тако што је настојао да обједини средњовековни период (то јест доба владавине династије Павловића, под чијом је јурисдикцијом била готово цела територија града), симболе српске националне заставе (црвено-плаво-бела боја и двоглави орао) и хришћанске свеце ратнике, архангеле Михаила и Гаврила, чиме се алудира на слободу стечену борбом током последњег рата. Сви наведени елементи, како истиче саговорник, могу се одржавати на локалном нивоу, због чега сви осећају припадност најпре према месту/општини, а затим према граду, чији назив показује континуитет с данашњим комшијским градом, али и државом.

Због тих неких локалних поистовјеђивања о којима смо малоприје говорили, нисам сигуран да ли би на прву одреаговали, али на другом питању кад би их питали за Град Источно Сарајево, свако би Вам рекао да је то његов град. Град Српско Сарајево је чедо наших очева и нас који смо га стварали после рата и ми се према том граду односимо као према свом дјетету – на дијете можеш да се наљутиш, нису ни сва дјеца добра, не слушају, али сте спремни да за то дијете урадите све. [...] Зашто је у Уставу Републике Српске када је направљен стајало да је главни град Сарајево? Зато што нисмо имали право да се одрекнемо онога што су генерације радиле у том граду, из тог односа и из тог, да кажем, помало ината, овај нови град је направљен на ледини. Ми смо ту, ово је наше. Ето, нико није могао да сања да ће за тридесет година тај ‘нови’ град да се овако изгради, у историјском смислу то је кратак период. Ми смо народ са идентитетом, имамо на шта да се позовемо, људи прекопута нас доживљавају и наш град без икаквог разлога потпуно другачије, а колико је њихова, толико је и наша Босна и Херцеговина. (м. 53 године, Пале)

Одређени вид „рецепта“ за повезивање људи на нивоу града дао је један испитаник, јер сматра да за то постоје јаке друштвене и историјске основе (саборност, моба), али да недостаје шири друштвени консензус у вези с начином спајања људи.

Град Источно Сарајево и институције Града нису у тој мјери довољно блиске обичном човјеку у свакој општини појединачно, немају у извршном смислу блискост са обичним људима, као покрајинска Влада у Војводини, суштински нема додира са људима, то само физички постоји, 90% је то да се позиционирају људи у политичким партијама и да се економски обезбиједе. Град Источно Сарајево не треба да буде мјесто у ком ће дио политичара по природи страначки да партиципира, град треба да буде десет најјачих љекара који ће здравство дићи на ноге, не да имаш политичке особе, него професионалце као савјетнике, да запослиш младе људе који ће да присуствују састанку и пискарају, слушају, да на основу искуснијих може да се рађа тај квалитет код младих. Дакле, треба на градском нивоу да постоји друштвени консензус, јер да град има моћ да обједини то све, то би било као у Београду. Тако онда може да се избјегне ова прича садашња, да Источно Сарајево буде труст, ако постоји идеја и жеља да то буде мјесто у којем ће долазити најбољи свако из своје области, онда је то пожељно мјесто за живот. Ту једино Србија може да уради нешто, не може Српска, јер је она одувала своје најбоље људе, питање је да ли то Србија може да изведе и да ли то жели. Тако се прави једно цивилизовано друштво, ми сада то градим, а имамо елементе тога, саборност, моба, то је темељ тога, нисмо ми дебили који ништа не знају, него имамо у себи то што можемо да пробудимо и промовишемо да би се развили. (м. 55 година, Пале)

Покушавајући да резимирају сопствене ставове и размишљања по питању урбане припадности, моји

казивачи су говорили о томе како се може повећати препознатљивост Источног Сарајева као града. Улога медија у промоцији града најпре би требало да буде у мењању постојеће слике становника, који се још од постанка Источног Сарајева сматрају „дивљацима“, „кољачима“ и „агресорима“. Медијски написи и извештаји могли би да садрже прилоге о „домаћинима“, „увијек спремним да помогну“, који воде разговор „без замотавања“ и чији се живот темељи на „поштовању породичних вриједности и слободе“, па, самим тим, и верске и етничке припадности. Сајмови, семинари, симпозијуми, радионице, конференције и сви други видови организованих догађаја могли би да буду у служби ширења позитивне слике о идентитету становништва Источног Сарајева, за разлику од досадашњих негативних и не тако добронамерних представа, изграђених претежно у оквиру „западних медија“ у току претходног рата, а даље репродукованих од стране представника међународне заједнице, као и политичара и новинара из Сарајева. Када се слика о граду и његовим становницима буде променила, онда ће и они почети да се поистовећују с урбаним подручјем, тако да ће постојати заокружена целина између шест општина и биће превазиђене поделе засноване на локалним идентитетима и политичким опредељењима, сматрају моји испитаници.

Неки саговорници сматрају да би препознатљивости Источног Сарајева као града допринело истицање одређених елемената културе сарајевских Срба у оквиру музеја и других културних институција, али и у медијима или у постојећој туристичкој понуди. То би се вршило, најпре, кроз подизање свести о важној историјској улози сарајевских Срба за српски народ уопште, али и истицање естетских критеријума њихове народне ношње, богатства музичке традиције, нарочито певања уз гусле, као и важности празновања и друштвеног окупљања током различитих теферича (вашара, сабора). Дакле, искоришћавање културних и природних потенцијала, као и

заштита гастрономских вредности („природна“, „органска“ и „здрава“ храна, попут романијског сира и кајмака, „скорупа“) у контексту туризма и угоститељства, према мишљењу многих казивача, такође би допринели већој препознатљивости Источног Сарајева. Култура сећања на догађаје из рата 1992–1995. године укључује циљане посете одређеним локацијама значајним за историју сарајевских Срба, које би чиниле део програма организованих тура намењених ширењу наратива о Источном Сарајеву као „новом“ граду који наставља да баштини културну традицију „старог“ града (Сарајева) и српског народа из источног дела Републике Српске, а налази се поред данашњег главног града Босне и Херцеговине. Како наводи један испитаник, препознатљивост града може се постићи на „историјској утемељености, на оном дијелу српског културолошког концепта који се у Сарајеву као главном граду Босне и Херцеговине данас не може испољавати на начин на који би то требало“. Многим саговорницима је стало да се Источно Сарајево препознаје као град који постоји „поред“ Сарајева, а не као његово предграђе или неки неразвијени део. Стога, велику улогу у промоцији града могу одиграти постојећи спортисти и спортски тимови, јер је Источно Сарајево препознато као „град спорта“, али и као „универзитетски град“, што значи да би интелектуалци такође требало да буду људи по којима се град познаје. Како каже једна казивачица, „ту требају стручњаци, да они нас увеличају“. Исто тако, уметници и музичари могу допринети још већој препознатљивости, као и изградња институционалне инфраструктуре која би ствараоцима с подручја града омогућила да се појаве и покажу свој таленат, који ће потом бити искоришћен на „прави начин“. Уметници и музичари тако не би долазили у ситуацију да морају да иду у другу средину због одсуства подршке шире заједнице. Поједини казивачи наводе да је, у том смислу, дечји музички фестивал „Дјеца пјевају хитове“ био заслужан за

одгој деце не само у музичком него и „људском“ смислу, тако да су многи данашњи извођачи препознати и изграђени захваљујући напору продуцента и музичара Славише Гује Слаје.

Све наведене аспекте повезала би, према мишљењу саговорника, јасна стратегија промоције града на институционалном нивоу, јер би у том случају људи били усмерени ка једном циљу и једној визији кроз заједничке интересе и заједничке програме и пројекте. Поред тог документа, с временом би одређене грађевине или споменици постали симболи града. Тако испитаници помињу стећак кнеза Павла, родоначелника династије Павловић, која је владала у средњем веку на простору данашњег Источног Сарајева, као могући нови препознатљив симбол града, уз нову цркву која се зида поред спортског центра. Споменик и црква налазе се у Источном Новом Сарајеву, то јест у „доњем“ делу града, због чега становници „горњег“ дела града мисле да би планина Романија или манастир Соколица могли да буду нови симболи по којима би људи „са стране“ препознавали Источно Сарајево. Да би дошло до остварења свих ових циљева, један део казивача мисли да би требало увести „менаџерске“, односно пословне односе у вођењу и промоцији града кроз туризам и друге облике ширења позитивне слике о граду.

Саговорници сматрају да ће препознатљивости Источног Сарајева највише допринети разговор о њему као „младом граду“ у повоју, те о начину и контексту његовог настанка. Сви који су боравили у том граду пословно, туристички или породично треба да говоре свим својим познаницима, пријатељима, кумовима и родбини где се тај град налази, докле се распростире, како је настао и какви су људи који у њему живе. Дакле, преношење информација „од уста до уста“ било би делотворно у контексту повећања препознатљивости Источног Сарајева као града. Један део испитаника мисли да би промена

назива у Катера, Павловац или Павловића град обезбедила препознатљивост, а самим тим и јачање идентитета града. Један казивач наводи: „Треба направити нешто што нас издваја, што обједињује ту неку историју прије Сарајева са историјом садашњег Источног Сарајева и то би могли бити ти Павловићи, за које је потпуно историјски јасно ко су били и шта су били.“ Други део казивача мисли да би чешћа употреба постојећег назива и „неодустајање“ од објашњења какав је то град допринели томе да се о њему чује „нашироко и навелико“. Дакле, препознатљивост града биће већа када буде био већи напор самих људи из Источног Сарајева да почну да говоре о свом граду позитивно и да га хвале, а не да подразумевају да неко „са стране“ зна како је тај „нови“ град настао „на ледини“ (Сл. 9 и 23) и како су га људи градили „својим животима“ не би ли колико-толико остали на просторима на којима су им преци живели генерацијама уназад. Напоследку, поједини казивачи истакли су да ће ова монографија допринети повећању препознатљивости Источног Сарајева као града, јер је моје истраживање усмерено ка томе како људи виде свој идентитет у односу на град у којем живе.

7. Припадност регији

На питање којој регији припада Град Источно Сарајево, готово сви казивачи одговорили су да је у питању Сарајевско-романијска регија. Коришћени су такође називи као што је Сарајевско-романијски плато и Сарајевско-романијска област, јер је регија као термин у оквиру постављеног питања код многих стварала збуњеност и постављање узвратног питања у смислу шта етнолог-истраживач сматра регијом и да ли мисли на крај то јест област или на неку формалну административну јединицу. Већ у даљем покушају да образложе које су границе регије, испитаници су застајкивали, јер нису били сигурни докле се она простире и откад је сâм назив присутан

у медијима, стручној јавности и званичном административном и формално-правном оквиру Града Источног Сарајева, Републике Српске и Босне и Херцеговине. Док су неки назив регије тражили у оквиру војних јединица из последњег и Другог светског рата, као што је Сарајевско-романијски корпус, други су се позивали на Српску аутономну област Романија, основану непосредно пре избијања ратних сукоба 1992. године. Званични назив те области био је Српска аутономна област Романија-Бирач, чиме је, према мишљењу једног саговорника, исказана воља народа обе области да буду део једне административне целине, као што су се те САО касније широм Босне и Херцеговине ујединиле у оно што ће бити названо Републиком Српском. У том смислу, неки испитаници наводили су да је Источно Сарајево у оквиру регије која би се могла назвати „источним дијелом“ Републике Српске, док су поједини наводили да је реч о „централном дијелу“ Босне и Херцеговине. Стога су Сарајевско-романијски плато у ретким случајевима оивичавали делом средње Босне око Фојнице и Кисељака на западу, односно до реке Дрине на истоку, Илијаша и Високог на северу и Трнова и Калиновика на југу. Многи нису могли да одреде назив регије у којој живе, јер су критеријуми именована одређених институција, као што су електродистрибуција, здравство, школство, одржавање путева, правосуђе, безбедност, развојне агенције и спорт, потпуно различити у оквиру Источног Сарајева и шире околине. Неколико испитаника који се баве научним истраживањима навело је да Источно Сарајево припада истоименој мезорегији која обухвата ширу околину града, дакле, шест градских општина и општине Хан Пијесак, Рогатицу, Ново Горажде, Вишеград и Калиновик, уз три општине које представљају субрегију у оквиру Фоче, Чајничке и Руда. Испитаници мисле да се међу људима створио придев „сарајевско-романијски“, односно да научници нису учествовали у стварању назива за ту регију, него да је то „потекло из народа“. Без обзира на проблеме с именом и границама, казивачи мисле да је Сарајевско-

-романијска регија „срце“, „средиште“ и „извориште“ Републике Српске, повезујући регионални и етнички ниво идентификације, а каткад и локални, те истичући припадност свом месту/општини, нарочито уколико је реч о Палама, Сокоцу или Трнову. Неколико казивача се нашалило након постављеног питања о регији, рекавши да никада нису размишљали о сопственом простору на тај начин и да је боље да се Срби, због овакве конфузије с областима у којима живе, уопште не деле на регије, јер их је то више пута „коштало“ током историје.

Један део испитаника одвајао је регију Романије од области Сарајевског поља, наводећи да су у питању две различите географске, али и културне области, због тога што у првој живе „плаништари“ („шишарике“), а у другој „пољаци“ („тиквари“). Поједини испитаници наводе да су некада разлике између ове две популације биле према говору, народној ношњи, али и начину традиционалног певања, што је детаљније обрађена тема (Ђуја 2017), као и у привредним активностима, због чега су „плаништари“, „Романинци“ називани и „шишарике“, док су „Пољаци“ имали надимак „тиквари“, јер су узгајали тикве и поносили се тиме.³⁸ Људи са Сокоца и Пала, а делом и Источног Старог Града, прво су говорили да су „са Романије“ како би нагласили да нису „из Поља“ то јест из данашњег „доњег“ дела града, а некада Сарајева и околине. Њихова идентификација с Романијом као облашћу, понекад називаном Романијским платоом, подразумевала је истицање планинских крајева као „сигурних“ у доба „сваке недаће и рата“, односно чувања „здравог начина живота“, за разлику од низинских области, које су подложније „погубним утицајима“ других етничких и религијских заједница, самим тим њихових уверења,

38 Једна од саговорница истакла је да је, као идејна организаторка манифестације под називом „Дани тикве“ у Источном Сарајеву, желела да, осим промоције предузетништва и малих пољопривредних произвођача, помогне становницима да се идентификују с нечим што им је кроз историју „било блиско“, а то је узгој тикве.

начела и погледа на свет. Романија је, према речима једне саговорнице, „појам и људства и домаћинлука и хајдука и свега“, за разлику од Сарајевског поља, које без тако устројене Романије „не би постојало“. У Сарајевско поље су се, према речима појединих казивача, вековима досељавали Херцеговци како би „побјегли са камена“, а у последње време то чине Калиновчани из истих разлога, о којима у Источном Сарајеву постоје културне представе засноване на хумору и наративу о „досељеницима који отимају послове старосједиоцима“ и чија је општина на међи Херцеговине и Босне (Дражета 2021, 345–397). С друге стране, идентификација становника са Сарајевским пољем, Сарајевом, односно „доњим“ делом Источног Сарајева (Источно Ново Сарајево и Источна Илиџа) истицана је међу становницима ових крајева као позитивна и „напреднија“ у односу на ону која је „загуљена“ и „затворена“ пред упливом нових идеја и било каквих новитета уопште („они су за нас били кркани“), а која је присутна међу њиховим суграђанима и сународницима у „горњем“ делу града (Пале, Соколац, Трново, Источни Стари Град).

Наведене разлике у перцепцији простора присутне су и у оквиру припадности месту/општини, односно граду, што се може видети на основу изложене грађе у претходна два потпоглавља ове монографије. Неки казивачи навели су да мање регије у оквиру Источног Сарајева нису назване према другим планинама заступљеним на територији града, као што су Јахорина и Требевић, иако су оне такође препознате као битни топоними још од доба Зимских олимпијских игара у Сарајеву 1984. године, уз планине Игман и Бјелашницу у данашњем Сарајеву. Јахорина и Требевић су, према неким саговорницима, познати и од раније, када су Пале почеле да се развијају као ваздушна бања у аустроугарско доба, али и током периода Краљевине Југославије и социјализма, када су обе планине служиле као излетиште, одмориште и прибежиште многобројних Сарајлија. Без обзира на остале

планине, Романија је током историје, према мишљењу испитаника, постала позната као „шпиц“, „острвце“, „хајдучка планина“, „слободно мјесто“ на које су људи могли у неким тренуцима да побегну од османских, аустроугарских и немачких окупатора, тако да је с временом читава регија названа управо према тој планини. Постоје напори појединаца у области културе и уметности да се области Романије и Сарајевског поља приказују подједнако, будући да је, према мишљењу тих казивача, реч о јединственом културно-географском подручју, без обзира на неке од наведених микрорегионалних разлика. Многи испитаници стога, без обзира на то из које од две наведене области потичу, сматрају да је масовно пресељење сарајевских Срба („вриједних и честитих домаћина“) након рата из Сарајевског поља на Романију допринело „оплемењењу“ те области у смислу успостављања једног „урбанијег начина размишљања“, нове радне културе и обогаћивања друштвених и културних садржаја карактеристичних за урбану средину. У том смислу, саговорници сматрају да је Источно Сарајево „највећа побједа српског народа“, јер је град у себи успео да обједини две регије и од њих „узме најбоље“ како би наставио да функционише као „практична“ средина „погодна за живот“.

Изнад Источног Сарајева је тај Романијски плато, како кажу, Јахорина, Романија, Требевић или Сарајевско поље и Романија. Кога год да питате са ових простора, са неких других простора који то мало нешто прате, то је све везано за Романију или је све везано за Сарајевско поље. Чак сам и ја у неким својим радовима, иако се ови етнологичко-антрополози не слажу с тим, ја сам стално форсирао Сарајевско-романијска регија, неко се слаже с тим, неко не слаже. Покушавао сам кроз свој рад да од те двије цјелине направимо једну, која је везана, наравно, и људима и обичајима и традицијом и језиком и свим тим стварима. Кад кажете Сарајевско поље и Романија, никако код људи да се каже ‘сачекај, шта

значи Јахорина у тој причи, ње нема, то је код људи усађено, не знам због чега и како, али то је тако. Људи су, без обзира што је Требевић географски и катастарски увијек био српски, по селима, људима који су живјели на том простору, али Требевић се стално сматрао као привјезак који је припадао Сарајеву у оном смислу да су ту излетишта Сарајлија, без обзира што су вијековима живјели Срби на том дијелу те планине, грунтовно је њихова земља ту сва, припајали су је Сарајеву. Има своју причу то са Романијом, кроз епске народне пјесме од Славише Вајнера Чиче и Пере Косорића, чувених митраљеца и црвеног барјака на Романији. Кад кажеш дошли су оно плаништаци ил' горштаци са Романије, сишли у Сарајево на пијацу да продају, да довуку дрва да продају у тим бијелим чарапама ил' ношњи, некако прича о Романији, о гордости, о тим стаменим људима је везана за хајдуке и сву ту причу, затим, причу из претходног рата, требала је да буде јединствена једна прича Срба, људи овог краја увезаних у ту једну област, гдје је синоним отпора и све те борбе била Романија. (м. 61 година, Пале)

Припадност микрорегији, то јест мањим областима као што су Романија или Сарајевско поље, била је присутна и код становника Сокоца, који су говорили да су с Гласинца или Романије. Под појмом Гласинац подразумевали су Гласинац у ужем смислу, односно Гласиначко поље, непосредну околину самог насеља Сокоца, наглашавајући да се у прошлости област Гласинца простирала „све до Братунца, то јест Дрине и Сарајева“, обухватајући данашње општине Соколац, Хан Пијесак, Пале, Источни Стари Град, Илијаш, Власеницу, Милиће, Сребреницу и Братунац у Републици Српској, односно Олово, Кладањ и део општине Илијаш (Нишићка висораван) у Федерацији Босне и Херцеговине.³⁹ Моји испитаници с Пала

39 Проблема с одређивањем граница Гласинца уочио је још средином прошлог века Миленко С. Филиповић (1950), док је скорија

и делом са Сокоца повремено су уже схватали границе распрострањања Романије, тако да су, у том случају, у ову област потпадале територије данашњих општина Пале и Соколац, док су, у ширем смислу, поред наведених локалних самоуправа, у својим исказима Романији прикључивали Трново, Рогатицу и Хан Пијесак у Републици Српској, односно Олово, Кладањ и део општине Илијаш (Нишићка висораван). Док је део становника Трнова навео да живи у Романији као регији, други део је говорио да је њихова општина, за разлику од осталих пет општина Источног Сарајева које припадају Романији, део Старе Херцеговине, области чије су границе у средњем веку омеђавале простор између Боке которске, Вишеграда и река Цетине и Дрине (Mrgić-Radojčić 2004, 43–64). Становници Источног Старог Града сматрају да живе у регији под називом Романија чији је „почетак“ управо група села у тој општини (Хреша, Вучија Лука, Биоско). Према њиховом уверењу, прва узвишења ближе и шире сарајевске околине ка истоку део су Романије, док су равни, низински делови у оквиру Сарајевског поља. Један од испитаника из те општине наводи да је Романија део Босне као једне веће регионалне целине. Становници Источног Новог Сарајева и Источне Илиће наводили су да њихове општине припадају Сарајевском пољу, области која такође обухвата Сарајево, али и све оне општине које су некад биле део Српског Сарајева, али су према Дејтонском споразуму припале Федерацији Босне и Херцеговине. У питању су Илића, Вогосћа, Хаџићи, Илијаш, данас општине у склопу Кантона Сарајево. Један казивач из Источне Илиће јасно је омеђио Сарајевско поље као област омеђену с три лексички

теренска истраживања у контексту распрострањања народне ношње овог подручја детаљно обрадио Марко Радовић (2021). Многи казивачи са Сокоца навели су да је Гласинац „познато мјесто још од праисторије“ како због археолошких истраживања на основу којих су откривена чувена Гласиначка колица тако и због стратешког значаја ове регије у смислу одбране и извора питке воде.

слична топонима – Кобиљача (Илица), Кобиља Глава (Вогошћа), Кобиљ-до (данашњи Касиндол, Источна Илица). Други испитаник, такође из источне Илице, наводи да је Сарајевско поље много веће и да се рапростира свуда где се може пронаћи народна ношња тог краја, од Калиновика, преко „доњег“ дела Источног Сарајева, Кантона Сарајево, до Бусоваче и Зенице у Лашванској долини односно Зеничком пољу, али и до Чајнича једним краком. Исти казивач наводи да је старији назив за Романију Гласинац, област која обухвата простор од Нишићке висоравни у општини Илијаш до потеза иза Хан Пијеска и скоро до Рогатице и Горажда.

Мањи број испитаника наводио је да се Источно Сарајево регионално налази у источној, односно средњој Босни. Казивачи често нису могли са сигурношћу да одреде границу између средње и источне Босне („Пале су ми ту нигдје“), тако да су наводили различите „природне“ тачке разграничења, као што су планине (Романија, Јавор) или котлине (Сарајевско поље, Височко поље, односно Сарајевско-зеничка котлина). Једни су Сарајево, Источно Сарајево и њихову околину смештали у средњу Босну с Лашванском долином и Зеничким пољем, то јест градовима Травником и Зеницом, док су други сматрали да су Сарајевско поље, односно „доњи“ део Источног Сарајева, уз „горњи“ део града и Подриње, део источне Босне. Дакле, Сарајево, Источно Сарајево, односно Сарајевско поље, а понекад и Пале, често су представљани у исказима мојих саговорника као лиминална зона, то јест гранично подручје између источног и централног дела Босне. Један казивач мисли да је настанком Српског Сарајева као „новог града“ граница између источне и средње Босне постала данашња линија разграничења између два ентитета – Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Наиме, он сматра да је некада Сарајево с околином потпадало под средњу Босну, док је, стварањем „новог амбијента“, данашњи Град Сарајево

остао део средње Босне, уз Травник и Зеницу, док је Град Источно Сарајево део источне Босне. Други критеријум за одређивање граница регије у којој се налази Источно Сарајево је, према мишљењу истог саговорника, „докле се гусле чују“. Њему, као становнику те области, „не улази звук шаргије“ у ухо, већ само звук поменутог традиционалног жичаног инструмента, који такође везује за Херцеговину, Црну Гору и (југо)западни део Србије.

Један казивач је чак истакао да је наведени простор био граница између Западног и Источног римског царства, као и руб Османског царства, те да му је, као таквом, „судбина“ да буде међа различитих територија. Неки су наводили да је само име државе име две најзаступљеније регије – Босне и Херцеговине, али да у том називу нема треће, историјски важне области Крајине, коју заједнички чине Босанска и Книнска Крајина, некадашњи административни центар Републике Српске Крајине. Кад је требало да одреде границе источне и средње Босне, поједини испитаници су знали да се нашале и кажу како не би „дијелили Босну на два дијела, као што Шумадија не може да се подели на западну и источну“, тако да је, према њиховом хумористичком виђењу, „Босна све оно што није Херцеговина“. Поделе између Босне и Херцеговине у контексту унутаргрупне динамике Срба у Источном Сарајеву, Бошњака у Сарајеву и Хрвата у Мостару обрађене су детаљно, поготово кад је реч о томе шта припадници све три етничке заједнице мисле о сопственим члановима унутар две регионалне заједнице (Дражета 2021, 117–408). Поједини саговорници наводили су да су микрорегије, као што су Романија и Сарајевско поље, у једној већој области под називом Босна, као што и у оквиру (Босанске) Крајине постоје мање области попут Змијања, Високе Крајине, Лијевча поља и тако даље. Испитаница из Грачанице код Тузле у североисточној Босни сматра да су Источно Сарајево и Сарајево део једне регије у оквиру веће области Босне у коју спада и њен крај. Међутим,

Грачаница и Тузла, према њеној перцепцији, у регионалном смислу припадају областима које се називају Усора и Соли, према средњовековним жупама на том простору, док су Сарајево и Источно Сарајево на међи средње и источне Босне. Саговорница из сарајевског насеља Кошево која се доселила у Источно Сарајево тај „нови“ град у шали с пријатељима и члановима породице често назива „источно од раја“. Тиме алудира на то да је леп део живота провела у Сарајеву, али да је сад уредила живот тако да се безбрижно одвија у Источном Сарајеву, урбаном простору који, по њеном мишљењу, „припада самом себи“ у регионалном смислу.

Босна у ужем смислу била је описивана као мања област унутар оног дела државе Босне и Херцеговине који „није Херцеговина“. Реч је о данашњем Источном Сарајеву, Сарајеву, Високом, Травнику, Зеници, односно Сарајевском пољу, Романији, Височком пољу, Лашванској долини и Зеничком пољу, простору који Јелена Мргич назива „земљом Босном у срцу Босне“ (Mrgić 2016, 155–170). За Босну у ужем смислу казивачи су користили и назив Врхбосна, према средњовековној области (жупи) која је обухватала подручје до река Дрине на истоку и Криваје на северу, односно градова Добруна и Олова, као и котлине горепомнутих река. Наведена област била је под управом властеоске породице Павловић до почетка XV века, кад прелази из руке у руку других великашких породица, угарских банова, да би средином истог столећа постала део Османског царства (Mrgić-Radojčić 2004, 43–64; Mrgić 2016, 155–170). Неки су говорили да је управо та Босна према Порфиригеновим списима део Србије у раном средњем веку, због чега поједини сматрају да простор Источног Сарајева у регионалном смислу, а у складу с њиховим жељама али не и тренутним могућностима, припада западној Србији. Мањи део испитаника сматра да се назив Врхбосна у средњем веку односио само на данашњи „доњи“ део Источног Сарајева, док је простор данашњег Сарајева био познат под називом

Златна долина. Неки саговорници, дакле, сматрају да је у Источном Сарајеву потребно „оживјети“ и „ојачати“, а потом и „његовати“ регионални идентитет заснован на средњовековној области Павловића, односно почети с коришћењем назива као што су Врхбосна, Павловац, Катера, Илињача и Ходидјед.

Треба више да се активира културно-историјско наслеђе Павловића, почело се, већ двије-три године постоји удружење грађана Павловићи, нисам још упознала тог човјека предсједника удружења, али имам у плану, да видим шта раде и шта планирају, јер локалци овде не знају довољно о томе, дакле, потребно је активирати локалитете, поставити инфо-табле, средити прилазе тим нашим средњовјековним утврђењима и градовима, то су Градина код Пала, Борач код Рогатице, Ходидјед код Булога, Стари Град на саставу двају Миљацка, Павловац у Прачи, кад се продужи ка Реновици, постоје остаци тих зидина, тамо према Горажду. Покушали су нешто људи да ураде око тог великог стећка кнеза Павла, али није успјело, надам се да хоће у будућности. Иначе, општина Пале има 99 некропола стећака, има ту пуно локалитета који би се могли издвојити и уредити, да не буде као од средњовјековног града Борача што је доста камена употребљено за куће. (ж. 41 година, Пале)

Овај крај се називао Врхбосна у средњем вијеку, далеко је то у историјском смислу од нас, али, кад смо већ код тога, кад смо код Врхбосне, установљено је по овој нашој литератури да је Врхбосна на Табији на Вратнику или на саставцима двије Миљацке, али Катера је исто могла бит Врхбосна, ако је Босна извор Босне, а није се ишло кроз поље, ишло се кроз извор ријеке Босне, преко Храснице и Војковића под тај Градац. Дакле, није искључено да је Врхбосна била ту негдје, на Илињачи, ту би требало отић и одатле имаш лијепу представу гдје су планине и гдје је улаз у

ову котлину, на то Сарајевско поље које је некад било плавно, одатле име Бутмир, по ријечи Вуто, што на грчком значи уроњено. (м. 65 година, Источна Илица)

Један казивач је покушао да понуди сажету и богату хронологију историјских догађаја и мењања регионалних идентитета на подручју данашњег Источног Сарајева.

Свакако је у историјском смислу врло тешко одредити границе између регија. Доњи дио Источног Сарајева припада Сарајевском пољу, а горњи дио Романији и Гласинцу. Историјски је то Босна, подручје гдје је постојао и средњовјековни град Босна, одмах до Високог, а овај дио централне Босне јесте подручје у коме је настала босанска држава. Тачно је да се становништво у 15. вијеку измијенило и да је замијењено херцеговачким становништвом, а да је домицилно маргинализовано или истиснуто или одведено у робље или се иселило, цјелокупно и православно и оно које је прешло у ислам, а онда су дошле нове миграције. Динарски појас, подручје непрестаних миграција, није никада нигдје ништа било статично, можемо говорити да је заправо историјски по изворима тумаченим у контексту и средњовјековне нације као есхатолошког феномена, може се говорити да је државу једног мало другачијег српског идентитета каква је била Босна замијенило Османско царство, у оквиру којег су људи који су имали устаљену немањићку традицију населили ту османску Босну из Херцеговине, православци, то траје још од 14. вијека, дакле на земљи Павловића, они су припадали Цркви босанској као занимљивој јереси, али огроман број православног становништва био је ту када долазе Османлије, тако да претпоставке утемељене на томе да је Стара црква на Чаршији с краја 14. вијека уопште нису нетачне, постојало је више села која су исељена да би се направио османски град Сарајево. По мени, Ходидјед и Хреша, дијелови, који гравитирају ка Романији, јесу земља Павловића, Илињача и Павловац такође,

све то. Много се губи са избацивањем Босне, то је та национална незрелост, кад назовеш град Српско Сарајево, културни идентитет града не треба да почива на наглашавању етничког карактера урбане средине. (м. 43 године, Источно Ново Сарајево)

На помен Босне као територијалне одреднице у контексту регионалног идентитета, казивачи су исказивали негодовање у погледу припадности тој области, али су кроз разговор с етнологом-истраживачем наводили другачије ставове и размишљања у односу на првобитне реакције. Тако су неки од саговорника рекли да је првобитни назив Републике Српске био много одређенији и да је имао више повезаности с историјском, географском и културном облашћу на којој Срби вековима уназад живе – Босном и Херцеговином. Стога је Српска Република Босна и Херцеговина за њих име које знатно боље и прецизније описује простор на којем је српски народ одлучио да се самоорганизује и заснује сопствени политички и институционални систем са седиштем у тадашњем Српском Сарајеву. Многи су наводили да се Срби не смеју одрећи имена Босне, јер се тиме одричу великог дела своје историје и територије на којој живе („наша политика нас изгони из Босне, хало“). Неки су пак исказали супротан став, јер регију у којој живе не виде као Босну, већ као Сарајевско-романијску област или Романију, Сарајевско поље и Гласинац. Неколико казивача нагласило је да назив црквене административне јединице, Митрополије дабробосанске, упућује на повезаност српског народа с Босном на територији данашњег централног и источног дела Босне и Херцеговине. Један испитаник наводи да је за јединство Срба у датој области заслужна Српска православна црква, која је изградила велики број верских објеката у последње три деценије. Неки су истицали да је Босна као термин престао да се користи управо у оквиру истоимене регије на почетку рата, јер је ту био смештен медијски, политички и институционални врх Републике

Српске, који је утицао на становнике путем пласирања наратива по коме је Босна „прошлост“ и нешто што желе да имају Бошњаци, тако да је она међу Србима „упитна“. Према том наративу, који се заснивао на употреби синтагме „бивша Босна и Херцеговина“, Срби би требало да се навикну на нови назив – Република Српска. Већи део казивача, било да су у питању „директни“ или „индиректни учесници“ („ствараоци“ града и „обични људи“), сагласан је с називом Република Српска и не види због чега би то име требало да потири историјско-географски и културни назив Босне као регије, односно извора те тренутно „скривене“ идентификације.

Ту је и Босна као област, јер, као што смо се одрекли љиљана, тако се одричемо Босне у том смислу, једноставно, политика је донијела наратив да је Босна нечија, а није свачија као што је некад била, од свих народа. Људи који су изнијели тај дио слободарске идеје о стварању Републике унутар Босне и Херцеговине 9. 1. 1992. нису дали назив без везе Српска Република Босна и Херцеговина. Нажалост, иако смо покушали да се боримо и причамо о тој Босни и Херцеговини, нашој, њиховој, чијој још, међутим, толико су се жестоко ови опирали и наметали ту причу о њиховој некој Босни и Херцеговини, тако да су странци и комплетна политика то подржавали, ту њихову причу, зато су се људи толико идентификовали послје Дејтона, кад је потврђено да је то Република Српска, људима је то некако љепше звучало. (м. 61 година, Пале)

Да, ово јесте историјска Босна у најужем смислу, област Павловића је у ствари Босна, не знам зашто смо то тако прихватили да нема Босне, вјероватно због изласка из комунизма и тог неког незнања, допустили смо им да љиљани постану нешто што је нама пежоративно, назив Босна да то постане, први назив Републике Српске је Српска Република Босне

и Херцеговине, могли су љиљани ићи на тробојку, у један дио штита могли смо штит Немањића, у други Котроманића, ништа не би фалило. (м. 42 године, Источно Ново Сарајево)

Да, сигурно, мислим и у разговорима се можда понављам, Босна овде гдје смо ми сад јесте као регија, имаш Семберију, Крајину, Херцеговину. У разговору са Муслиманима сам им сто пута рекао да они немају веће право на Босну од нас ни у ком смислу, само што они више сада причају о том, али ако мој брат има троје дјеце, то не значи да једно има више права на имовину, сви једнако имају права. Постоје три врсте људи који су најкривљи за ову ситуацију са Босном. Прво, политичари, ал' њима најмање замјерам јер су такви какви јесу и то им је посао да буду такви. Друго, академска заједница и, треће, новинари, ми немамо нормалну телевизију. Тако и Босна, ма, Босна је наша, не дам ти Босну, Босна је моја, каква год да је. (м. 46 година, Источна Илица)

Ово јесте Сарајевско поље, јесте Сарајевско-романијска област, али јесте и Босна коју управо сви на прву идентификују са политичким подјелама и сви форсирају припадност Републици Српској попут неког одвајања од Босне и Херцеговине, а ја се, на примјер, са тим не слажем, за мене је јако битно да сам Босанка и ово јесте Босна, Српкиња сам такође. Врело Босне нам је ту, ми смо Босанци и Срби, али то не значи да сам мање Србин од људи из Србије. (ж. 68 година, Источна Илица)

Код нас се врло често, стално се прича о националном идентитету, интересу, али ја сам свијестан ко сам и шта сам, треба бити мало образован, мало познавати своју историју, па да знаш шта то подразумева, друга ствар, никога од нас не дефинише само један идентитет тај етнички и вјерски, ја сам Србин, али сам и Босанац, ја сам Србин из Босне, нисам из

Србије и ту постоји разлика, нас у Србији зову Босанцима, сад неко се увриједи на то, а зашто би се увриједио, не постоји босанска нација формално, не вјерујем да би ми пристали да се тако изјашњавамо, дакле, национално смо Срби, али формирање нација овде формално, бар што се тиче Срба, Хрвата и Словенаца, завршено је у деветнаестом вијеку и то је просто дио идентитета, али, са друге стране, шта ћемо са тим босанским регионалним идентитетом, јер ја јесам из Босне, немам никакве везе директне са Србијом, не можемо то искључити, то нас све чини оваквима какви смо. Ја сам и са Романије, ја се врло често нашалим и кажем да код мог ђеда, као код Црногораца, на зиду нису висили јелек и опанци него гусле или нешто друго, то се некоме може чинити да су бесмислене ситнице, али нису, то су просто различити образци. Још један проблем и то није добра ствар, што смо ми са ових простора, Срби и Хрвати, ми Срби као већина и Хрвати као мањина такође инсистирамо много на тој вези са Србијом и Хрватском и на тај начин постепено као да се одричемо и тог босанског поднебља одакле смо и онда то дајемо на длану некоме другом, коме не кажем да не припада, него нам припада свима, а ми се одричемо тек тако тога, не знам зашто. (м. 40 година, Соколац)

А Босна се први пут помиње у десетом вијеку као дио Србије, то је кад идемо историјски. Одричемо се Босне, то је врло погрешно скроз, кад мени кажу у коментарима на друштвеним мрежама нешто ружно, Бошњаци мисле да сам из Србије, ја кажем ја сам из Босне и ја сам био у рату овде у Сарајеву, тако да не треба Босну брисати, Босна је у ствари Сарајево, то јест Сарајевско-зеничка котлина, тако сам направио те границе гдје је романијска мелодија, то је прва Босна, то је то, гдје је та романијска мелодија, а не зове се босанска, је ли ико одговорио на то питање зашто је све то тако – није. (м. 65 година, Источна Илиџа)

Из Републике Српске сам, из државе Босне и Херцеговине, што би ти ја дао да будеш из Босне и Херцеговине, ја сам из Босне, па то кажем с поносом, нисам ја дошао у Босну и Херцеговину ко досељеник, ја сам староседеоц, што би ја дао Муслиманима и Хрватима Босну. И да ја дам некоме, ово није моје, а овде живим, Боже ти драги помози. Хајде да будемо људи, а то је и моја земља, што би живио овде ако је дајем њима. И то је политика убитачна и не може ме нико убиједити да не игра за некога, а ја сам неписмени политичар био, то никад нисам крио. Ја сам помоз Бог викао на партијском састанку. (м. 77 година, Источни Стари Град)

Ко што ја, ако сам Српкиња, не значи да ја не живим у Босни, значи зашто би се ја одрекла тристо година живота у Босни зато што сам ја Српкиња, да кажем да Босна није моја? Ја волим Србију, то је сасвим нормално, али ја нисам живјела у Србији, ја сам живјела у Босни, ово је српска земља, жао ми је што већина људи одавде неће да кажу да су из Босне, Босна је и српска и бошњачка и хрватска, то је сасвим нормално, ја сам Босанка, али нисам Бошњакиња и ту је требала да се направи разлика, али први су се Срби одрекли тога, у том контексту гледам Сарајево и Источно Сарајево, не значи да ја треба да се одрекнем Сарајева да би могла да останем у Источном Сарајеву. (ж. 37 година, Источна Илиџа)

Многи су наводили да је Источно Сарајево заправо део веће регије која нема неки посебан назив, али је повезана с предратним, социјалистичким устројством, које је подразумевало постојање једне области чији је центар Сарајево. У том смислу, многи још увек не осећају припадност граду колико осећају припадност једној широј регији која надмашује административне границе Источног Сарајева („развили се неки микрорегионални идентитети, питање је колико људи осећају припадност граду а колико регији“) и простире се дуж висинских делова

од Подриња до Сарајевско-зеничке котлине, који са Сарајевским пољем чине једну културну целину. У том смислу, један саговорник навео је да је настанак Српског Сарајева био оријентисан у просторно-географском смислу ка томе да град мора да садржи подједнаке делове низинских крајева Сарајевског поља и висинских области Романије као области. Према испитаниковом мишљењу, Пале и Соколац би, уз сву могућу подршку развоју града, имали великих комуналних, социјалних и инфраструктурних проблема, јер просторно нису могли да приме велики број људи. То се догодило након рата, кад је велики број оних који су дошли из Сарајева и околине у те две општине отишао даље према Србији и иностранству. Због тога су градске власти решиле да „растерете“ простор „горњег“ дела града и почну да стварају нове урбане целине у „доњем“ делу града, где је физички било места за изградњу великих стамбених блокова и других комерцијалних објеката. На тај начин, регионална припадност једној области која је и у прошлости укључивала интеракцију, комуникацију и сарадњу на многобројним пољима, наставила је да постоји у оквиру Источног Сарајева, које представља, према речима казивача, „демографску и просторно-функцијску спону између Требиња у Херцеговини и Подриња“. Саговорник сматра да „ако би се измакла та цигла из структуре размештаја становништва насеља и градова Републике Српске, онда би Српска била ломљива на наосјетљивијем мјесту, Зетри, зеленој трансверзали по којој је дворана у Сарајеву добила назив, а која се простире од Косова до Сарајева преко Санџака“. Испитаник сматра да је Српско Сарајево настало као „копча“ чији је циљ био увезивање малих, слабо насељених и потпуно неразвијених заједница као што су Калиновик, Фоча и висока Херцеговина (Гацко, Невесиње) са Зворником и Подрињем преко Хан Пијеска, Сокоца и Пала, који не би никада чинили ту копчу да нису у склопу територијално-административне

и формално-правне целине под називом Град Источно Сарајево. Дакле, „увезивање планине и долине је кључно“, како наводи саговорник, будући да је долина била погодно место за изградњу било каквог града и, као таква, потребна је планини да би заједно чиниле једну функционалну целину, као што је планина потребна долини у контексту извора воде и прехрамбених сировина, али и као „прибјежиште“. Испитаник закључује изјавом да Османско царство никада није изградило град од 150.000 људи на Романији, јер ту „објективно није било мјеста, зато је Сарајево направљено у долини“.

Исти казивач детаљно је образложио проблематику регионалних идентитета, не само у Источном Сарајеву него и у целој Босни и Херцеговини, наводећи да је путем својих истраживања настојао да утврди које су границе пет територијалних јединица, односно регија у оквиру Републике Српске. Када је реч о самом подручју Града Источног Сарајева, врло је тешко одредити којој географској и културној области он припада, будући да је реч о веома сложенем простору у геотектонском, геоморфолошком, демографском и сваком другом смислу.

То је важно питање, са професионалног аспекта у географском смислу, то је недефинисано у Републици Српској, просторне планове су радили аутори који нису довољно квалитетно сагледали проблематику о којој ми говоримо. У почетку је Република Српска, односно просторно-функцијска регионализација, полазила од тога да се издвајају четири регије – Бањалучко-приједорска, Добојско-бијељинска, Сарајевско-зворничка и Србињско-требињска то јест Фочанско-требињска. На тој регионализацији је инсистирао Њато и неки појединци, онда се дошло до тога да регионализација не уважава једну реалност. У сјеверном делу Републике Српске живи три четвртине становништва, у овом јужном једна четвртина. Граница између сјеверне и јужне су јужни обод Приједорске, Бањалучке, Добојске

и Зворничке котлине, то је она сува међа формирана у 17. вијеку након Пожаревачког и Карловачког мира, гдје се граница између Аустрије у Турске помјера са Саве и Босута на југ, укључује градове Приједор, Бања Луку, у Аустријско царство. Ја пишем то у својој књизи, да има пуно тих неких граница, али кључни елемент у домену европских смјерница стварања, такозвана НУЦ регија или регија *The Nomenclature of Territorial Units for Statistics*, то је основна подјела у европском систему заснована на просторно-функцијским везама, најнижи градови су до 150.000 становника, други ниво су регије од 150 до 800.000 становника и трећи ниво су од 800.000 до три милиона, Република Српска је други ниво, НУЦ 2, ово се испод 150.000 не сматра одрживом регионалном цјелином. Требају се, дакле, задовољити тим критеријем Град Источно Сарајево и шира околина, а други ниво је територијално-политичка јединица, како би се звала онда та регија. Ја сам дефинисао пет територијалних јединица – Приједор, Бања Луку, Добој, Бијељину, Источно Сарајево и Херцеговину. Херцеговачка регија је од Требиња до Хан Пијеска без Хан Пијеска, око 130.000 становника ту живи, нема ни 150, друга цјелина Зворник и Бијељина, трећа Добојска, четврта Бања Лука, пета Приједор, свака има болницу, систем образовања, свака је засебна просторно-функцијска цјелина. Град Источно Сарајево би био комбинација Горњодринске, Сарајевско-романијске и Херцеговачке регије. Али Сарајевско-романијска регија, тога нема, а Романијска регија је огроман простор, али није баш регија, Сарајевско поље је микрорегија, Трново су површи и брда, Загорје је дио према Калиновику, Стара Херцеговина. Јесте у историјском смислу Врхбосна ово овде, чак сам се водио мишљу да напишем рад да се мора интервенисати у смислу нове топономастике и нових назива, јер ми овде нисмо раздвојили многе ствари, имамо поистовјећивања града и општине, изостанак одређених феномена, да се уведе појам

Павловац као земља Павловића, да то буде назив града, од шест општина, или један његов дио барем. (м. 63 године, Источна Илиџа)

Регионални идентитет се у исказима мојих казивача највише испољавао приликом повлачења симболичких и физичких граница према области Крајине, то јест Босанске Крајине, односно према становницима Бања Луке. Оне се најпре огледају у ставу да је Република Српска „рођена“ у Источном Сарајеву, односно регији Романије и Сарајевског поља, а затим и томе да они, као становници те регије, нису схваћени у Бања Луци и целој (Босанској) Крајини као имало заслужни за очување територијалног интегритета и суверенитета Републике Српске, пре него што је он почео да бива деградиран након рата.⁴⁰ Поред тога, Романинци, Пољаци, Сарајлије уопште нису препознати ни у Србији као „добри домаћини“, „сусретљиви људи“, „страдалници“ и идејни творци „новог“ града Источног Сарајева, већ као „агресори“, „дивљаци“ и „трн у оку“ онима који „кују“ друге планове кад је реч о о(п)станку српског народа у Босни и Херцеговини. Такви ставови су постојали и током социјализма, када Срби из Србије нису показивали разумевање према Србима из Босне у контексту њихове борбе против немачког окупатора. Многи казивачи наводе да је и Крајина „велики страдалник“ у рату 1992–1995. године, али да се то заиста не може мерити са жртвом поднетом зарад стварања Српског Сарајева и Републике Српске. Људи одатле су чак одлазили у друге области, далеко од свог краја, како би „бранили туђе куће“. Један казивач навео је да су поделе између Босне и Крајине постојале у османско доба, кад Порта није знала да ли везир треба да столује у Сарајеву, Бања Луци или Травнику. То се наставило и у бановинама у доба Краљевине Југославије, када су створене

40 Појединци тако наводе да их чак не разумеју ни људи из њихове шире породице у Крајини кад је реч о ратним страдањима на подручју Сарајева и Српског Сарајева у току последњег рата.

Врбаска и Дринска бановина како њихове територије не би потпале под једну управну област. Ипак, поједини саговорници мисле да су поделе између Крајине и Романије „потпуно непотребне“ и да би сви Срби требало да се „измире, гдје год живјели“. Они, такође, сматрају да су добрим делом „сами криви“ што данас „главну ријеч води Бања Лука“, јер се нису изборили „за себе“ када су били на челу Републике Српске. Амбивалентан однос становника Источног Сарајева према Србији приметан је у исказима који се тичу неразумевања Срба из Србије према сународницима у Републици Српској, с једне стране,⁴¹ односно наглашавања помоћи Србије при изградњи „новог“ града и прихватању великог броја избеглица, с друге. Један казивач упоредио је Србе из Босне, односно Романије и Сарајевског поља, с Хутима из Јемена. Они су људи који су се у једном историјском тренутку борили против спољашњег (Сарајево, Сједињене Америчке Државе, Европа) и унутрашњег непријатеља (Крајина, Србија), али је код њих „тај дух нестао“ („какав је народ био наш тада“) како у Босни / Републици Српској тако и у иностранству, након одласка људи из те регије у неку другу социо-културну средину.⁴² Према мишљењу испитаника, једини који „разумију“ Србе из Источног Сарајева и шире околине јесу Срби из Херцеговине, јер су такође „занемарени“ од стране централних власти Републике Српске и нису им препознате заслуге у претходном рату.

Ми имамо проблем у Источном Сарајеву што су све те заслуге за рат преузели Крајишници, који не знају ни шта је рат, и нису имали ништа, нит имају везе са српством, то су људи који нису свјесни да је

41 Неки казивачи су нагласили да им смета када их људи из Србије називају „прекодринцима“ или „босанским Србима“, јер они само могу бити Срби из Републике Српске и Босне и Херцеговине.

42 То се, према речима једног казивача, односи и на обредно-обичајне радње попут обележавања породичне славе, која се „губи“ уколико се неко из Источног Сарајева пресели нпр. у Београд.

само овде био рат, баш ко што не зна твоја генерација да су све офанзиве биле у Босни осим Ужичке Републике, ту су људи гинули, што да гину по Србији, Хрватској, Словенији, Македонији. У Србији се нормално живило у Другом свјетском рату. А педесет друге су људи гинули у Босни, педесет друге су задњи четници похватани, нама је трајао рат десет година, једанаест, а њима ни минута. Тако Крајина није знала шта је рат до 1995, кад су ови договорили да их нападну и кад су на њих кренули Крајишници, кад су их помели Хрвати за један дан, они су кренули назад, а нас овде 150 на Требевић, њих доле милион у Сарајеву, па нису пробали, милион људи у граду било, а нас 150, а њима узму град од три'ес' иљада људи за сат. [...] Ми смо рекли нека има министара из Крајине, ми смо широке руке, шта има везе, а ви нама не дате ништа, а они нам све узели, Јахорину нам узели. [...] Ако мене питаш за градоначелника, он је само једну грешку направио, што није Додиковом СНСД-у ставио до знања да смо ми овде битни, јер сад имамо доказ да се наши политичари не питају ништа. Ја не замјерам ниједном политичару из које год да су странке, што нису смјели рећ ми то нећемо, ми то не дамо, нафатали су страха од свог криминала, прво ти дадне све што оћеш, а послије ти каже 'еј, не море то тако, има да ти узмем тих пет станова', е, то је тај страх. (м. 60 година, Пале)

Мали сукоби били су у вријеме рата 1993, нимало пријатни за то вријеме, од тада неке елите су правиле приче Ми и Они, и данас постоји, па чак у Уставу, да је главни град Републике Српске Сарајево, Бања Лука покушава да то преузме, а да нама да статус пријестонице, и то само Палама, то ти је оно што у ствари у нашем законодавном систему има председник, титуларна функција, с тим што има апсолутну функцију у пракси. Они би да нама дају нешто без обзира на Закон о главном граду Републике Српске,

који се апсолутно не поштује, опет се враћамо на ту причу, имаш деспота који хоће да му дјеца наследе империју, умјесто да створиш армију људи иза које ће кренути сутрадан много већа армија људи. Источно Сарајево је врло карактеристичан појам, преко Пала, да је овде била Влада, да су се створиле институције овде, ниси могао да избјегнеш тај термин и људи су се навикли, сад да ли постоји нека завист или да се неком мање свиђа што су се неке ствари у историји управо овде дешавале, то је друга ствар. Неко сад покушава да то спусти и да поспе пепелом. (м. 55 година, Пале)

Имаш позицију да је то наша рана, Срби из Сарајева, рана неприхватања међу тим српским свијетом да га тако назовем, површност људи који олако дају квалификације. Ту има и до нас, имамо своје проблеме, имаш позицију да све то иде тако лако, дође влада на тенковима 1998. и каже добар дан, све ово укидамо што имате и селимо у Бања Луку, да ли је то исправно, није, ја мислим да није било исправно тако урадит, јер да није било Срба у Сарајеву, не би било Републике Српске, ко год каже другачије, тај је елементарни да не кажем шта. Није вријеме подјела, али свако мора знат тренутак и ту историју, већ је можемо назвати историјом, немојте ми причат, молим вас, има нас још живих. [...] Ми смо увијек уз Београд, без обзира на националност, Сарајевска регија је прије рата била окренута Београду, за разлику од неких других који су били окренути ка Загребу, то је факат. Кад одеш на море прије рата, мрзили Београђане, па јебо матер, све требе они покупише, а после Београђана сви су нас мрзили, је л' тако, сви мрзили Сарајлије, каква Бања Лука, друже, брате мили. (м. 51 година, Источна Илиџа)

И мени кажу Србијанци често 'па, то је само једно Сарајево', није, људи моји, то ме увијек заболи, није то било пет година као ништа и узалуд, наравно, да

није било Србије, не би ми постојали, али не можете нама то тако рећи као да смо ми криви за све, и ово што се сада дешава, ми имамо генерацијски такву историју која нам се увијек понавља на овим просторима, зна се какви смо и од чега смо састављени, знате какве приче имају ове жене с којима сте разговарали, сви бисте плакали са њима, то се не зна толико у Србији. (ж. 62 године, Источно Ново Сарајево)

Мислим да им је познато постојање Источног Сарајева, али нас доживљавају и даље као дио Сарајева, мени то смета, често се то у негативном контексту пласира из Бања Луке, а ја њих сматрам исконпликсираним типовима, нагињу Хрватској и Загребу, лијече комплексе, нису били центар ничега, ми смо овде имали ситуацију наших људи, политичара који су 30 година били ту на власти и нису ништа направили, а овај јесте за своје мјесто Лакташе направио од селендре два града, Лакташе и Бања Луку, за разлику од наших људи из Источног Сарајева који нису задовољили ништа осим само свој интерес. Стално је на дјелу неко умањивање Сарајева, а оно је створило Републику Српску, ти људи дали су све своје да би ти неко рекао из неке Бања Луке или Мркоњић Града нешто и сада пјевао јуначке пјесме крајишке, а ми знамо кад су Хрвати запуцали од Бихаћа да су дошли до Бања Луке, прошли Јајце, дошли на Мањачу, онда одавде ишле наше јединице да то враћају, имам људе из моје породице који су ту дошли док је околина Лакташа била спакована да крене. Од Кључа према Мањачи људи су затицали цивилну опрему и војну опрему која је остављена, они су побјегли, прича иде да су наши људи тамо проналазили возила и артиљеријска оруђа која ми нисмо имали на сарајевском ратишту, а ови само тако су оставили све то, онда пјевају јуначке крајишке, мрш. (м. 41 година, Источна Илица)

Кључни су били људи, а онда, уз помоћ институција које су у датом моменту водили људи с наших крајева, били су људи који су водили СДС у самом граду, онда је то уз њихову помоћ доста лакше било. Да су били какви људи из Крајине са стране, мислим да ово не би овако испало, да су могли да однесу све што имамо, они би све то на леђа ставили, све, то ми сви овде знамо. Није ми јасан овај народ, то што трпи нек трпи, увијек је трпио, али није ми јасно да на тим изборима гласаш за људе за које знаш да су те упропастили, да знаш да ти неће помоћи и да знаш да фактички годинама развијају само западни дио Српске до Добоја, не могу рећи ни до Брчког ал', ето, до Брчког можда, ово да могу би попалили ил' би га продали. И ти дајеш таквим људима мандат да имају већину, скупштинску већину. Овог народа нема нигдје да се бори у Скупштини, а вјеруј да народа домаћинског, издржљивијег, борбенијег, сналажљивијег нећеш наћи, чак можеш убацит ту Муслимане и Хрвате с овог краја, то ти је околина Сарајева и могу ти рећи чак мало источни крај Босне, вјеруј ми ово ти отворено говорим, мала је разлика између Срба и Муслимана, Хрвата нема много, то је занемарљив број. Ово су такви људи овде и само на основу тога је све ово опстало. Све док су наши људи водили институције, то је било добро, кад си затворио и од наших вођа направио илегалу 1996–1997, тад је почело стагнирање, дошли су људи под туђим утицајем, шта ја знам, чињеница да је оно што је почело да се гради да је стало и да је довршено народним парама и народним рукама с овог краја, јер није било више институција. Послије је то прешло на приватнике, чиста комерцијала и приватлук. [...] Подијелише нас ови Крајишници, еј, та Крајина и ти људи у Крајини, то су никакви људи, не знам како су такви, да ли је њих тај комунизам тако измијенио, ти добро знаш од 1942. до 1945. како су они настрадали горе, док се наш народ друкчије овде понашао, дај колац и удри, ал' горе су њих преварили, а шта се сад десило,

нису урадили горе Крајишници ко што је требало да буде одрађено, задовољили су се пробијањем коридора, не кажем да нису ратници, више и горе ствари је планирано на овом подручју него што се десило у Крајини, али ми нисмо у том моменту те офанзиве изгубили ни мртви, било да је ријеч о трновском или илијашком ратишту, а то што смо се ми господски повукли, то је друга ствар, ја сам све своје ствари извукао из Сарајева. (м. 58 година, Пале)

Напоследку, саговорници су наводили да регија у којој живе одређује културне сличности међу припадницима различитих етничких заједница, као што је то случај и у осталим областима дуж читаве Босне и Херцеговине (Дражета 2023; Dražeta, Pišev and Milenković 2026). Другим речима, Бошњаци и Срби из Сарајевско-романијске регије, односно Сарајева и Источног Сарајева, сличнији су једни другима него што су Срби или Бошњаци из те области својим сународницима из (Босанске/Цазинске) Крајине. Тако један казивач наводи да ту заједничку регију „ми никад не можемо, никад то толико исијећи, оградити и подијелити, то је један простор, на овом простору горе на Романији живи више српског живља, на оном доле у Сарајевском пољу више бошњачког и хрватског, али ја колико знам, ти односи су добри, ја нисам имао никад тих проблема, јер имам доста људи доле које знам, свак нек ради свој дио посла и добро је“. Многи испитаници навели су да, у оквиру регије у којој живе, међуетнички односи с Бошњацима и Хрватима нису уопште „лоши“ као што се то представља у медијима (Дражета 2025), чему у прилог иде како савремена интеракција и комуникација тако и она заступљена током различитих историјских периода. Они подсећају да су људи различитих етницитета одувек сарађивали једни с другима у одређеним доменима, попут економије и рада, али и да су постојале несугласице око неких питања, претежно везаних за идентитет и религију, спољашњу и унутрашњу политичку оријентацију

и слично. Препреке су превазилажене чак и након рата 1992–1995. године, када су Срби из Сарајева и Српског Сарајева мењали своје куће и станове с Бошњацима из источне Босне и Подриња, на које се данас „жалел“ Сарајлије Бошњаци неким од мојих казивача. У питању су, дакле, културне представе о становницима источне Босне у контексту унутаргрупне динамике бошњачке заједнице у Сарајеву, обрађене детаљно на другом месту (Дражета 2021, 248–313).

Јер ти Муслимани, ја сам с многима радио у Палама, они су исти ми и ми смо исти они, сад ко је од кога постао не знам, не говорим ја о Муслиманима који су дошли из Жепе, ови наши с Пала, они су исти, сви се вратили у Цареве Воде ти Кадрићи, они више воле нас него те вехабије, исти су то људи као и ми, ја сам прије рата у мојој фирми, завршио сам економску школу и био је друг са мном радио инжењер који је имао проблема с плућима, набављао сам му сланину, давао му бијелу да једе, ја и он смо прије рата продавали вјерске календаре зидне, њему то ништа није сметало. (м. 60 година, Пале)

Источно Сарајево је вјешто направљено да народ схвати гдје припада, ми смо, дакле, дио источног свијета са вриједностима, предностима и слабостима које тај источни свијет има, али са једном фином традицијом. Кад погледаш једног Дагестанца, Чечена, једна породица чак и српска има исте вриједности, иста правила понашања, исти хијерархијски однос у породици, биће и наши Муслимани поново са нама, као што су у Русији заједно православни и муслимани, то једноставни мора бити тако. Колико год их западни свијет одвојио од истока, Источног Сарајева, они су као ми, а западњаци су једнако крсташи који долазе само да пљачкају и убијају, као што су то чинили некада. (м. 55 година, Пале)

Сви ови Муслимани са Сокоца и околине би могли са нама свуда да живе, Халид Бешлић је одавде, све ти је то тако, доста их има преко дана на Сокоцу, сједим с њима на кафи с неким мојим другарима, нико им не ради ништа, нико их неће дирати, то је тако, али то нико не прича и нико не зна. Али знају они Муслимани да никада на Сокоцу неће имати проблем, док у Сарајеву није ти свеједно, гледаш на опрезу, нема ту приче, паркира ауто, ако има крстић, гледа да га онда покрије кад крене по Сарајеву. (м. 57 година, Соколац)

Ја сам оставио своју имовину у Сарајеву, изашао једноставно кад сам видио шта ће да се деси, касније сам то нешто уновчио, али није то то, није ми се апсолутно враћало нити би се по било коју цијену вратио да живим у федералном дијелу, мада ја имам Муслимана пријатеља, од прије рата и послје рата, неки дан кад им је Бајрам био, ја сам им честитао, они мени честитају Васкрс и наше славе, ако дођу овде, зовну ме да се видимо. Кад ме је смијенио високи представник, ја сам направио себи бренту, пилану тамо на селу одакле сам и ја сам сарађивао са Муслиманима, они су куповали грађу и могу рећи да су далеко пословнији него Срби, никад ме нико преварио није, радио сам 15 година са пиланом, морао да преживим од нечега. (м. 68 година, Соколац)

Дакле, етнички Бошњаци који живе у Источном Сарајеву су регионално Романинци или Пољаци, а месно/општински Кнежаци, Боговићани, Которчани, Сокочани, Паљани и тако даље. Казивачи сматрају да ће интересовања, погледи на свет и вредности увек бити сличнији међу људима из Романије и Босне него Крајине и Србије, док је Херцеговина схваћена као културно блиска, али ипак различита област. Један испитаник који потиче из Рогатице навео је да ће у Сарајеву увек сести са својим земљацима на кафу, међу којима је много заслужних

појединаца у привреди, култури и верским институцијама. Већина казивача наводи да су се људи у њиховој регији „навикли“ на односе с другим етничким заједницама, који се граде кроз пријатељства, пословну сарадњу, па чак и кумства („шишана“). Надају се да ће се то наставити у будућности како на подручју Источног Сарајева тако и Романије и Сарајевског поља, односно Босне.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

На претходним страницама ове монографије настојао сам да прикажем и анализирам идентитет становништва Источног Сарајева кроз причу о настанку и развоју тог града у временском распону од деведесетих година прошлог столећа до средине треће деценије XXI века. Бурне политичке и друштвене промене у Републици Српској и Босни и Херцеговини у периоду од преко три деценије утицале су и на Источно Сарајево, „нови“ град који је и настао у највећој мери захваљујући догађајима који су уследили након распада бивше Југославије. Циљ ове монографије био је стога да утврди на који начин се идентитет становништва Источног Сарајева конструише у односу на град у којем живи, као и у односу на регију, то јест област (крај) или градску општину / место пребивања. У том смислу, претпоставка коју сам изнео у уводном делу испоставила се као тачна и нужна за разумевање процеса идентификације на поменутом простору. Наиме, приказ и анализа етнографске грађе прикупљене у периоду од 2017. до 2025. године упућују на то да су етнички, регионални и локални идентитети испреплетани, неодвојиви и нераскидиво повезани кад је реч о томе како казивачи виде настанак и развој Источног Сарајева као града. Тако је и стечен увид у перцепцију града, односно његов територијално-административни, географски, историјски, друштвени, културни и економски контекст.

Утврђено је да се моји казивачи на Палама, Сокоцу и Трнову првенствено идентификују на локалном нивоу према месту/општини, односно да степен урбанизације

и развоја града само донекле утиче на припадност Источном Сарајеву као граду у целини како због територијалне и географске разуђености тако и због прошлих и актуелних политичких и других мањих, регионалних подела између „горњег“ и „доњег“ дела града. Међу Паљанима, Сокочанима и Трновљацима, градски ниво идентитета испољава се у случајевима када се повезује с етничким идентитетом. Становници Источног Старог Града такође, осим етничке, осећају припадност сопственој општини, али и насељима (селима) у којима живе, као и граду Источном Сарајеву, а донекле и Сарајеву, будући да су географски блиски старом урбаном језеру Сарајева (Башчаршији). Дакле, казивачи из „горњег“ дела града идентификују се с Источним Сарајевом путем припадности српском народу. У оквиру истраживања такође је утврђено да међу саговорницима постоји снажна веза између етничитета и стварања „нове“ градске заједнице, односно њихове припадности српском народу која се истиче кроз урбану припадност граду с етничким префиксом. То се, дакле, не односи само на период од 1993. до 2004. године, кад је град носио назив Српско Сарајево, већ и на садашњи тренутак, у којем казивачи наглашавањем старог имена као важног врше идентификацију с одређеним простором, односно читавим Градом Источним Сарајевом. С друге стране, становници „горњег“ дела града (Пале, Соколац, Трново, Источни Стари Град) у одређеним наративима дистанцирају се од припадности Источном Сарајеву као граду, наглашавајући припадност месту/општини, али то готово никад не чине када истичу припадност Српском Сарајеву, односно повезаност урбаног подручја под тим називом на економском, друштвеном и институционалном плану. Дакле, локални идентитет је готово увек био истакнут на почетку разговора, да би се касније, уз урбани идентитет, обавезно нашао и етнички. Дистанцирање од припадности граду се међу казивачима из „горњег“ дела града обично наглашавало у случајевима када се говорило о

развоју града након рата, када су институције Републике Српске и Српског Сарајева с Пала и Сокоца премештене најпре у Бања Луку, а потом у Источно Ново Сарајево то јест Лукавицу.

Управо због наведених институција у „доњем“ делу града, у којем се налази урбано језгро и административни центар Источног Сарајева, односно због степена урбанизације и развоја града, испитаници из Источне Илиће и Источног Новог Сарајева се најпре поистовећују с градом, а затим с местом/општином. С Источним Новим Сарајевом као општином се ређе идентификују, јер јој је назив „предугачак“, тако да махом говоре да су из Лукавице, Тилаве, Топлика или неког другог насеља, као што казивачи са Добриње, из Војковића, Касиндола, Младица и слично, стављају у први план насеље, а не општину (Источну Илицу). Међутим, сви казивачи се с местом, односно насељем/селом у којем живе, идентификују у односу на становнике из „горњег“ дела града, али не и људе који живе ван Источног Сарајева. Они се такође донекле поистовећују са Сарајевом због географске и територијалне близине тог града, односно регионалне припадности Сарајевском пољу као мањој географској области. Становници некадашњег „западног“ Српског Сарајева, односно делова града који су након рата припали Федерацији Босне и Херцеговине (Грбавица, Враца, Неџарићи, Илица, Блажуј, Хаџићи, Рајловац, Вогошћа, Илијаш и др.), такође наводе да су из Сарајева и/или околине Сарајева, односно Сарајевског поља, примарно се идентификујући с тим градом у ширем смислу, уз истичање етничке припадности, јер је, по њиховом мишљењу, Сарајево историјски и културно значајно за Србе. Источине и други становници Источног Новог Сарајева и Источне Илиће, то јест „доњег“ дела града. Њима је стога назив Српско Сарајево такође важан, мада њихова деца, припадници млађе генерације, наводе да су из Источног Сарајева. То отвара прилику за даља истраживања генерацијског односа према идентитету „новог“ града, за шта

је потребна временска дистанца. Становници „доњег“ дела града такође сматрају да је премештање институција у део Источног Сарајева у којем станују у складу с тренутним урбаним развојем града. Ни они, међутим, немају јединствене ставове и размишљања по том питању, јер сматрају да се један део „доњег“ дела развио више у односу на други, односно Источно Ново Сарајево у односу на Источну Илицу.

Сви становници Источног Сарајева из шест општина у одређеној мери осећају припадност граду кад оду у други део Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, и то више казивачи из „доњег“ дела у односу на казиваче из „горњег“ дела града. Припадност Источном Сарајеву је код свих испитаника заступљена у већој мери кад бораве у Србији и Црној Гори, а нарочито земљама иностранства у Европи и свету, односно ван простора бивших југословенских република. Дакле, у зависности од места, града или државе у којој бораве, као и знања људи с којима разговарају, моји казивачи истичу степене припадности – од локалне, преко регионалне, до етничке. Идентитет града је, у том смислу, готово увек повезан с причом о постанку града, односно идентитет становништва Источног Сарајева се наглашава као примаран у односу на регионални ниво идентификације. Припадност одређеној културно-географској области важна је мојим казивачима у контексту унутрашње динамике српске заједнице у Републици Српској и Босни и Херцеговини, односно симболичких и политичких подела на релацији Романија (Босна) : (Босанска) Крајина, односно Пале (Источно Сарајево) : Бања Лука. Под именом Романија, односно Сарајевско-романијска регија, мисли се на простор Града Источног Сарајева и шире околине, који се у даљим разговорима именује и као Босна, али се због политичких подела између Бошњака и Срба тај назив међу мојим саговорницима често избегава, иако се они од њега не оградају. У питању је, дакле, „скривена“ регионална идентификација коју испитаници не наглашавају,

али је и не негирају. У оквиру самог Источног Сарајева, унутаргрупна динамика се везује уз мање регионалне поделе између „плаништара“ и „пољака“, то јест казивача из области Романије и Сарајевског поља, што се даље одражава и на поделе везане за сâм постанак и развој Источног Сарајева. Наиме, становници Сарајевског поља, данас Источног Новог Сарајева и Источне Илиће, а некада тих и других општина које су чиниле Српско Сарајево, али су након Дејтонског споразума припале Федерацији Босне и Херцеговине, сматрају да су у неравноправном положају у односу на Романију. У питању су становници Илиће, Хаџића, Вогошће и Илијаша, који сматрају да је њихов део града („западно“ Српско Сарајево) знатно горе прошао у односу на Пале и Соколац у току, али и након рата, када је, након масовног пресељења становништва („егзодуса“), извршено пребацивање, а потом и затварање индустрије која је чинила привредну основу „новог“ града. Исто сматрају и казивачи из Трнова. Иако су „неутрални“ у контексту унутаргрупних подела између „горњег“ и „доњег“ дела града, сматрају да су захваљујући фабрикама некад били „више развијени“ него данас. Иако у контексту наведених подела нагињу ка Палама и Сокоцу, становници Источног Старог Града каткад наводе да је њихов део града такође након рата прошао знатно горе у односу на две поменуте општине, али не због пресељења индустрије, која и није чинила привредну основу њихове општине, већ због онемогућавања развоја и одласка људи.

Иако становници Пала и Сокоца такође сматрају да им је индустријска производња гарантовала бољи развој у прошлости него данас, односно да је њено гашење онемогућило стабилну привредну основу града, они не деле мишљење својих суграђана по питању постанка и општег развоја Источног Сарајева. Они сматрају да су њихова места/општине чиниле институционалну, територијалну, финансијску и симболичку основу „новог“ града, који би, без таквог залеђа, био препуштен „сам

себи“ у вихору рата и послератног периода. Поред тога, мисле да су готово све институције Српског Сарајева и Републике Српске током настанка града биле смештене управо у њиховим местима/општинама, односно да је логистичка и организациона подршка таквом напору престала убрзо након рата услед промене политичких власти на републичком нивоу, тако да је Српско Сарајево даље стагнирало у развоју. Током наредног периода, на почетку XXI века, Лукавица, то јест Источно Ново Сарајево, више се развијала у односу на Пале, јер су републичке власти подржале такав развој. Стога је данас присутно „ривалство“ између „доњег“ и „горњег“ дела града, што умногоме утиче на различито виђење урбане припадности мојих казивача. Исто тако, наведени развитак Лукавице значио је престанак развоја Добриње и Војковића, па се међу испитаницима могу пратити и поделе унутар „доњег“ дела града, између Источног Новог Сарајева и Источне Илиће.

О будућности града казивачи имају различита мишљења: од идеализације у наративима „директних учесника“, то јест професионалних политичара/стручњака („ствараоца“ града), до питања даљег „опстанка“ и функционисања града у наративима „индиректних учесника“, односно „других грађана“ („обичних људи“). Иако досадашње искуство живљења у „новом“ граду утиче на перцепцију његовог даљег развоја у зависности од тога да ли људи у њему обнашају неку од јавних функција или не, о развоју града пре, током и након рата „директни учесници“ („ствараоци“ града), то јест професионални политичари/стручњаци, могли су да кажу знатно више него „индиректни учесници“, односно „други грађани“ („обични људи“), чији је глас био јачи када је реч о тренутном развоју и томе како виде будућност Источног Сарајева. Дакле, казивачи који су учествовали у стварању града располагали су знатно већим бројем информација кад је реч о самим почецима Српског Сарајева током деведесетих година прошлог века, односно

детаљним описима оснивања републичких и градских институција, актерима, догађајима и процесима који су условили територијално повезивање некадашњих сарајевских општина у „нову“ градску заједницу – Српски град Сарајево, Град Српско Сарајево, Град Источно Сарајево. Припадност граду међу „директним учесницима“ који су учествовали у његовом стварању и обликовању била је, стога, веома изражена у њиховим казивањима у односу на „индиректне учеснике“, то јест друге грађане Источног Сарајева, чији је основни оквир поистовећивања готово увек зависио од перцепције урбаног простора, односно територијалне и географске разуђености општина, те прошлих и актуелних политичких подела, као и, у одређеној мери, степена урбанизације, зависно од места/општине у којој станују. Без обзира на те околности, међу свим казивачима су локални, регионални и етнички идентитети испреплетани и нераскидиво повезани, па се урбани идентитет не може одвојити од поменута три нивоа идентификације.

Осмогодишњи теренски рад обављен међу становницима Источног Сарајева био је комплексан, али сам путем истраживања спознао да је реч о заједници у којој се преламају различита и често опречна искуства – од оних трауматичних, повезаних с ратним сукобима и страдањима те послератним животом, који је првенствено обележило масовно пресељење („егзодус“) сарајевских Срба из делова Српског Сарајева, који су након потписивања Дејтонског споразума 1995. године припали Федерацији Босне и Херцеговине, до оних позитивних, у којима се људи сећају дружења, рада и свега онога што је чинило њихов живот у предратном Сарајеву. То је важило и за становнике који нису доживели масовно пресељење, јер су готово сви имали некога у ужој и широј породици и околини коме се то догодило. Због тога је на њих „егзодус“ утицао исто колико и искуство живота у предратном Сарајеву. Пресељење индустрије из делова града који су припали Федерацији Босне и

Херцеговине у општини и насеља под влашћу Републике Српске, то јест остатак тадашњег Српског Сарајева, а садашњег Источног Сарајева, односно потоње гашење тих индустријских капацитета, као и оних који нису пребачени, била је такође посебно емотивна тема код свих припадника градске заједнице. Физичко и симболичко дистанцирање од Сарајева присутно је у њиховим казивањима уз истовремену упућеност на Сарајево, односно препознавање близине Сарајева као значајног фактора за развој Источног Сарајева у савременом периоду, што такође говори о двојним и често супротстављеним искуствима, ставовима и размишљањима. Слично је и по питању комплексног односа који проучавана заједница има спрам Београда. С једне стране га подржава и сматра својим симболичким и културним центром, а с друге стране се сматра „одбаченом“ од стране истог тог центра, који би, по мишљењу чланова заједнице, био „угрожен“ да се људи из тадашњег Сарајева и околине, односно Источног Сарајева, нису самоорганизовали и „одбранили српство“.

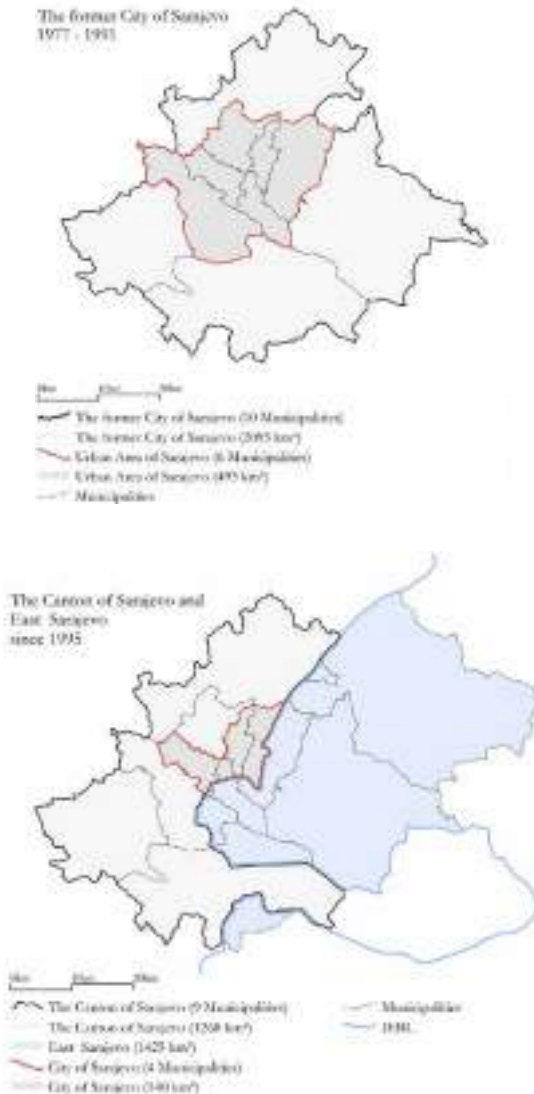
Потребно је напоменути да о Источном Сарајеву не постоји целовита етнолошко-антрополошка студија, али да постоји мањи број етнолошко-антрополошких истраживања која показују велики ниво интересовања за „нови“ град како из угла оних који у њему не живе, али га често посећују (Lofranco 2016, 2017) тако и оних који у њему станују стално или повремено (Пјевић 2001, 2008; Гуја Дражета 2024, 2025). Ништа мање важне нису историјске студије (Žila 2021, 2023), као и спорадични социолошки, урбанистички, политиколошки и други покушаји да се осветле различити аспекти свакодневног живота становништва. С друге стране, досадашње анализе простора града из угла географије (Мутабџија 1998; Mutabdžija 2016; Лукић Тановић и Маринковић 2018; Лукић Тановић 2024) представљају освежење на домаћој научној сцени и почетак систематског бављења Источним Сарајевом. У

овој монографији описани су процеси које становници сматрају битним за њихов идентитет и анализирано је њихово гледиште у вези с постанком и развојем Источног Сарајева као „новог“ града, што ће, надам се, подстаћи ауторе из других научних дисциплина да даље истражују ову урбану целину. Идентитет града се још увек развија на различитим основама, преплиће се и повезује с припадношћу месту/општини, регији (области, крају) и народу/нацији. То говори у прилог томе колико је при анализи потребно уважити све наведене нивое идентификације, јер се без њих не може добити целовита слика идентитета становништва Источног Сарајева.

ПРИЛОЗИ (ИЛУСТРАЦИЈЕ)

Сл. 1. Административна мапа Републике Српске, Федерације Босне и Херцеговине, Града Источне Сарајева и Града/Кантона Сарајево

Сл. 2. Мапа йредрайної Града Сарајева (лево) и йослерайних ірадова Сарајево и Истїочно Сарајево (десно) с међуенитийейтском линијом разіраничења

Сл. 5. Путоказ за Источно Сарајево на улазу у Рудо у источној Босни – Републици Српској

Сл. 6. Новоиствављена табла на улазу у Град Источно Сарајево на превоју Ројој у оштини Трново која означава йостанак „новог“ града након Дејтонског споразума

Сл. 7. Сџарија џабла на улазу у Источно Сарајево у насељу Добриња IV у Источној Илици

Сл. 8. Саобраћајни знак за Пале и Источно Сарајево на мајстиралном путу Пале–Сарајево у Доњој Љубошћини (Пале) у оквиру Града Источној Сарајева

Сл. 9. Пушоказ у насељу Бијело Поље који упућује на аутобуску станицу Источно Сарајево у насељу Соко (Добриња I) у Источној Илици – „нови“ град настао „на ледини“

Сл. 10. Новойостављени пушокази у Дечанској улици у Истичном Новом Сарајеву који упућују на различите бивше институције и насеља у „доњем“ делу Источно Сарајева

Сл. 11. Табла у хојелу Бисџирица на Јахорини која означава постојање институција Републике Српске на подручју Српској Сарајева пре њиховог премештања у Бања Луку

Сл. 12. Графић с ликом Гаврила Принципа и ознакама ФК Славија у Лукавици – Источном Новом Сарајеву

Сл. 13. Стїуденїски їрї на Палама

Сл. 14. Панорама Пала

*Сл. 15. Поїлед на Олимпијски йарк („Пахуљицу“)
на Палама*

*Сл. 16. Насеље Луке 2 (Обилићево) на Палама –
изірађени део „нової“ ірада*

Сл. 17. Сїомен-їробље Нови Зеїинлик на Сокоцу

Сл. 18. Панорама Сокоца

Сл. 19. Табла у селу Њеманица која означава улаз у ојшћину Источно Сјари Град

Сл. 20. Панорама Источној Сјарој Град

Сл. 21. Трї Срђана Кнежевића у Трнову

Сл. 22. Панорама Трнова

Сл. 23. Појлед према тржном центру „Бинио“ у насељу Вељине у Источној Илици – сусрећу предратној приградској насеља и послератној „новој“ града

Сл. 24. Насеље Соко (Добриња I) у Источној Илици – израђени део „новој“ града

*Сл. 25. Населїе Кула у Истїочної Илици – изїраїени
део „нової“ їрада*

*Сл. 26. Панорама Истїочної Нової Сараїева
– „нової“ їрад у изїрадњи*

*Сл. 27. Насеље Лукавица у Истичном Новом Сарајеву
– изјрађени део „новој“ града*

*Сл. 28. Хиландарска улица у Истичном Новом
Сарајеву – изјрађени део „новој“ града*

Сл. 29. Сїоменик Бели анђео у Парку сунца у Истїочном Новом Сарајеву, йосвећен сїрадалим срїским цивилима Сарајева и Сарајевско-романијске реїије у XX веку

Сл. 30. Сїоменик йородици на Трїу Рейублике Србије у ценїру Истїочної (Нової) Сарајева, йосвећен масовном йресељењу („еїзодусу“) сарајевских Срба и сїварању „нової“ їрада

ЛИТЕРАТУРА

- Бељкашић-Хаџидедић, Љиљана. 2001. *Српска ношња у Сарајевском њољу*. Сарајево: СПКД Просвјета.
- Богдановић, Бојана. 2019. *Антропологија рада: љолиничко конструисање ѡросѡра*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Вучинић, Весна. 1995. Антропологија у „дивљим“ насељима: поглед на Старо сајмиште у Београду. *Гласник Етнографској инстѡиуѡа САНУ* 44: 168–184.
- Вучинић, Весна. 1999. *Просѡрно ѡнашање у Дубровнику: антропологишка сѡудија рада са орѡѡналном сѡрукѡуром*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2013. *Методологија ѡеренској истѡраживања у антропологији*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2020. Настава урбане антропологије на терену: проучавање расељавања Рома у Београду. *Гласник Етнографској инстѡиуѡа САНУ* 68.1: 13–51.
- Гуја, Зорана. 2017. *Народна музичка ѡрадиција Пала и околине*. Пале: Народна библиотека Пале.
- Гуја Дражета, Зорана. 2024. Проблематика образовања стручњака и дјеловања у области НКН-а: примјер Источног Сарајева. *Гласник Етнографској инстѡиуѡа САНУ* 72.2: 107–134.
- Гуја Дражета, Зорана. 2025. „Имена гусларских друштава, удружења и школа гусала у Источном Сарајеву као средство конструкције идентитета“. У *Савремено и ѡрадиционално у музичком сѡваралашѡву*. Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву, Музичка академија (у штампи).
- Гуја Дражета, Зорана С. и Богдан Д. Дражета. 2024. „Обиљежавање породичне славе на подручју Романије у централно-источној Босни“. У *Зборник радова „Слава ѡородице“: Десеј ѡодина од уѡиса ѡородичне славе на Унескову Рейрезентѡиивну лисѡу немаѡеријалној кулѡурној наслеђа*

- човечанства, ур. Милош Матић, 173–194. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Дражета, Богдан и Зорана Гуја. 2018. Утицај музике на међуетничке односе становништва Сарајева и Мостара. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 13.4: 899–925.
- Дражета, Богдан. 2019. Унутаргрупне поделе међу Србима на подручју Града Источног Сарајева након грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године. *Antropologija* 19.1: 141–167.
- Дражета, Богдан и Младен Станкић. 2020. Архитектонско-антрополошко истраживање Бежаније на почетку XXI столећа: утицај урбаног развоја на границе и перцепцију насеља. *Наслеђе* 21: 141–157.
- Дражета, Богдан. 2021. *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду и Досије студио.
- Дражета, Богдан Д. 2022а. „Етнолошка и антрополошка проучавања Источног Сарајева: постанак, развој и будуће перспективе ‘новог’ града“. У *Наука и стварност: зборник радова са научној скупи (Пале, 22. мај 2021)*, ур. Јелена Марковић, 211–230. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Дражета, Богдан. 2022б. Етнички и регионални стереотипи у ТВ серији „Конак код Хилмије“. *Етноантрополошки проблеми*, 17.2: 119–156.
- Дражета, Богдан. 2023. „Прожимања, удаљавања и спорења међу Бошњацима, Србима и Хрватима у Босни и Херцеговини почетком XXI века“. У *Темајски зборник радова „Савремена српска фолклористика XII“*, ур. Данијела Петковић и Дејан Ајдачић, 321–334. Београд, Лозница и Тршић: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Комисија за фолклористику Међународног комитета слависта, Центар за културу „Вук Караџић“ и Научно-образовно културни центар „Вук Караџић“.
- Дражета, Богдан. 2025. Међуетнички односи у Босни и Херцеговини: разлике и сличности између медијског извештавања и теренског истраживања (2016–2024). *Етноантрополошки проблеми* 20.2: 535–557.
- Крел, Александар. 2014. *Ми смо Немци. Етнички идентификациони припадника немачке националне мањине у Војводини на почетку 21. века*. Београд: Етнографски институт САНУ.

- Лукић Тановић, Мариана и Драшко Маринковић. 2018. Урбана и рурална насеља на простору Града Источно Сарајево. *Гласник/Herald* 8.22: 49–60.
- Мутабџија, Горан. 1998. Српско Сарајево – одакле и куда? *Гласник/Herald* 3: 73–84.
- Наумовић, Слободан. 2025. „Од националне ка космополитској науци (и даље)? Размишљања о политици етнологије и антропологије на почетку ХХИ века“. У *Темајски зборник радова „Савремена српска фолклористика ХV“*, ур. Јеленка Пандуревић, 27–74. Београд и Тршић: Удружење фолклориста Србије, Институт за књижевност и уметност, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ и Научно-образовно културни центар „Вук Караџић“.
- Павловић, Александар. 2021. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Павловић, Александар С. 2024. „Здравице уз пијење из велике ракијске чаше у Ибарском Колашину“. У *Темајски зборник радова „Савремена српска фолклористика ХИИ“*, ур. Данијела Поповић Николић и Немања Радуловић, 286–303. Београд, Лозница и Тршић: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Центар за културу „Вук Караџић“ и Научно-образовно културни центар „Вук Караџић“.
- Пјевић, Бранко. 2001. „Традиционална култура Срба Сарајевског поља“. Дипломски рад, Универзитет у Београду.
- Пјевић, Бранко. 2008. Традиционална сеоска окупљања и забаве, као социокултурни феномен с посебним освртом на сијела и прела у Сарајевском пољу и околини. *Башићинар* VI (11–12): 33–73.
- Радовић, Марко. 2021. *Народна ношња, ијре и ијесме са Гласинца*. Источно Сарајево: Омладинско удружење Аксиом.
- Радовић, Срђан. 2014. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радовић, Срђан. 2017. Урбана истраживања у етнологији и антропологији у Србији – од „удаљеног погледа“ до „субдисциплине“. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 12.2: 583–601.
- Радовић, Срђан. 2020. Научно-истраживачки рад у народу и на (градском) терену: етнологија града у Етнографском институту и Србији у социјалистичком периоду. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 68 (1): 53–73.

- Радовић, Срђан. 2022. Студије граница и етнологија Југоисточне Европе. *Зборник Мајице срїске за друштвене науке* 181 (1): 35–45.
- Скарић, Владислав. 1985. *Сарајево и њеїова околина од најстїаријих времена до аустїроујарске окупације*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Стојановић, Марко. 2024. Нематеријално културно наслеђе и туризам – цртице о идентитету. *Етнoантїропoлoшки прoблeми*, н. с. 19.1: 217–236.
- Стојановић, Марко. 2025. *Наслеђе у њокреїу – Примењена еїноїографїја у еїноїуризму*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Трифковић, Стјепo и Владимир Трифковић. 1908. Сарајевска околина. *Срїски еїноїографски зборник*, књига XI. Београд: Српска краљевска академија.
- Филиповић, Миленко С. 1950. Гласинац: антропогеографско-етнолошка расправа. *Срїски еїноїографски зборник*, књига LX. Београд: Српска академија наука.
- Широкoгoрoв, Сeргeј М. 1998. *Еїнос*. Подгорица: ЦИД.

* * *

- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija: Zamisljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Armakolas, Ioannis. 2007. „Sarajevo No More? Identity and the Experience of Place among Bosnian Serb Sarajevans in *Republika Srpska*“. In *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, eds. Xavier Bougarel, Elissa Helms and Ger Duijzings, 79–99. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Aquilué, Inés and Estanislao Roca. 2016. Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo's territory and the construction of East Sarajevo. *Cities* 58: 152–163.
- Bădescu, Gruia. 2015. Dwelling in the Post-War City Urban Reconstruction and Home-Making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 46 (04): 35–60.
- Bădescu, Gruia. 2017. „Post-War Reconstruction in Contested Cities: Comparing Urban Outcomes in Sarajevo and Beirut“. In *Urban geopolitics: Rethinking planning in contested cities*, eds. Rokem J. and Boano C, 17–32. Abingdon: Routledge.

- Banovac, Boris. 1996. Etničnost i regionalizam u Istri: povijesni rakurs i suvremeni kontekst. *Migracijske i etničke teme* 12 (4): 267–288.
- Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, Oslo and Tromsø: Universitetsforlaget.
- Bassi, Elena. 2013. „Sarajevo: divided or redoubled? Regulations, representations and practices across the boundary.“ PhD diss., Università degli studi di Milano-Biocca.
- Bassi, Elena. 2014. Divided Sarajevo. Representations and Sense of Belonging across the Boundary. *Social Analysis* 4 (1–2): 93–107.
- Bassi, Elena. 2015. Divided Sarajevo: space management, urban landscape and spatial practices across the boundary. *Europa Regional* 22: 101–113.
- Bejtić, Alija. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva – Topografija, geneza i toponimija*. Sarajevo: Muzej Grada Sarajeva.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 2007. *Susreti sa ljudima: iz etnografskog terenskog dnevnika*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Bollens, Scott A. 2007. *Cities, Nationalism and Democratization*. London and New York: Routledge.
- Borneman, John. 1992. *Belongings in the two Berlins. Kin, State, Nation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chalana, Manish. 2015. Chandigarh: City and Periphery. *Journal of Planning History* 14 (1): 62–84.
- Connor, Walker. 1996. „Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond“. In *Ethnicity*, eds. John Hutchinson and Anthony D. Smith, 69–75. New York: Oxford University Press.
- Desjardins, Ronni. 2025. An Empire in a City: Foundations of Washington, D.C., 1776 to 1861. *Madison Historical Review* 22: 53–89.
- Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Drašković, Branislav, Nusret Drešković i Ranko Mirić. 2016. East Sarajevo (Bosnia and Herzegovina) twenty years later – changes in land use. *Geographica Pannonica* 20 (3): 161–167.
- Dražeta, Bogdan. 2024. Monuments in Mostar as markers of the symbolic border and post-war memorialization. *Geoadria* 29 (2): 259–282.
- Dražeta, Bogdan, Marko Pišev and Miloš Milenković. 2026. Regional identities as potential tools for heritage based post-con-

- flict reconciliation: The case of Bosnia and Herzegovina. *Identities: Global Studies in Culture and Power* (in print).
- Dujmović, Sonja M. 2015. „Sarajevska srpska čaršija 1918–1941. – između tradicije i modernizacije“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4246>.
- Džananović, Mirza. 2017. *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*. Zenica: Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“.
- Dženkins, Ričard. 2001. *Etnicitet u novom ključu: Argumenti i ispitivanja*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Egberts, Linde. 2017. *Chosen legacies: Heritage in regional identity*. New York: Routledge.
- Eriksen, Tomas Hilén. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gawęcki, Marek. 2013. New Urbanization of the Steppe. Astana: A Capital Called the Capital. *Studia Historiae Oeconomicae* 31 (1): 35–56.
- Gorunović, Gordana. 2006. Pseudomarksizam i profunkcionalizam u srpskoj etnologiji: Kulišić vs. Filipović. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 1.2: 185–208.
- Guja, Zorana. 2021. „Prilog proučavanju romanijskog stila pjevanja uz gusle kroz prizmu guslara Milovana Srdanovića“. U *Muzičko nasljeđe Bosne i Hercegovine*, ur. Tamara Karača Beljak i Jasmina Talam, 81–100. Sarajevo: ICTM Nacionalni komitet u Bosni i Hercegovini.
- Guja Dražeta, Zorana. 2025. „Grupno pjevanje uz gusle u centralno-istočnoj Bosni“. U *Zbornik radova 13. Međunarodni simpozij „Muzika u društvu“*, ur. Lana Šehović, 479–498. Sarajevo: Muzikološko društvo Federacije Bosne i Hercegovine i Univerzitet u Sarajevu – Muzička akademija.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2021. „Prema življenom iskustvu prostora“. U *Značenja krajolika*, ur. Ivo Lučić, 151–159. Zagreb: Disput.
- Hadžibegović, Iljas. 2004. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Hayden, Robert M. and Mario Katić. 2023. The Fluid Dynamics of Viscous Identities: Sedimentations of Time in Five Late-Ottoman Refugee Towns in Bosnia since 1863. *Slavonic and East European Review* 101 (1): 114–150.

- Hejden, Robert M. 2003. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat B92.
- Hristić, Ljubomir. 2009. *Granice kao kulturni konstrukt. Mitološki arhetip Američkog Zapada*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Centar za proučavanje folkloru i popularne kulture.
- Jansen, Stef. 2013. People and things in the ethnography of borders: materialising the division of Sarajevo. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 21 (1): 23–37.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Jovanović, Miomir. 2014. Koncept novih gradova i demografsko-prostorni razvoj Pariza. Демографија XI: 97–106.
- Katić, Mario i Velimir Bugarin. 2016. *Novi Travnik – između utopije i nostalgije*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Udruga „Baština“ Novi Travnik i HKD „Napredak“ Sarajevo.
- Katić, Mario. 2020. *Domordci i gospodari: Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Sarajevo i Zagreb: Buybook.
- Kovačević, Ivan i Vladimira Ilić. 2013. „Neki problemi proučavanja identiteta u Srbiji“. U *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu*, ur. Danijel Sinani, 11–27. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lofranco, Zaira Tiziana. 2012. „Minorities and housing entitlements in shifting political systems: legal provisions and the experience of displaced Sarajevans“. In *Changing Urban Landscapes: Eastern European and Post-Soviet Cities, Since 1989*, ed. Marco Buttino, 179–209. Roma: Viella.
- Lofranco, Zaira Tiziana. 2015. Refurnishing the house in post-war neoliberalism: consumption strategies in the Sarajevo household economy. *Human Affairs* 25 (1): 81–92.
- Lofranco, Zaira Tiziana. 2016. „Displaced in the native city: movement and locality in post-war Sarajevo“. In *Moving places. Relations, return and belonging*, eds. Nataša Gregorić Bon and Jaka Repič, 148–171. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Lofranco, Zaira Tiziana. 2017. „Negotiating neighbourliness in Sarajevo apartment blocks“. In *Migrating borders and moving times*, eds. Hastings Donnan, Madeleine Hurd and Caroline Leutloff-Grandits, 42–57. Manchester: Manchester University Press.

- Low, Setha. 2006. *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Lukić Tanović, Mariana and Draško Marinković. 2017. „The Disintegration of Settlements in Bosnia and Herzegovina – the example of Sarajevo/East Sarajevo“. In *Geobalcanica, International Scientific Conference*, ed. Ivan Radevski, 183–189. Skopje: Geobalcanica Society.
- Madaleno, Isabel Maria. 1996. Brasilia: the frontier capital. *Cities* 13 (4): 273–280.
- Mandić, Mihovil. 1927. Postanak Sarajeva. *Narodna starina* 14 (6): 1–14.
- Moser, Sarah. 2020. New cities: Engineering Social Exclusion. *One Earth* 2 (2): 125–127.
- Mrgić, Jelena. 2016. „The Center of the Periphery. The Land of Bosnia in the Heart of Bosnia“. In *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. Vlada Stanković, 155–170. Lanham, MD: Lexington Books.
- Mrgić-Radojčić, Jelena. 2004. Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State. *Историјски часопис* 11: 43–64.
- Mutabdžija, Goran. 2016. Sarajevo-Romanija Region: A Fluid Space between the Rural and Urban. *European Countryside* 8 (3): 296–303.
- Mutabdžija, Goran. 2018. *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*. Istočno Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“.
- Naumović, Slobodan. 1998. Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology. *Ethnologia Balkanica* 2: 101–120.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Paasi, Anssi. 1986. The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia-International Journal of Geography* 164 (1): 105–146.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ribeiro, Gustavo Lins. 2013. Global Flows of Development Models. *Anthropological Forum* 23 (2): 121–141.

- Ribeiro, Gustavo Lins. 2021. *El capital de la esperanza: la experiencia de los trabajadores en la construcción de Brasilia*. Ciudad Autónoma de Buenos Aires: CLACSO.
- Ristivojević, Marija. 2014. Muzika i lokalni identitet. Festival kulture mladih kao identitetsko obeležje Knjaževca. *Antropologija* 14.3: 45–53.
- Sahadžić, Maja. 2009. „Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini“. U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, ur. Saša Gavrić, Damir Banović i Dr Christina Krause, 17–43. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Konrad Adenauer.
- Sell, Louis. 1999. The Serb Flight from Sarajevo: Dayton's First Failure. *East European Politics and Societies* 14 (1): 179–202.
- Smit, Antoni. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Teftedarija, Andrea. 2007. „Who killed Sarajevo Spirit? Structure, Agency, Nationalism and the Case of Sarajevo“. Master's Thesis, University of Amsterdam.
- Wilson, Thomas M. and Hastings Donnan. 2012. „Border and Border Studies“. In *A Companion to Border Studies*, eds. Thomas M. Wilson and Hastings Donnan, 1–25. Oxford: Willey-Blackwell.
- Wilson, Thomas M. 2023. *Borders, Boundaries, Frontiers: Anthropological Insights*. Toronto: University of Toronto Press.
- Žila, Ondřej. 2018. „Konflikt začal v Sarajevu a zde i skončil“. Historický kontext tzv. reintegrace hlavního města po válce v Bosně a Hercegovině v roce 1996. *Historický časopis* 66.3: 493–522.
- Žila, Ondřej. 2019. After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Гласник Етнoгpафскoј институту САЛУ* 67.3: 523–543.
- Žila, Ondřej. 2021. The Flight of Serbs from Sarajevo: Not the Dayton Agreement's First Failure, but its First Logical Consequence. *Nationalities Papers* 49 (5): 967–985.
- Žila, Ondřej. 2022a. 'Sarajevo Is Not What It Used to Be': Ex-Sarajevan Serbs and Their Ambivalent Relationship to Their Place of Origin. *Journal of Refugee Studies* 35 (1): 416–434.
- Žila, Ondřej. 2022b. Managing mass migration after the war: The case of Sarajevo's unification in 1996. *Political Geography* 96: 1–11.
- Žila, Ondřej. 2023. 'Exodus': The Serb flight from Sarajevo, its legacy, and its role in the political memory of Republika Srpska. *Nations and Nationalism* 29 (3): 1007–1023.

Извори

- Град Источно Сарајево, Основне информације. <http://gradistocno-sarajevo.net/o-gradu/osnovne-informacije/> [12. новембар 2025]
- Закон о Граду Источно Сарајево. *Службени гласник Републике Српске* 18/20. Доступно на: https://vladars.rs/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/muls/Documents/Закон%20о%20граду%20Источно%20Сарајево_447030187.pdf [12. новембар 2025]
- Закон о измјенама закона о Граду Источно Сарајево. *Службени гласник Републике Српске* 74/2005. Доступно на: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/muls/Documents/закон%20о%20измјенама%20закона%20о%20граду%20источно%20сарајево.pdf> [12. новембар 2025]
- Закон о Српском граду Сарајево за време ратног стања или непосредне ратне опасности. *Службени гласник Републике Српске* 25/1993. Доступно на: <https://gradistocnosarajevo.net/istocno-sarajevo/25-godina-od-usvajanja-zakona-o-gradu-istocno-sarajevo/> [12. новембар 2025]
- Корман, Бранко. 2023. Историјат настанка града Источно Сарајево (интерни документ).
- Устав Републике Српске. *Службени гласник Републике Српске* 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05, 48/11. Доступно на: http://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/cir/ustav_republike_srpske.pdf [12. новембар 2025]
- Šehovac, Dušan. n.d. *Ko je i kako i kada razvodnio i rasio Srbe u i iz Sarajeva*. <https://www.frontal.ba/blogovi/blog/61064/ko-je-i-kako-i-kada-razvodnio-i-rasio-srbe-u-i-iz-sarajeva> [12. novembar 2025]

Извори илустрација

Сл. 1.

<https://www.vectorstock.com/royalty-free-vector/bosnia-and-herzegovina-administrative-map-vector-24918100>

Сл. 2–3.

Aquilué, Inés and Estanislao Roca. 2016. Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo's territory and the construction of East Sarajevo. *Cities* 58: 152–163.

Сл. 4.

<https://akordeonartplus.mak.ues.rs.ba/info/mapa/>

Сл. 5–30.

Аутор фотографија Богдан Дражета, фотографије снимљене током обављања теренског истраживања у периоду од 2017. до 2025. године.

ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Сажетак

Предмет ове монографије је приказ и анализа идентитета становништва Источног Сарајева кроз причу о настанку и развоју тог града, од деведесетих година прошлог столећа до средине треће деценије XXI века. Тај временски распон од преко три деценије био је праћен бурним политичким и друштвеним променама у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине. У овој монографији фокус је, међутим, на самом Граду Источном Сарајеву, односно на томе како о њему размишљају његови становници, какав поглед имају на његов развој и какви су им ставови у вези с његовим настанком. Циљ ове монографије био је да утврди на који начин се конструираше идентитет становништва Источног Сарајева у односу на град у којем живи, као и регију, то јест област (крај) или градску општину / место пребивања. У том смислу, полазна претпоставка да су етнички, регионални и локални идентитети људи који живе у Источном Сарајеву испреплетани, неодвојиви и нераскидиво повезани, испоставила се као тачна и нужна за разумевање процеса идентификације на поменутом простору. О томе сведочи приказана и анализирана етнографска грађа прикупљена у периоду од 2017. до 2025. године, која говори о томе како казивачи виде настанак и развој Источног Сарајева као града. Тако је и стечен увид у перцепцију града, односно његов територијално-административни, географски, историјски, друштвени, културни и економски контекст.

У оквиру истраживања за ову монографију коришћене су квалитативне методе како би се добили што детаљнији увиди у то како је настало, како се развијало и како се данас развија Источно Сарајево, те како о том граду размишљају његови становници у контексту грађења етничког, регионалног и локалног идентитета. Дакле, коришћени су опсервација, неформални и формални разговори (интервјуи), посматрање с учествовањем и анкета о демографском и социоекономском профилу казивача. Анкета је коришћена као додатак упитника за формални интервју, а испитаници су је попуњавали током или након интервјуа сниманих диктафоном. Свих 83 казивача могу се поделити на две групе – на прву, коју чине „директни учесници“, односно, како их испитаници називају – „ствараоци“ града, махом политичари, али и људи других професија, и на другу групу, коју чине „индиректни учесници“, које казивачи зову „обични људи“. Прва група од 15 казивача сачињена је од људи који су „стварали“ и „водили“ град, одређену градску општину или неку институцију у кратком или дужем временском року у периоду од 1993. до 2025. године. У њу спадају различити бивши и садашњи (активни) политичари, као и стручна, односно техничка лица која су учествовала у процесу постанка и развоја града. Друга група од 67 саговорника представља стручњаке различитих профила и широког спектра занимања који су својим радом, животом, учешћем у рату или неком другом активношћу помогли настанак и развој града. Они се, условно речено, могу назвати „другим грађанима“, јер не обнашају неку од јавних функција. Теренско истраживање је спроведено у Граду Источном Сарајеву у Републици Српској, односно Босни и Херцеговини, у периоду од 2017. до 2025. године, док су интервјуи спроведени од 2023. до 2025. године. Сви казивачи бирани су тако да равномерно одражавају заступљеност становника свих градских општина Источног Сарајева. У питању су Пале, Источно Ново Сарајево,

Источна Илиџа, Соколац, Трново и Источни Стари Град. Тако су интервјуисана 22 казивача с Пала, по 18 из Источног Новог Сарајева и Источне Илиџе, 10 са Сокоца, осам из Трнова и седам из Источног Старог Града.

Значај ове монографије огледа се у томе што представља прву студију о Граду Источном Сарајеву из угла етнологије и антропологије као научне дисциплине. Досад се нико није систематски бавио овим градом анализирајући идентитет његовог становништва, изузев јасних иступа у географији који представљају почетак систематског бављења овим градом уопште. То, разуме се, не значи да није било истраживача који су у Источном Сарајеву обављали различите видове истраживања, не само из области етнологије и антропологије и етномузикологије, већ и социологије, политикологије, историје, географије, као и урбаног планирања. У овој монографији описани су процеси које становници сматрају битним за њихов идентитет и анализирано је њихово гледиште у вези с постанком и развојем Источног Сарајева као „новог“ града, што ће, надам се, подстаћи ауторе из других научних дисциплина да почну с истраживањем ове урбане целине.

IDENTITY OF THE RESIDENTS OF EAST SARAJEVO

Summary

This monograph examines the identity of the residents of East Sarajevo through the narratives of the establishment and development of that city, from the 1990s to the modern era, i.e. the middle of the third decade of the 21st century. This span of over three decades was accompanied by turbulent political and social changes in the Republika Srpska and the Federation of Bosnia and Herzegovina. In this monograph, however, the focus was on the City of East Sarajevo itself and how its residents think about it, what view they have of its development and what their attitudes are regarding its establishment. The aim of this monograph was, therefore, to determine how identity of the residents of East Sarajevo is constructed in relation to the city in which they live, as well as the region (wider geographical and cultural area), or city municipality/place of residence. In this sense, the initial hypothesis that the ethnic, regional and local identities of people living in East Sarajevo are intertwined, inseparable and inextricably linked has proven to be confirmed and necessary for understanding the process of identification in the aforementioned area. This is evidenced by the presented and analyzed ethnographic material collected in the period from 2017 to 2025, when it comes to how the informants see the establishment and development of East Sarajevo as a city. Hence the insight was gained into the perception of the city, i.e. its territorial-administrative, geographical, historical, social, cultural and economic context.

As part of the research for this monograph, qualitative methods were used to gain as detailed insights as possible into how East Sarajevo was established, how it developed and how it is developing today, and how its residents think about the city in the context of constructing their ethnic, regional and local identity. Therefore, observation, unstructured and structured interviews, participant observation and survey on the demographic and socio-economic profiles of the interlocutors were used. The survey was used as a supplement to the questionnaire for the structured interviews, and the respondents filled it out during or after the interviews recorded with a dictaphone. All 83 informants can be divided into two groups – the first, consisting of the „direct participants“, or as the informants called them – the „creators“ of the city, mostly politicians but also people from other professions, and the second group consisting of „indirect participants“, whom the respondents call „ordinary people“. The first group of 15 interviewees is related to those who „created“ and „led“ the city, a specific city municipality or an institution in a short or long term in the period from 1993 to 2025. This group includes various former and current (active) politicians, as well as experts or administrative staff who participated in the process of the city’s establishment and development. The second group of 67 interviewees represents experts of various profiles and a wide range of professions who, through their work, life, participation in the war or some other activity, helped the establishment and development of the city. Conditionally speaking, they can be also called „other citizens“, because they do not hold any public function. Fieldwork was conducted in the City of East Sarajevo in the Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, from 2017 to 2025, while interviews were conducted from 2023 to 2025. All informants were selected to evenly reflect the representation of residents of all city municipalities of East Sarajevo. These are Pale, East Novo Sarajevo, East Ilidža, Sokolac, Trnovo and East Stari Grad. Thus, 22 informants were interviewed from Pale, 18

each from East Novo Sarajevo and East Ilidža, 10 from Sokolac, 8 from Trnovo and 7 from East Stari Grad.

The significance of this monograph lies in the fact that it represents the first study of the City of East Sarajevo from the perspective of ethnology and anthropology as a scientific discipline. So far, no one has systematically addressed this city by analyzing identity of its population, with the exception of clear steps in geography that represent the beginning of a systematic study of this city in general. This, of course, does not mean that there were no researchers who conducted various types of research in East Sarajevo, not only in the fields of ethnology-anthropology and ethnomusicology, but also in sociology, political science, history, geography, and urban planning. This monograph describes the processes that residents consider important for their identity and analyzes their perspective on the establishment and development of East Sarajevo as a “new” city, which will, I hope, encourage authors from other scientific disciplines to begin further research into this urban area.

Богдан Дражета
ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА
ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Издавачи

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију
Досије студио, Београд

За издаваче

Иван Ковачевић
Мирко Милићевић

Лектура и коректура

Теодора Тодорић Милићевић

Дизајн корица

Владимира Илић

Аутор фотографије на корицама

Младен Станкић

Превод резимеа на енглески језик

Богдан Дражета

Припрема и штампа

Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6427-402-9 (ФФ)

ISBN 978-86-6047-491-1 (ДС)

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.1:572.026(497.6)

316.7(497.6)

323.1(497.6)

ДРАЖЕТА, Богдан, 1992–

Идентитет становништва Источног Сарајева :
[научна монографија] / Богдан Дражета. – Београд :
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење
за етнологију и антропологију : Досије студио, 2026
(Београд : Досије студио). – 403 стр. : илустр. ; 20 см. –
(Библиотека Етноантрополошки проблеми.
Монографије ; књ. 29)

Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија: стр. 385–395. – Summary.

ISBN 978-86-6427-402-9 (ФФ)

ISBN 978-86-6047-491-1 (ДС)

- а) Становништво – Источно Сарајево
- б) Етнички односи – Босна и Херцеговина
- в) Источно Сарајево – Антрополошка истраживања

COBISS.SR-ID 188412169

ISBN 978-86-6427-402-9 (ФФ)
ISBN 978-86-6047-491-1 (ДС)

Одељење за етнологију и антропологију баштини традицију наставе етнологије на Филозофском факултету Велике школе у Београду (осн. 1863) и њеног Етнолошког семинара (осн. 1906). Одељење је 1990. допунило свој назив у Одељење за етнологију и антропологију, административно обележивши значајне теоријско-методолошке промене које су дисциплину из традиционално оријентисаног проучавања искључиво националне културе трансформисале у савремену социокултурну анализу друштвене стварности и културне разноврсности на националном, регионалном и глобалном нивоу.

Одељење издаје часопис „Етноантрополошки проблеми“ (www.eap-iea.org) и суиздавач је „Етнолошке библиотеке“ (www.anthroserbiabooks.org).